

Ж 21932

**ЧЕРВОНИЙ
ШЛЯХ**

◆ N 4 ◆

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УМРБ

Продовжується передплату на 1926 рік на великий український
громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

Редагують: С. Пилипенко, П. Тичина, М. Хвильовий, О. Шумський
(головний редактор), М. Яловий

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоше-
ка-Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, проф. О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка,
Д. Бузька, К. Буровія, С. Вітика, В. Вражливого, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня,
М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Дон-
ченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Г. Епіка, І. Єрофієва,
Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Я. Качури,
Г. Коляди, П. Козицького, В. Коряка, Г. Коцюби, Г. Коваленка-Коломацького, О. Копи-
ленка, Г. Косинки, С. Кравцова (Криги), І. Кулика, О. Лана, А. Лейтеса, А. Любченка,
проф. Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, Н. Мірза-Авакьянц,
В. Мисика, Мих. Могилянського, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча,
Г. Петренка, В. Підмогильного, Є. Плужника, проф. М. Плевако, П. Полова, О. Попова,
М. Равича-Черкаського, Х. Раковського, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-
Гаченкової, Я. Савчевка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, О. Слісаренка, В. Сосюри,
М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткаченка, акад. Тутківського, П. Усенка, Д. Фельд-
мана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, М. Чернявського,
Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, Г. Шпигерса, В. Юриця,
В. Яблуненка, проф. М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Янов-
ського, В. Ярошейка та инш.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“ № 5-6

(травень - червень) 1926 р.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ:

В. Мисик.— Сии. Вірш. М. Івченко.— Ранок. Оповідання. В. Сосюра.— Ой, весна. Поезії.
В. Чередниченко.— За плугом. Роман. В. Атаманюк.— Я згадаю. Поезії. Л. Рабино-
вич.— Україно. Поезії. Т. Барабаш.— Тривога. Любов. Поезії. П. Коломієць.— Уривок
із ліричної поеми „Хлопчик“. Шолом-Алейхем.— Великий вигриш. П'єса. І. Волькер.—
Кохавці. Перекл. А. Павлюка. М. Кручинін.— Олівіочі. Ну що мені в тім. Поезії. Пе-
реклад Сосюри.

ЗАГАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

Соболів-Ундінов.— У Парижі 20 літ тому. Г. Грінко.— Нариси української економіки.

НАУКОВИЙ ВІДДІЛ:

Т. Степовий.— Буржуазні соціолог. школи. В. Чучмарьов.— Кілька узаг з приводу роботи
Л. Аксельрода-Ортодокса про Спінозу й матеріалізм.

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

В. Десняк.— Великий Каменяр. М. Сулима.— До характеристики мови А. Теслеака.
І. Айзеншток.— Франко, як історик літератури. М. Вороний.— Франко.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД:

О. Соболів.— Динаміка сучасного англ. господарства.

ХРОНІКА. БІБЛЮГРАФІЯ.

ХУДОЖНІ ПОРТРЕТИ: І. ФРАНКА і ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 4

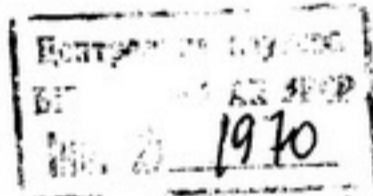
---

 (37)

КВІТЕНЬ, 1926

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

365-22

З М І С Т .

	Стор.
О. Слісаренко. Князь Барцила	7
В. Мисик. Вишневий шум. Поезія	16
Ів. Цітович. Пісні. Поезія	18
Юр. Шовкопляс. Чорна балка	19
Ю. Яновський. Ранок. С. Єсеніну. Поезія	34
Гр. Косяченко. Вітрини. Поезія	35
Ол. Громів. Мій синій сон	40
В. Чередниченко. За плугом	44
Вітольд Вандурські. До панів поетів. Поезія	86
V. Tower. Люблю Америку. Поезія	87
Г. Клуний. В боротьбі за селянство	90
Є. Берман. Уваги про основні дефекти державного апарату . .	114
Проф. І. П. Михайловський. Промивання крові, його методологія і майбутнє в медицині	119
М. Зеров. Наші літературознавці і полемісти	151
А. Шамрай. Творчість С. Васильченка	178
П. Козицький. Форми музичного мислення у Миколи Леонтовича	204
Економічний огляд	214
Хроніка	220
Бібліографія	226

О. СЛІСАРЕНКО

КНЯЗЬ БАРЦІЛА

... Птиці і комахи без угаву строчили бісером і шовком спітнілу вечірню тишу.

Степ промок пільмою і парко дихав тисячами запахів.

З півночі насунулись хмари і небо почорніло, як рілля. Тільки на заході остання світла цяточка змагалася з чорною повіддю їх та й та незабаром розтала, як крижинка у теплій воді.

В далені загуркотіло і степ прижукнувся в тривожному очіканні...

Професорові Бергену ця картина навіювала видимо не дуже приємні думки, бо з прихованим роздратуванням у голосі, він промовив, звертаючись до свого асистента Деменка:

— От полле дощ і ми будемо мокнути, як безпритульні пси... Ви, мій друже, можете радіти з цієї нагоди — ненависні вам „культурні надбання“ не зіпсують „обстановочки“ цієї ночі...

Перспектива мокнути під рідким шатром не тішила професора, а винуватим в цьому він вважав Деменка, що одмовився взяти подвійного шатра.

Асистент байдуже подивився на професора через багаття. Той сидів на розкидному стільчику і задумливо копирсав ломачкою у вугіллі.

Професор був високий худорлявий мужчина з добре виголеним обличчям і одягнений у вигідне і разом з тим елегантське вбрання. Його біла, добре випрасована сорочка, з вишуканими застіжками на чохлах, була кокетуючи розхристана, а з-під штанів визирали панчохи модного кольору.

„Ич, боїться галантерею своєю підмочити!..“ — усміхнувся Деменко в пільму.

Вони приїхали сюди на розкопки старовинної степової могили, в якій професор сподівався знайти речеві докази своїй теорії про культурні впливи грецької колонізації за скитсько-сарматського розселення на українським півдні. Могила стояла в глухій частині степу, найближче село за добрий десяток кілометрів, і професорові з асистентом довелося жити під рідким шатром, нап'явши робітникам куріні.

Сьогодні напередодні свята робітники пішли в село, а Берген і Деменко zostалися коло могили.

— Ні крихти не жалкую за тими „надбаннями“... — сказав асистент, ніби плюючи словами і на „надбання“, і на красиві описи степу, і на професора, і на все те, що канонізувала людскість, як досягнення. Ніби чогось поспішаючи, він казав далі:

— Ваші „культурні надбання“ запаскудили природу, сплюгавили людське життя, зробили людину невільником комфортабельного клозета...

Такі розмови точилися між ними що-вечора і погляди асистента вже не дивували Бергена.

З видимою насолодою, напівлежучи, Деменко простяг босі брудні ноги в драних штанах і скуйовдив без того вже скуйовджене волосся. І недбалим одягом, і неголеним обличчям, що заросло вовною невиразного кольору, він маніфестував свій протест проти ненависних йому „культурних надбань“, що їх так вихваляв професор. І в той час, як професор виходив на роботу вранці старанно одягнений, мов манекен з крамниці модного одягу, Деменко мав вигляд людини, незнайомої ні з парикмахером, ні з чистою білизною...

Про професора асистент думав не дуже поштиво: „Ну, хоч би тут кинув свою галантерею!.. Парикмахер!..“

— Навіщо ж нарікати на комфортабельного клозета? Це ж гігієна...

Деменко мовчки дивився в чорне небо. Грім пройшов стороною і вгамувався. Чай було допито, професор пішов собі до шатра і завіттив лямпу.

„Так... Його гіпотеза про культурні впливи має блискуче підтвердження... Оця зброя, посуд, прикраси, здобуті зі старовинної могили, усувають жодні заперечення професорових тверджень...“

Незабаром і Деменко зайшов до шатра з твердим наміром негайно лягти спати. Він стомився за день і очі йому самовільно злипалися.

— Ми безперечно надібали на погребіще сарматського вождя, — сам собі говорив професор, — слід звернути особливу увагу на цього меча, а головне на його держало... Цікаво, — дикун, що певно мився раз на рік, і то тоді, коли купав коні, мав зброю, зроблену найкращими майстрами Греції... А от князівські прикраси та відзнаки напевно кували некультурні сарматські ковалі, вбого малпуючи грецьких майстрів...

Професор, не турбуючись про слухача, говорив далі про культурне убозтво степовиків, про їх примітивне господарство, про недосконалі форми державного ладу та суспільну неорганізованість, через що всі ті племена врешті були винищені дужчими та організованішими народами. І що далі говорив професор, то більше накопало у Деменка злосливе почуття до нього. Нерви заворушилися, як гадюки, і наляканий сон одійшов у темний кут шатра.

Нарешті він стримуючись перебив професора:

— Ви закидаєте колишнім кочовникам некультурність, економічну, як на ті часи, відсталість, примітивність державного і суспільного устрою... Нехай все те так... ми про це знаємо... Але скажіть, будь ласка, що придбала людина, вигадавши залізницю, аероплан, радіо і зробивши добрий десяток соціальних революцій?

І не даючи професорові змоги відповісти на запитання, він, з якимось невластивим йому піднесенням, казав далі:

— І чи не подібні ми до тієї курки, що, риючись в гною, погорджує орлом, мовляв, некультурний?.. — Деменко перевів дихання.

— Пробачте, але я не можу всіх ваших хвалених надбань розцінювати инакше, як не через призму духовного визволення людини з під влади обставин... Звичайно, залізниця н. м. де в чому допомогла, але не треба забувати й того, що разом з цим вона зробила нас і своїми рабами... Вона одняла у нас частину свободи, примусила

коритись собі, а дикун той своїй волі підпорядковував коня чи буйвола. Людство в шуканні свободи, як миша, поласившись на шматок сала потрапляє в пастку. Ми, поласившись на електрику, — зробили з неї собі тирана, вигадавши годинника, — попали до нього в неволю...

Деменко чи не вперше так багато говорив і професор слідив за ним з зацікавленням лікаря, що спостерігає незвичні симптоми у хворого.

— Хіба ви, професоре, не відчуваєте, як вас тиранить отой маленький механізм на вашій руці? Людина проміняла рештки своєї свободи на машину, долю орла — на долю курки, хай це так, але немає чим хвалитись...

Професор пильно дивився на Деменка. Це ставало цікавим, бо асистент досі так повно не декларував своїх поглядів.

— А хвальна суспільна організованість? А сучасна держава? Досягнення, кажете? Киньте, професоре, дурити себе й інших! Ми перемогли буржуазію з її анархією і взяли до соціалізму, комунізму... Ну, то що з того? Здобула людина хоч крапельку внутрішньої свободи? Ні, й тисячу разів ні! Коли машина ще не зовсім обікрала нас, так сучасна держава, буржуазна чи пролетарська — все одно, докінчила ганебне діло... Мене, людину, примушують робити те, що мені органічно противно, настирливо лізуть у найдрібніші шпаринки мого життя, плюють мені в душу... вимагають, щоб я думав так, як і всі, і все це во ім'я визволення! Хіба це не вдосконалене знущення, коли во ім'я свободи мене роблять гірше за раба?... Я заздрю рабам отого сарматського князя, що ми його кістки викопали, я заздрю отим дикунам, що не милися роками... Вони вірили в грім, в блискавку, в сонце, а ми віримо в годинника, швацьку машину і в удосконалену каналізацію...

Деменко замовк і тремтучими руками натягав на себе ковдру. Він видимо сподівався, що професор сперечатиметься, але той мовчав. Тоді Деменко одкинув ковдру, що був натяг на голову, і підвівся на ліжкові:

— Сучасність гидка, як проститутка, вона мені чужа — ця сіра і убога сучасність... Тільки там — в тому житті, що лежить нині в могилах під грубим шаром землі, була свобода, дійсна, не книжна свобода, була краса життя, героїзм, захват, яких не знає сучасність, що ту красу і захват перевела на мову статистики і мацає її брудними руками і підраховує на бухгалтерських рахівницях...

Ще довго б виливав свою тугу за минулим Деменко, коли б професор не перебив його.

— Мій друже, давайте спати... Ви занадто експлуатуєте свою фантазію замість... знання... Весь той захват, вся та краса, про яку ви так красно говорите, не варта шини сучасного автомобіля, бо і їй ті дикуні молилися б як богам...

За день стомилися ноги і важчала голова. Сон білим молоком заволікав уяву і в нитках її плуталися, як мухи в павутинні, думки Деменкові і завмирили знесилені. Нарешті він полетів у м'яжку безодню сну, а там десь вгорі над прірвою ще лунали слова Бергена, закоханого в сучасності.

— Минулі епохи... розвиток людства... тисячоліття... класові суперечності...

Падали чіткі обдумані професорові слова, такі чепурні, як англійський проділь на його голові, й солідні, як його ім'я, відомого на всю Європу вченого археолога.

А Деменко вже давно не слухав. Його засипала чорна лава сну, все вище й вище... як над сарматським князем підносилась могила легка, як пух, і заспокоюча...

„Певно й мене одкопають через тисячі літ нудні люди“... — промайнула остання чудернацька думка...

Сонце вже розливало над обрієм кіновар і кармін, як професор сказав останню кінцеву фразу, елегантську і беззмістовну фразу, якими завше кінчають дисертації та вставляють в політичні промови, коли нема вже чого сказати путнього...

Шатра не було над головою, а золотаво-синє ранкове небо дзвеніло жайворонками. З боків нахилилася прим'ята трава і тихо кивав ковиль білими стьошками на тлі неба.

Голова боліла немов у потилицю було забито гарячого цвяха. Хотілось поворушити руками, помацати голову, але марні зусилля. — руки не рухалися, їх немов одтято.

— „Параліж!“ — промайнула палахлива думка і все тіло охопила млюсть.

Посовав ногами — вони важкі, як чавунні.

Тоді, напружуючи всі сили, він підвівся і сів. Небо розсунулося ширше, але висока трава заважала оглянутися навколо.

Голова нестерпимо боліла, а перед очима гойдалася трава і небо... Сидіти було дуже незручно і тільки тепер він зрозумів, що його руки були зв'язані за спиною.

— „Так от воно що! Мене ограбовано, зв'язано і кинуто... Але руки?“...

Поволі в руках з'явилося почуття болю і він поворушив пальцями.

— „Ясно перележав! — подумав він і почав, скільки можна було, ворухити руками.

Коли вже отерплі руки одійшли, він вислобонив їх з вузла. На щастя вони були зв'язані сиром'ятним ремнем, що ослаб од нічної вохкості.

Аж тепер він оглянув себе, і здивування прикувало його очі до ніг. На них були озуті коротенькі шкіряні напівпанчохи, напівчеревики, зав'язані плетеним ремінцем коло кісточок поверх коротеньких халявок. В халявки вправлено ногавиці чудернацьких штанів з грубої рядюги, а до колін спадала сорочка з такої самої рядюги, тільки вибіячаної. І все те брудне і засмальцьоване...

Сорочка в багатьох місцях роздерта, так само як і штани, а на лівому боці грудей засохла кров...

Ці реальні речі привели його до пам'яті.

Він боязко озирнувся навколо, але ніщо не підтримало його непокою. Він усміхнувся сам собі.

— „Не бійся, Бісарте, твої вороги далеко!“

Але за цією радісною думкою його почала мучити жадоба. Степ сухий, а в повітрі не почувалося вохкої близькості води.

Тоді, попереджаючи сонце, охоче на степову росу, Бісарт сів навколішки і почав злизувати роси з довгих шерстких листочків...

Од напруження та незвичної пози в очах йому потемніло і він упав непритомний на столочену траву...

Князя Барцілу кусали воші.

Вождь метався на ліжкові і що-разу кликав свого улюбленого знахаря-ворожбита Бісарта, що не кидав князівського шатра ані на хвилину.

От уже місяць, як князь не встає з вишиваних шовкових та едwabних подушок, засмальцьованих потом багатьох власників. Їх горою накидано в напівтемному повстяному шатрі і могутній владар численних сарматських орд видається на тій горі таким немічним та мізерним.

Барціла висох і схуд, а сива борода, підкреслюючи його неміч, скуйовдилася, як овече руно.

Часом хороба морозила немічне тіло старого князя і його вкривали тоді кожухами, кінськими попонами та килимами. Численні слуги і раби метушилися, як тіні, коло ліжка владаря і робили, що їм не накаже Бісарт.

А то раптом князеві стає душно, його починає пекти гарячка і тоді всі ті кожухи і килими скидаються з князя і він велить підняти вище поли шатра. Та коли жар у тілі спадає — вкривається він потом і тоді нестерпимо смердить брудним спітнілим тілом старого вождя Сарматів і Бісарт, щоб заглушити неприємний запах, палить пахучу смолу з грецьких колоній ..

Навколо шатра розташувалася вірна сторожа князя, трохи далі шатри вождів сарматських. Ще далі в степ розсунулися поодинокі орди могутнього племені, що от вже століття, як перейшло велику річку Танаїс і тримає в покорі розгромлені скітські орди та орди дрібних кочовників. Тільки плем'я Саїв довго не хотіло коритись Сарматам. Воно осмілювалось навіть ходити походами на сарматські становища і не завше ті походи були нещасливі для Саїв...

Нарешті князь Барціла розгромив їх орди і тисячі людей повернув у неволю. Разом з усіма попав у неволю і Бісарт. От вже кілька років, як він невільник могутнього Барціли. Спочатку йому, жерцеві ворожбитів Саїв в сарматському полоні, довелося тяжко працювати, та його ворожбитство і лікарська умілість наблизили його до князя, що на старість став часто хворити.

Це наближення сталося несподівано для Бісарта. За два роки його взнали в орді за вправного ворожбита, що лікував якимись настоянками та травами, і от, коли одного разу, років десять назад, захворів князь і ніхто з найвидатніших сарматських ворожбитів нічого не міг вдіяти, — покликали Бісарта.

Чи діки його, чи випадок, але тяжко хворий Барціла видужав і Бісарт став у нього за першого жерця і ворожбита.

Та тільки на дванадцятому році неволі Бісарт цілком примирився зі своїм становищем. Він майже зрівнявся в правах з сарматськими вельможами, за великі послуги вождю сарматів його обдаровано було рабами і кіньми...

Та трапилася несподівана пригода. Князь Барціла, до того дебелий весною, йдучи з походу, попав під повідь, і холодна вода Танаїсу остудила тіло князя і він занедужав. Яких тільки ліків не перепробував Бісарт,—нічого не помагало. Хворого мучила гарячка, а коли сонце було на сході, трясці тіпали дебелим князівським тілом, як вітри степовою билиною.

Збився з ніг Бісарт і, врешті, зневірившись у своїх засобах скликав знахарів головної сарматської орди. Знахарі були незадоволені на Бісарта, що багатьом зіпсував кар'єру, і сказали:

— Князю, твій лікар з чужого племені, він хоче погубити тебе і наслав люту хворобу. Тільки руда з серця Бісартового може прогнати демона хвороби, бо од зла та хвороба, а злоба у серці Бісартовому...

Це сказав старий Ціба, ворожбит, що мав силу зупиняти хмари і викликати дощ, але не зумів допомогти хворому князеві десять років тому.

Князь кволим голосом відповів, угадавши таємні думки Ціби:

— Брешеш, Цібо, брешеш, старий собако...

І казав Ціба далі:

— Коли ти, князю, більше покладаєшся на чужоземців, так не буде тобі щастя і нужна перед смертю вип'є останні краплі твоєї крові. Це злість говорила устами Ціби, злість на Бісарта, що заступив його при особі князя, і злість на князя, що допустився до того.

Здрігнувся вождь, схопився за те місце, де в його завше висів меч, і, не знайшовши держала зброї, знесилений злобою упав на ліжку. Хвороба стрясла його тіло, як тисячі вихорів билину, а коли піт виступив на крейдяному чолі Барціли і руки обвисли з ліжка, як стремена, ненатягнуті ногами верхівця, він ледви чутним голосом покликав свою вірну сторожу і наказав:

— Розстеліть кожухи за шатром, заставте килимами од вітру і винесіть мене туди...

Так і було зроблено.

Лежучи під вечірнім небом на кожухах і чухаючи тіло, що його непокоїла нужна, князь покликав свого джуру і пошепки наказав йому одрубати голову Цібі, що явно мстився на князеві і наслав на нього і трясці, і гарячку, і воші...

Підійшов джура до Ціби, взяв його за руку, одвів на бік, так щоб бачив князь, і одтяв йому голову широким ножем.

Як перестала голова блимати очима, тіло корчитись, воїн схопив за волосся голову жерця і підніс до князя. Решта жерців і ворожбитів стояли скам'янівши, а Бісарт дивився на них глумливими очима.

— Кинь собакам, — наказав князь воїнові — а жерцям-знахарям гукнув: — підійдіть до мене!

І коли ті наблизились, мовив:

— Ви чародії і ворожбити. Ви вважаєте себе сильнішими за свого князя, та я маю найвищу силу над вашими чарами. У кожного, хто буде мати в серці злобу на свого князя і насилатиме на мене трясці, гарячку й нужу, я виточу з серця руду і одрубую голову, що белькоче закляття...

Він знесилився і знаком покликав Бісарта:

— Ціба помстився на мені й наслав хворобу, тепер же, коли він мертвий і злосливе серце його не б'ється, чари його втратили силу... Тобі ніхто не буде заважати вилікувати мене.

...Я дарую тобі п'ятсот лисичачих смушків і сто найкращих коней з моїх табунів і вірю, що не встигне тричі зійти сонце, як я поскачу до Танаїсу приборкувати Галатів...

Бісарт на знак покори хитав головою.

— Так, князю, так. Не встигне тричі зійти сонце, як ти поскачеш перед своїм військом приборкувати нахабних та жорстоких Галатів...

Того ж дня, пізнім вечером, князь Барціла помер...

За довгий час неволі Бісарт відчув себе дійсним невольником. Ворожбити розповіли всім, що князь наказав розтерзати тіло Бісарта між п'ятьма степовими кіньми, і хоч ворожбитам ніхто з близьких князю не повірив, Бісартові скрутили руки і кинули в глибоку яму.

Молодий князь наказав:

— Не можна чинити кару над трупом вождя. Це буде наперекір прадідівським звичаям. Найближчий раб мусить бути похований живцем в одній могилі зі старим князем...

Бісарт знав це і очікував смерті. З ями він бачив відблиски од багаття степовиків. Далекі зорі блищали небесною красою, але тиша була у таборі, тільки коні стиха іржали. В становища далеких кочових орд сарматських поскакали вісники жалоби, а в шатрі над трупом князя ридало сорок найкращих дівчат сарматських.

Іх голосіння нагадувало скавуління собак в передсмертній агонії, коли важким колесом видавлено кишки, поламано ребра і немає вже порятунку і надії на життя...

Призначених на похорон невольників зв'язували і кидали у яму, де сидів Бісарт, і вони, падаючи, били його руками, ногами і головами. Він приткнувся в кутку з розбитою головою і почував, як кров цівкою цебеніла з лівого виска на плече...

І коли вже в ямі невольники сиділи один коло одного так, що й просунутись не можна було, і стогнали од болю, а в переддосвітній час табір сарматський затих і навіть ридальщиці тихше скиглили своє голосіння, в голові Бісарта з'явилась думка про втечу...

Він вірив у незламність долі, яка записана для кожної людини зоряними знаками на небі, та неминучість смерті ватулила собою ту віру і він шукав виходу і знайшов його.

Бісарт сказав невольникам, що коли він вибереться зараз з ями, то вживе свого впливу, щоб урятувати їх од смерті, і просив у них допомоги...

Бісарт вірив, що щастя одних будується на нещасті других, а тут він може збудувати своє щастя на нещасті, яке створено не його руками. Од того не буде більше нещастя...

Спільними нелюдськими зусиллями висадили невольники Бісарта, а він виліз з ями.

Відчувши себе на свободі, тихо поповз Бісарт по-між сонними воїнами, аж доки не опинився в безлюдному степу. Тоді він підвівся на ноги і побіг.

Біг не стежками диких табунів, широкими кочовими шляхами, а диким степом, в якому легше було сховатись од погоні...

*

Огняний самовидець тисячоліть байдуже видивав з-за степового обр'ю і, не побачивши значних змін на землі, спокійно почав виконувати обов'язки, покладені на нього законами небесної механіки.

По-перше приколов золотою шпилькою день до зеленої степової дошки і цей мізерний шматочок часу затрипотів крильцями, як метелик, і залишився умирати серед мережива полів повільною смертю мученика...

Дальші обов'язки були ще дрібніші, такі мізерні, що ніяково ставало за космічного велетня.

От мимохідь треба полоскотати у ніздрях людини, що висунула сонну голову з-під шатра, і хоч не личило це статечному представникові космосу, та сонце ретельно і з незмінним задоволенням виконувало цей обов'язок протягом своєї тисячолітньої практики...

Ну, а різні там біохемічні процеси, то вже нудна буденна робота.

Уява Бісартова дивно подвоїлась по тому, як він двічі чхнув з таким коротким інтервалом, що в протязі нього він не встиг навіть піднести руку до носа.

Те, що трапилося вчора, якось дивно одсунулось на тисячу років назад і одна половина подвоєної свідомості почала бліднути і одсихати...

Через піднятий край шатра повійнув свіжий вітрець, знесилений невідомий провів рукою по обличчю і глибоко зітхнув.

Кухоль з водою притяг увагу, він схопив його обома руками і припав спраглим ротом до вохких вінець.

Він пив і пив, а живі струмочки котилися по тілі і падали свіжою росою на свідомість.

Нарешті Бісарт поставив порожнього кухля і тепер уважно розглядав свої руки і ноги. На ногах були брудні килимки, надіті од комарів, а на руках жодних слідів од ременя... Мацнув голову—ї вона ціла і крові ніде не видно...

Він глибоко зітхнув з такою полегкістю, що професор кинув свого чайника і зайшов до шатра:

— Заспалися, вставати час!.. Я вже держало меча замалював і чай готовий... Вставайте, пити будемо!..

Професор був, як завше, виголений і випрасований і так само вправно порався з походним посудом та чайником, як і з речами великої історичної вартості. Він ніби не покладав різниці між зав'язуванням краватки та пунктуальним замальовуванням викопаних з могили речей.

Деменкові згадувалась вчорашня розмова і нічні примари. Нові і незвичні думки теплими течіями шумували в мозку.

За чаєм професор довго і докладно розвивав свою теорію про культурні впливи і в потоці наукових висновків, формуліровок і термінів зауважив:

— Диких сарматів, не дивлячись на всю їх військову могутність, притягала грецька рафінована культура і, коли вони воювали Ольбію, то не тільки за її матеріальні багатства...

Після чаю Деменко попросив у професора бритву та дзеркало і довго голився, старанно намілюючи щоки, а впоравшись з незвичною роботою, почав умиватись. Помив ноги, помочив голову водою і уламком гребінця акуратно причесався. Далі витяг зі свого драного чемодана пом'яті парусинові штани і сорочку і, випрасувавши їх руками, переодягся.

— Здається, таки набрав культурного вигляду? — спитав він професора.

Тепер він нагадував ляльку, яку шойно витягли зі скриньки, де крім неї було багато речей, що своєю вагою пом'яли її вбрання.

Помітивши насмішкуватий погляд Бергена, Деменко зніяковів, але удавши, ніби нічого не трапилося, взявся до фотографування викопаних речей.

Про вчорашню розмову не згадували. Перекидалися потрібними діловими словами. Професор був переконаний, що то його вчорашня промова так вплинула на юнака і тішився своєю перемогою.

Як уже лягали спати, Деменко спитав, ніби згадавши ненароком.

— До речі, професоре, де можна придбати... пристойний одяг?..

В. МИСИК

ВИШНЕВИЙ ШУМ

I

Одснилося, одмріялось
Давно, давно, давно.
І забродило радісне
Нове, кріпке вино.
В яругах по-над хатами
Благословена синь.
Співають над загатами
Прозорі ясені.
По славних, буйних, проклятих,
Розхристаних літах
Усе тяжкішим золотом
Схиляються жита.
А там, де пні zostалися,
Уже, крізь пустки сум,
Пускає струнні парості
Новий вишневий шум.
Я чую шум той радісний —
У мене в серці він.
І світить по-над хатами
Благословена синь.

II

Минуло літо.
Зайчиком малим,
Прижавши вушки теплі, закивало
З гори униз, у синю в'янь долин,
За осени туманне покривало.
В траві сухі лишило кутяшки,
Дрібні сліди у пилові м'якому,
В рудих ярах полиню дух важкий
Та по шляхах розгублену соломку.
Померкли, засмутились холодком
Ясні плеса. І хмари, наче гуси,
Пливуть, пливуть.
І суш ляга кругом.
І капле жовкль.
На тихім виднокрузі

Вилискують оголені шляхи,
Зрубцьовані подвійними слідами
Важких волів. Як синій шовк сухий,
Лежить рілля.

В траві рудіють плями
Морозів перших.

Тонко на зорі
Калюжі шерхнуть. Струнко сходять дими
В повітрі тихім.

Часом по горі
Гуде мов чміль і котиться нестримний
Упертий трактор. А під ним зітха
Туга дорога зморшками.

Веселий
Вишневий шум над гуслим медом хат
Іще п'янить нові, довольні села.
✓же зелений по ріллі проріст.
Повітря тихе, наче мед осінній.
І кожен клен — світильник. Жовтий віск
Що-дня стеблом стікає по краплині.
Гаснуть клени.

І шум рудих вишень
Все прозоріє.

І в ясному полі,
І у селі шумному цілий день
Дзвенять піснями хвилі комсомолля.
Минуло літо.

ІВ. ЦТОВИЧ

ПІСНІ

I

Промов мені, мов голуб.
Стань коло мене, тут.
Я очі вниз, до долу - б —
Дак зоряно - ж цвітуть.
Горну я, піт не втерши,
Сніп сороковий — жну:
Ой тебе в сорок перший
В обіди пригорну...

До пальців липла смолка,
Не піт — кривця лилась,
Дарма: я - ж комсомолка,
Товаришу Івась.
Ой жайворонки з неба!..
Ой лан — весела путь!..
Зась, не цілуй, не треба:
Й так зоряно цвітуть.

II

Кров дико набуялась
За день коло коси;
Облігся пил і галас,
В росяний сон овси.
Хтось люлі колисає
Юл колосковий вниз —
В крові скрипить — співає
Музичний коповіз...

Ну й здорово - ж, тополі,
Попрацювали ми!
Ну й зоряно - ж в приполі
Достиглої пільми!
Як гаряче, як чисто
Цілую вперше я.
Чумацький урочисто
Ліг колосом — буя...

III

Зірки — перісті стріли
Спадають на сіна.
Ми зірку перестріли:
Невже - ж це знов війна?
А ми - ж мечі на рала,
Багнети на плуги —
Й зоря вже нам заграла
На радісні луги.

Робітнику, нам ладу —
З Донбасу чи з Кремля:
Ми знаєм иншу владу
І влада ця — земля.
Час руки одружити:
І в шахті - ж мозолі...
О радість — радість: жити —
Й робити на землі!

ЮР. ШОВКОПЛЯС

ЧОРНА БАЛКА

Загін по боротьбі з бандитизмом заблудивсь у степу. Вчора ввечері виїхали з села, де днювали, хотіли вночі налетіти на хутір — були чутки, що там сидять бандити. Чи ніч була темна, чи дано було їм селянами невірні вказівки, але хутора не знайшли.

Вранці опинились на невідомій дорозі. І от сонце вже розпалило землю й пішло до заходу, а з коней ще не злізали, блукали по степових дорогах. Їхали, дрімаючи в сідлах, з сірими від втоми та пилюги обличчями, з пересохлими від згаги губами.

А навкруги степ розлігся спокійний, недвижний, розіп'яв на собі килим з рудої від сонця трави, прикрашений срібною тирсою, як сивизною. Дорога різала його надвоє. По дорозі давно ніхто не їздив — поросла вона дрібним чагаром, порох добре прибито дощами й на грудді спотикаються коні. Понад степом не замовкає одноманітний скрип коників і гудіння мух. Липнева спека дихає парними пахощами. Розпалене сонце висить ще високо над обрієм, що тремтить у струмках повітря, яке підіймається від землі.

На роздоріжжі — хрест. Похилився від старости. Біля хреста й зупинились; червоноармійці миттю позлізали з коней, щоб розім'яти заніміле тіло, коні похилились головами до трави, а командир довго ще водив біноклем вдовж доріг, що тікали звідсіль. Потім прикро зліз з коня, сів на землю, положив на коліна трьохверстку й схилив над нею голову. Червоноармійці сіли навколо, деякі лягли й цівки махорочного диму тихо попливли вгору. Командир довго думав над мапою, нарешті підвів голову, подививсь на звернуті до нього обличчя й усміхнувся.

— Ну, хлопці, заблудились як слід.

Одразу ніхто не відповів і на обличчях командир нічого не помітив, крім темних смуг, що нарobili піт та порох. Тільки в одних очах промайнула прикрість, але хутко зчезла від погляду командира. Вера — політичний провідник загону — байдуже спитала.

— Що робити будемо?

— Та от відпочинемо трохи — далі поїдемо. Куди-небудь приведе-ж дорога... І кат його зна, як воно вийшло — знайди зараз на мапі, де ми, коли ніяких позначок нема. Дорога — а чи мало їх у степу? Праворуч балку побачив, а на мапі не одна... Орієнтуєшся тут.

— Коні напоїти треба, — додав хтось. — Пропадуть... Та й політрукша — їй спочити б...

Замовкли. Навкруги одноманітно дзвеніли коники й голови хилились од дрімоти. Коні поховали голови в траві, чути було, як хрумчить вона на зубах. Звідкілясь налетіли мухи, в'їдливо загули навколо,

полізли до облич, заважаючи дрімати. Але де-хто з червоноармійців вже поснули з відкритими ротами, подих був гучний і переривний — ціла доба без води. Заклавши кулаки під голову, вкривши каскеткою лице, задрімав командир, а поруч лягла Вера, поклала голову йому на ногу, втомленими очима дивилась на безхмарне небо...

... Сонце схилилося ще нижче. Легкий вітрець дихнув передвечірнім холодком, схвилював траву. Хтось сказав:

— А ночувати в степу прийдеться — ніч незабаром. Води-б от найти.

— Чортів хіба найдеш...

Командир встав, струсив з себе порох, знову став шарити біноклем по дорогах. Коні вже зігнали до купи, вони стояли зі схиленими головами, гучно гризли мундштуки — від згаги. Командир відірвався від біноклю й рушив до коней.

— Поїдемо, хлопці, праворуч: там балка, в ній може воду знайдемо. Джерело, чи калюжу — від дощу яка може залишилась. А то коні ні до чортового батька.

Хтось промимрив:

— Як же, калюжа... Три тижні дощу не було.

— А не один біс, куди їхати? — Командир всміхнувся. — Поїдемо балкою. Я-ж тутешній — знаю, що в балці й на житло наткнутись легше, ніж так...

— І на бандитів.

— А ми якого лішака шукаємо? Пряників, чи що?.. Ну, товариші, по конях!

Червоноармійці повільно пішли до коней. Деякі від втоми довго порались — не було змоги сісти в сідло.

*

До балки верстви зо три. Але їхали ходою, жаліючи на коні, безладною купою. Втома брала своє. Загін розтягся по дорозі. Але до втоми, до того, що ноги вже занімили, не звикати: загін вже два місяці на поході, а найдовший відпочинок, що був, — три дні. Ніколи було: в гонитві за бандитами — їми степ був повний — залишили ззаду себе не одну сотню верстов, не один десяток бандитських трупів. Коли загін зформувався, було в ньому 70 чоловіка, а зараз вже тільки 49: дванадцять пробито бандитськими кулями — поховано їх по степових селах; останніх відвезено в місто пораненими; а чи доїхали?

Командир їхав спереду, пильно дививсь перед себе — на широку степову балку: в ній ховалась дорога. Мигом поглядав на Веру, що їхала поруч, щоб побачити її невелику, але складну постать, ногу, обтягнену тісною штаниною, невеликий чобіт, що вперся носком у бік коневі. Вера про щось думала: часом кусала нижню губу, часом міцно стискувала пальці в кулак, а вони здавались кволими від втоми — ледве держали повід, — здвигувала бровами.

Командир подивився на сонце — зайде години через півтори. Треба їхати швидче: може пощастить наткнутись на яке житло. Гукинув, щоб підтяглись.

Вера теж прокинулась від своїх мрій, дала коневі остроги, щоб не відстати від командира. Чомусь раптом спитала, не повертаючи лица:

— Так ти, Андріє, звідсіль?

— З цього самого повіту.

— А заблудивсь...

— Мало чого... Скільки років вже, як у степу не був. За цей час все позабувати можна. Та й хлоп'ям по степу не шалався, ріс там, де народився.

Зустрівся поглядом з Верою — в очах у неї... й питання не дочекався.

— Був тут десь маєток дідича Чорнявського; багатий дідич — більш тисячі десятин мав. Він мені батько.

Командир замовк, скривив рота в посмішку, але очі не сміялись, дивились прямо перед себе. Вера глянула на нього й знов нічого не спитала.

— Багатий був. Поблизу — так версти з чотирі — й саме село Чорняївка. Селяни йому на полі працювали, а баби в садибі — за птицею, за коровами, а які молодші та вродливі — покоївками. Сам Чорнявський здоровий — волові - б голову кулаком розтрощив, — здоровий та гожий був — гляне тільки, а баба й тримтить. Багато нащадків залишив: скільки в мене братів та сестер — і не знаю... З матір'ю я один ріс, а вмерла вона рано — мені тільки дванадцять минало. Вмерла через Чорнявського ж — мордував баб, що йому належали, власну жінку з світу звів... як умерла мати, так з того часу багато мені прийшлося попокрутитись на землі — і Чорняївку і Чорнявського забув. — Командир глянув на Веру. — Так і на батьківщині заблудитись можу.

Вера нічого не відказала. Замовк і командир.

Під'їхали до балки. Раптом коні підвели голови й пішли вперед швидче. Кінь командира пішов ристю, а за ним хутко застукали по землі й останні. Вода була близько.

Дорога збігала в балку й до степових сухих пахощів примішалась вохкість, що потяглась знизу. Коні хутко бігли, а за спиною командира загомоніли веселі покрики й сміх: люди забули про втому — вода поблизу. На споді балки зеленіла висока й рясна трава, а дорогу перебив широкий струмок, на ньому стобурчали палі — руїни розламаного містя. Ліворуч стіною став очерет.

На сіді червоноармійці хутко пострибали з коней, рознуздали їх, повідпускали підпруги й лягли поруч з ними, припавши пересохлими губами до води...

— Чуєш, товаришу командире, куди там ще тягтись, тут заночуємо. Огонь розкладемо — сухого очерету досить, — шамовку зварити.

— А й справді, пожувати - б...

— Тут і коням трави вдобіль. Перекуримо, та й почнемо огонь розкладати. Товаришко Веро, поагітуй командира.

Командир не відповів ані слова, навіть не сів. Уважно розглядав балку, довго стояв, дивлючись на спокійну течію струмка. На тому боці дорога роздвоювалась: одна йшла просто через балку, друга — ледве помітна, так заросла травою — звертала ліворуч; по ній видно ніхто

не їздить от уже скільки років. Командир придивився вдовж тієї дороги, але балка звертала, показуючи свій спад, що заріс суспіль тирсою. Довго розглядав свою трьохверстку, — сказав:

— Ночувати будемо не тут.

*

Загін проїхав по забутій дорозі версти зо три й побачив перед себе сад. Струмок уперся в греблю й розлився в ставок, суспіль вкритий ряскою; по берегах натовпились верби, а під ними на воді білили водяні лілеї; між вербами стояли руїни павильону.

До села ще версти з чотирі — командир сказав, а сонце вже сідало. Порішили заночувати тут. Вїхали до парку. Липи, берези, тополі, ялини строїлись рядами, але парк, що розгорнувся по схилі балки, занехаяний був: поріс високим бур'яном, лопухами. Тхнуло гниллю й вохкістю — як у лісі.

Загін зупинився біля дому — двохповерхового, збудованого з ялинових брусів — червоноармійці залишились на конях, мовчки озирались. Колись дім був покрашений жовтою фарбою, але вона полунилась, і дім зі своїми зачиненими віконницями здавався хирим дідом. Широкі кам'яні східці з чугуновими поручнями, виринаючи з трави, виводили на терасу, що обвита була диким виноградом і капріфолями. Над терасою — на дерев'яних стовбах — вишка. Командир поволі обїхав дім; на другому боці під вікнами натовпились переплутані кущі бузу, шипшини.

І нікого. Тиша. Якось і жарти й сміх зчезли тут — червоноармійці мовчали. Хтось сказав за всіх:

— Для чортів і житло

Відповів тільки командир, усмішкою.

— Не дурно - ж місце це Чорною Балкою прозвали. Ну та ми не гірш від чортів — переспимо, чого нам.

З-за рогу під ноги коням вискочив раптом собака (коні від несподіванки кинулися вбік), а чийсь голос, розбитий старістю, крикнув:

— Пірам! Пішов геть, idolів собака!

Перед загоном стояв дід, зігнутий, важко опираючись на кійок. Очі слізились, голова дрижала на тонкій шиї, од чого теліпалась рідка сива борода. А за його спиною стояв другий — років тридцяти п'яти, високий, вродливий, з невеликою чорною бородою; з-під зсунутих брів похмуро дивились очі; одягнений був чисто, все було ціле, навіть нове.

— Здоров був, діду, — сказав командир.

Старий підвів голову, щоб подивитись на нього, дививсь довго, топтався на місці, рука повільно потяглась до шапки. Оглянувся, зустрівся поглядом з другим і сказав:

— Здорові були, добрі люди. Відкіля бог несе?

— Та так от — їхали, наткнулись на садибу. Ночувати тут будемо.

— Так... Милости просимо. — Дід зняв шапку, вклонився. — От і дім вашій милості зараз відімкну. — Дід говорив тихо, що хвилини оглядавсь на другого, що стояв мовчки. — Я зараз, вмить...

— А ти хто?

Жіночий голос Вери здивував діда. Він пильно подививсь на неї, глянув з питанням на командира. І другий підійшов ближче, вперся очима, а по вусах порснула всмішка. Старий нарешті відповів:

— Сторожем я тут, а це син мій — Василь. Маєток стережу, у пана на службі. За пана Чорнявського, Миколи Сергійовича, чули може — де він? Третє літо до кінця підходе, а його все не видно... Забув про мене пан, мабуть. А я до служби ще здатний, он ще як стежу за маєтком, дивіться самі...

Дід замовк, постояв трохи, пішов, ледве переступаючи ногами. Син сторожа уважно стежив, як червоноармійці скидали винтовки, річеві сумки, як складали їх на східцях, — та все дививсь на Веру, але коли стрівався з нею поглядами, відвертався. Потім спитав:

— А ви що за люди будете?

— Мисливці, — відповів хтось. — Бандитів ганяємо. Багато у вас цього добра розплодилось, як собак.

— Про бандитів чув. Знищуєте... — Знов по вусах порснула всмішка. — Але тут спокійно. Не туди ви втрапили.

— Заблудишся, то кудись уже втрапиш.

— Он як. Ага... Ну, звичайно, у степу легко заблудитись, особливо, як чоловік сторонній... Ночуйте, місця всім досить, та й спокійно тут.

Сонце сіло, сизі сутінки лягали навкруги, від них дім став ще суворіший. Коні розбрелись по прогалині. Червоноармійці теж пішли до парку і звідтіль долітало тріскотіння сухих гілок.

Сторож відімкнув двері. Повільно пішли по великих кімнатах, розглядаючись. Дід мовчки йшов ззаду, стукаючи своїм кийком. Мебля стояла впорядковано, ніхто її не рушив, але все було вкрито рясним шаром пороху і в сутіні здавалося сірим. Кути були темні від павутиння. Під ногами гучно рипіли половиці, двері, що їх відчиняли, хиро зітхали — і повсюди стояв гнилий дух старости. На другім поверсі в останній кімнаті — на столику біля кроваті у вазі — засохлі квітки.

— Скільки добра пропало, — дід важко зітхнув.

— Старий я, куди мені одному за всім доглядати. А стережу, я паном до цього поставлений...

Старий раптом вклонився командирі.

Той біля вікна дививсь у сутінки, що темнішали. Вера стояла біля діда, дивилась поверх його — замислилась, усміхалась чогось. Мовчали довго. Потім командир раптом спитав:

— Діду, а що твій син робить?

Вера помітила, як здригнув дід — не сподівався, мабуть, що його питають.

— Син?.. Не знаю — не каже мені. Його діло. Живе на селі, до мене рідко приходить, їсти приносить. А що робить — цього не можу сказати. Вчора прийшов, завтра знову піде.

— І сьогодні піду.

Темною тінню стояв на дверях син сторожа, що ввійшов непомітно. Старий повернувся до нього.

— Ти ж, Василю, казав, що завтра підеш. Та й куди йти — ніч на дворі.

— Казав та передумав. Зараз піду. Треба. Ходім - но, батьку, поговоримо, діло є. — Він звернувся до Вери. — Там я для салдатів велику кімнату приготував, а вам трави накосив, поклав на терасі. Від втоми на повітрі краще спати буде... А захочете до кімнати, так траву вам перенесуть.

— Дякую... Але нічого цього не треба було, самі - б упорались. Не відповів, повернувся, пішов; слідом за ним пошкандибав старий. Вера всміхнулась, тихо підійшла до вікна, стала обік командира.

Парк морочною спіною підіймався до неба, де згасало останнє злото заходу. Й сутінки синьою пільмою сповивали степ. Але на прогалині було ясно від багатьох огнів, що тримтіли й відбивалися на траві, на дикому винограді тераси, на стовбурах дерев... Коло вогнів міготіли постаті червоноармійців, їх ясно освітлені руки тяглися до казанів. Розлягався гомін, сміх, хтось почав співати... З дому вийшли сторож з сином і зчезли у пільмі.

Командир стояв мовчки, дививсь униз на вогні, його лице, освітлене блідими відсвітами, було замислене. Коли підійшла Вера, не зворухнувся, тільки здвигнув бровами. Дістав з кишені кисета й поволі відірвав шматок паперу. Але цигарки не звернув, а тихо сказав:

— Ну то як же, Веро?

— Ти про що? — Вера спитала голосно.

— Забула? Та про те ж. Місяця зо три ми вже розмовляли про це.

Вера відповіла не відразу: підвела голову, ніби хотіла подивитись на зорі, що розгорялись у височині. Поклала руку йому на плече.

— Скажу тобі те - ж, що й тоді сказала. Знаю я, Андріє, що гарна ти людина. Але це й усе. Може прийде час - ще додам чого... Не знаю, не питай...

— Сама тоді скажеш?

Командир повернувся до неї, побачив тільки — здригнули губи в посмішці, й не дочекався відповіді. Здержав зітхання, насипав у папірець махорки, став вертати, але пальці не слухались. Все ж звертів, засвітив сірника, з силою затягся, пустив дим великою хмарою; Вера одвернулася. Раптом голосно скрикнула.

— Стій, не гаси сірника!

Командир хутко оглянувся; вона пильно дивилась на картину, що невисоко висіла в кутку. Сірник опалив йому пальці; кинув його на підлогу й довго чиркав другого, нарешті засвітив... на картині було чиєсь лице.

— Похожий? — командир став поруч картини.

Сірник згорів, але й уві тьмі почував, що очі Вери пронизують його.

— Такої схожості не буває, — промовила Вера.

— Виходить — буває. — Командир затягся, вогник цигарки освітив його лице — воно сміялось.

Дідів син підмів порох і навіть павутиння зняв у просторій кімнаті, що до неї йшов від тераси довгий коридор. Червоноармійці на-

різали трави, вслали нею підлогу, в голови поклали сідла, а винтовки поруч, щоб були під руками. Незабаром весь загін спав. Тільки двоє на прогалині вартували.

Вера лягла на терасі, але відразу заснути не могла. Тихо шумів парк, шаруділо щось у дикому винограді, знизу — від ставка — тягло вохкістю. Теж чуло прислухалась до шумів і думала про своє: два місяці в поході, а тіло вже змучене й спереду ще місяць — блукати по степу. Бандитів не страшно — загін, як одна людина: не дадуть образити — живуть же одними думками, сміються одним сміхом. За командиром підуть, куди поведе. Розгубили, правда, — двадцять та ще й одного, але командир у тому не винний. Андрій молодець!.. Але чому така схожість з портретом?..

Командир теж не спав, сидів на сідцях, курив цигарку за цигаркою. Місяць світив просто в лице. Навкруги тихо, тільки розмовляють вартові, коні ходять по траві та знизу долітає крекит жаб.

Командир не спав: тут його життя почалось, але як же змінилось з того часу. „Наследник оставит именьє, где жил его доблесний род; и дом навсегда опустеет, заглохнут ступени травой“...

Гукнув вартових:

— Ідть спати, товариші. Я тут посижу до зміни, подивлюсь за кіньми. Мені один чорт не спиться, так чого-ж вам...

Червоноармійці відмовились були, але потім пішли. Командир устав, обійшов прогалину, перелічив коні, зупинився, махнув на щось рукою і сів на сідцях стомлений.

*

Чийсь губи доторкнулись до руки. Командир почув на ній вохкість, висмикнув руку. Перед ним стояв дід з шапкою в руці, низько кланявся.

— Пане, рідний мій Андрію Миколайович... Думали, що не впізнає дідуган... Дав таки бог — дочекався я вас. Чуло моє серце, ще й як чуло, як не старий, так молодий пан приїдуть. Тепер і вмерти можу — все виконав, як ваш батюшка наказували, зберіг вам маєток. Простіть мене, не все доглядів, старий я вже, сили колишньої нема...

Командир оглядівсь, а потім в'ївся очима на діда: то всміхався, то хмурих брови.

— Одразу я вас признав, як тільки побачив, тільки мовчав, — треба було так. Я розумію. Паничу ви мій рідний, як же мені забути про вас, як я отаким ще вас пам'ятаю, кружало по садку ганяли, казок моїх слухали. Все я пам'ятаю, нічого не забув, а от ви мене не пізнали, нічого не сказали — ваша воля. І не сплю ось тепер. Так хотів вас побачити, голубе мій. А про мою службу, хоч зараз питайте — на все відповідь маю. Сорок років, як служу вам вірою й правдою, в діда вашого ще — дай їм, господи, царствія небесного — ще вістовим був...

— Ну, годі, Платоне! — Командир дививсь у тьму, що була межі деревами й голос у його був суворий. — Впізнав то й добре. Сідай от краще та до діла побалакаємо.

— Що ви, Андрію Миколайовичу, як можна? Ноги от ще держуть.

— Сідай, коли кажу... Та не кричи так — ще побудиш. І без тебе чортів батько зна, скільки не спали.

Старий скрутно зігнувся, щоби сісти на нижні східці. Дивись на командира, чекав його слів. Командир промовив не відразу — довго порався, зверчуючи нову цигарку. Нарешті сказав:

— Слухай, Платоне, що я тобі говоритиму, уважно слухай. Ніколи ти не побачиш свого хазяїна — я не господар тут, розумієш? Не пан я й не хочу бути паном. І ти не мусиш мене паном кликати, не хочу я цього...

— Андрію Миколайовичу, та як же це?

— Не перебанчай же... Ех, нічого не зрозумієш ти — три роки людей не бачив. Пана твого, а мого батька серед живих нема, а де його заховано — не поцікавився взнати. Його розстріляно... Так мусило бути. А я мабуть поганий син: був між тими, що його вбили. Хочу того, брат, чого вони хочуть, а батько наперекір був. Навіть жалко не було...

Дід не розумів, про що каже його панич. Мовчки перехрестився, коли почув, що старий пан умер...

А командир вже не для нього говорив: почав і не зміг зупинити своїх думок. Три роки твердо їх здержував, а тепер усе прорвалось, понеслось течією споминів. Посміхаючись собі, оповідав:

— Слухай, Платоне, як це все було. Почалось то воно з дрібниць. Знаєш ти — був я офіцером, два роки пролежав в окопах. Ти не був там, не знаєш, що це. Потім прийшла революція... Про неї чув що?.. Ріжно її товмачили, а для нас була вона єдиним: кінчай війну, додому йди. Й мені додому хотілось: праця в мене тут була, на мене очікувала — вченим я хотів бути — війна мене від неї відірвала. Але я офіцер, сотенний командир... А все ж — втече хто-небудь, покриєш, ще й допоможеш йому, щоб ніхто не знав. Потім обібрали мене салдати до полкового комітету. Тільки з комітетом не все гаразд було: начальство його не слухало, а йому ще наказувало. Салдати від нього добра не чекали. І кажуть мені мої сотенні: „Дивись, ваше благородіє, не видай, раз ми тобі довірили. Видаси — куля в спину, от і всі розмови“.

Командир замовк, прислухавсь до шумів, оглядів залляту місяцем прогалину. Старий сидів нерухомо, дихання його було важке; блищали очі.

— Ну так от... Сам я знаю, що мені буде, але залишивсь у комітеті: я офіцер, в мене ваги більш, більш для них зробити можу. Так я думав... А вийшла ось яка подія. Було зібрання комітету, полковник наш і каже: „Ми повинні переконати салдатів, що війна до переможного кінця — єдиний вихід для нашої бідної вітчизни. Салдати, як громадяни нової Росії, мусять пролити свою кров на її алтар, щоб раз назавжди захистити її від нахабних нападів ворога й зміцнити її могутність“. Салдати дивляться один на одного, а промовити бояться. Тут я не втерпів та як бебехнув: „Добродію полковникові добре казати — своєї крові на цей алтар проливати не прийдеться. Салдацька кров дешева — лий досхочу. А чи салдат війну починав?“ Усі аж охнули. Полковник кров'ю налився, забув, що це полковий комітет, кричить: „Поручник Чорнявський! Як ви смієте?“ Офіцери туди ж: „Ганьба!“ Салдати теж кричать, вимагають, щоб я далі говорив. Куди там... Заспокоїлись були трохи, знову я почав, знову те-ж саме, ще гірш. Не витерпів я, в увесь голос закричав: „Товариші! Ходімо

звідсіль! Тут не комітет, а офіцерське зібрання. Нема про що нам тут розмовляти!" Сам до дверей, салдати слідом... Увечорі кличе мене полковник. „Поручник Чорнявський, ви що -- бунт викликаєте?" — Я нічого не викликаю, хочу тільки однакової справедливості для нас і для салдатів.— „Під суд віддам! Не дозволю, щоби кожне цуценя мені полк розкладало!" — Ви самі його розкладаєте, добродію полковнику.— „Що-о?! Не базікать!" І пішло... Через тиждень був у командира дивізії, знову те-ж саме — генерал ногами тупоче, кричить... А потім— „за непокору військовій дисципліні, за образу вищого начальства, за зіпсування його авторитету між салдатами — поручника Чорнявського позбавити всіх ознак бойової вислуги й перевести до нижніх чинів". От тобі й революція... До цього часу тільки співчував, а тепер на своїй шкірі взнав, що воно таке бути салдатом... Потім і війну скінчили, додому пішли. А я от до цього часу дому не маю — цієї садиби мені мало, старий, розумієш? Світа всього хочу!.. Тільки сьогодні згадав, що тут я народився, тут і ріс, тут і казок твоїх слухав...

Оповідав тихо — ні на жодну хвилину не забув, що обік спить Вера. Вдлом уперся на долоні, лікті поставив на коліна; межі пальцями стриміла згасла цигарка. Коли замовк, дід зворухнувся.

— Я розумію, паничу, хоч і старий. Образили вас чимсь. І світ змінився — не мого старого розуму діло... А от як же що - до маєтку? Впорядкувати було треба, лад усьому дати. Там вже які ваші розпорядження будуть, а я вже все виконаю. Старий я — за всім не доглянеш, усього не перемислиш. А ви приїхали от.

— Кинь, старий... Нічого ти не розумієш. Зрозумій — не господар я тут. І втрапив сюди випадково: заблудився в степу, а сюди поїхав — мислив подивитись тільки в останній раз. Зрозумій, Платоне, — не Чорнявський я, не хочу їм бути. Про все забув, згадувати не хочу. Що мені до цього?... В мене друге життя, зовсім друге — ти не бачив його, не зрозумієш.

— Як же це?... Пропадати, виходить, усьому? Та чи ви це, Андрію Михайловичу? Що-ж воно буде?

— Не я це, — засміявся командир, — і нічого не буде. *Було вже, проспав ти, старий... Сиди собі тут, як що хочеш — незабаром прийдуть нові господарі, їм про все відчит даси, в них розпоряджень спитаєш. А я завтра світом поїду, ніколи більш не повернусь. У мене своє діло.

— Яке-ж діло хоч?

— Велике діло — на все життя мені його вистачить, ще й дітям залишиться... Ну та що розмовляти про це — даремно.

На терасі почувся легкий шум. Командир підвівся, прислухаючись: знову лице стало суворим. Це Вера спросоння ворочається. мо розбудив... Але ні — знову тихо. Спить. Командир повернувся до діда, похмуро подивився на нього.

— Платоне, Василь пізнав мене?

— Нічого він не сказав про це... не пізнав.

— А чого це він, на ніч гляючи, на село пішов?

Дід раптом підвівся, схилився, тремтючи всим тілом, до командира й зашепотів:

— Ідьте, Андрію Миколайовичу, ідьте звідсіль. Наказував син не казати, а не можу — панич ви мій. Довідається син — вб'є мене.

Отаман він у мене, з ватагою по степу їздить, народ грабує... Сиди, каже, батьку, в хаті, носа не показуй — бійка вночі буде велика. Ватагу свою пішов збирати, щоб усіх перебити тут. А я на те й вийшов, щоб вам розказати, та забув — розбалакались.

— От воно що... — Командир устав. — Іди собі, старий, спи спокійно, нічого не жахайся, як що й скоїться.

Старий ще щось хотів сказати — протяг до командира руки, що дрижали.

— Йди, йди, — суворо промовив командир. — Щоб і духу твого не було! Чуєш?

Дід не посмів перечити, пошкандибав і зчез за рогом. Командир стояв, прислухаючись, запалив згаслу цигарку. Зовсім, як у казці — попрохали заночувати, а втрапили до розбишак. Адже-ж перерізали-б увесь загін, — по спині пробіг холодок.

Хутко зійшов вниз, зібрав до купи всі коні, прив'язав їх до поручнів, до дерев, що росли обік. Потім пішов до кімнати, побудив червоноармійців, наказав їм взутись й понадівати підсумки з набоями, перевірити винтовки. Вийшов на терасу знову, засвітив сірника. Вера взута, її можна не будити ще — нехай спить і так змучилась, бідна; та й тихо ще, нічого не чути. Зупинився на східцях, вкритий тінню дикого винограду, й очі хуткі перебігали от куща до куща, а вухі чуло стежило за кожним згуком. Але все було спокійно.

Витяг револьвера, перевірів його, посміхнувся: родове гніздо мусить захищати від нападу — лицарство, середньовіччя...

Раптом по вухах вдарив збентежений скрик Вери, але командир не встиг зворухнутись — упав від сильного вдару чогось тупого, покотивсь по східцях і залишився нерухомий у траві, до землі лицем.

Удар тільки порснув по голові — збив каскетку, зо всією силою впав на спину. Тому командир скоро прокинувся, і застогнав від нестерпучого болю. Відразу не згадав, що з ним. Перше, що почув, було голосне собаче виття. З зусиллям поверну голову, побачив Пірама, що сидів поруч, у безвихідній нудьзі, піднявши голову до неба. Коли він прийшов? Дістав його рукою, тихо погладив.

— Піраме, що з тобою?

Собака заверещав, раптом радісно ощерився й кинувсь на нього, щоб теплим язиком облизати йому лице, головою притулитись до голови господаря. Командир засміявся, відмахуючись од собаки, підвівся, скривлючись від болю в шиї, сів і почав гладити голову Пірама, що припала йому до колін...

Побачив коні, що стояли прив'язані біля тераси, й одразу забув про біль. Скочив і єдиним стрибом був на терасі. Кинувсь до трави, що на їй спала Вера, впав на коліна, — порожнеча... Лазив на траві, на кам'яній підлозі й нічого не знаходив. Кинувсь до східців, але спиткнувся на собаку, схопив його, приволік до трави, ткнув мордою в траву.

— Шукай, Піраме, шукай! — Забув, що треба гукнути червоноармійців, забув, що вони тут, поруч — запалала шалена злість на Пірама, що він зупинивсь чогось.

Але Пірам довго не стояв, загавкав і майнув до виходу. Командир кинувсь за ним, але наздогнав тільки на кінці парку й разом з ним упірнув у темну алею.

— Шукай, Піраме, шукай!

В глеї було темно, трава була висока й путалась між ногами, але од Пірама не відставав — чув його шарудіння у траві. Бігли на низ, навпростець до ставка. Командир у пільмі декілька разів спиткнувся, падав, але хутко скакував, біг далі. Стьобали по обличчю гілки, прийшлося пролізати через колючий чагарник, подряпав руки й лице, а Пірам летів уперед, не зупиняючись. Парк був довгий — командир задихавсь, коли вибігли до ставка, і Пірам з гучним гавканням кинувсь до розруйнованого павільону.

Командир глянув і вирвав револьвера. На підлозі йшла боротьба, ясно освітлена місяцем. Нанизу лежала Вера в розірваній одежі, голова її була з силою притиснута до підлоги рукою, що закривала їй рота. Другою рукою верхній обняв її, а колінами силкувався розняти перехрещені ноги. Верині руки вперлись йому в груди, але дріжали вже, розгублюючи останні сили. А верхній важко сопів, заглушаючи рипіння гнилої підлоги.

Лівою рукою командир вчепився в рясне волосся верхнього, смикнув, скинув його додолу. Промайнуло розпатлане, перекривлене лице Василя, але командир бачив перед себе тільки лице Вери з заплещеними очима, її безсило розметане тіло... Василь вмить очунався, підвівся, кинувсь на командира, але в очі йому глянула чорна лура револьверу — шатнувся набік і прудко — вистрибами — побіг геть. Гучно рознісся постріл, другий, але кулі проминули повз нього, шум пострілу стих у пільмі парку, а стоголосий відгомін довго ще лунав по балці.

Не випускаючи з рук револьвера, командир підняв Веру й швидко пішов назад. Десь на другому кінці парку кричав Василь, згодом замовк. Командир набавив ходу, але дорога шла нагору і йти по рясній траві було важко. Раптом заболіла спина — трохи не впустив Веру...

Пірам загарчав і кинувся в кущі. На відповідь гримнув постріл і куля заверещала в листю понад головою. А через хвилину по всьому паркові почалась стрілянина — все ближче й ближче. Куля збила гілку, вона вдарила командира в лице, друга заспівала понад вухом. Біг, наскільки було сили; непритомна Вера з кожним кроком робилась ще важчою. Раптом оступився, впав, але скочити одразу не зміг. Підняв руку з револьвером, навмання випустив останні чотири кулі; не слухаючи стрілянини, почав перенабивати револьвера. Але руки дрижали, не було змоги одразу вибити набой і поставити на їх місце нові... Набив тільки два набоя — останні на сидлі... Ліг, закриваючи собою Веру, став чекати, щоб ці дві кулі встряли в бандитські пики.

Зовсім недалеко блимнув огонь пострілу, чути вже тупотіння, що наближується... З-за дерев вискочила чиясь тінь, зупинилась, щоб роздивитись, захиталась і повалилась від кулі командира. На мить застигло все, а потім залякотіли постріли з боку дому, а серед них скрики:

— Командир! Вера!

І знову тріскотнява пострілів. Командир гукнув з останніх сил:
— Сюди! обережніш!

Чи почули?.. Постріли зовсім понад вухом. Хтось біжить сюди — на алеї вогники пострілів. У темі нічого не видно — біжать просто на них. Командир став на коліна, підняв револьвера з останньою кулею.
— Командир! — свої.

Оточили, схилились. Знов залопотіли постріли в садку — певно зібрались купою, щоб наскочити; біжать — тупотіння чути близько. Командир скоро розпорядився: два підхопили Веру й ледве не бігом стали відходити до дому, відстрілювались, а кулі навкруги цокали по стовбурах.

Червоноармійці, що залишились біля дому, вже налагодили два кулемети і осідлали коні: вони байдуже стояли біля тераси, сонливо похнюпили голови. А сами цілом розтяглись на прогалині. Коло саду вибігли ті, що ходили на підмогу, не чекаючи на команду, з кулеметів посипавсь горох. І постріли з парку відсунулись далі.

У парку поночі — легко підлізти до прогалини, залягти у кущах і стріляти на освітлених місяцем людей. Дзвінкий голос командира заглушив стрілянину, наказуючи згорнутись і засісти в домі, а коні поховати в кущах, або в будівлях, що на дворі. Швидко повбігали в дім, Веру покладали на підлогу, а сами розсипались по кімнатах, повставали біля вікон, що обертались до прогалини. Стріляти без пуття командир заборонив, треба чекати, коли всі повилазять на прогалину. Сам став біля вікна в тій кімнаті, де лежала Вера.

З саду стріляли, не зупиняючись. Дім тяжко зітхав, наче йому боліло од куль, що встромлялись у його стіни, й тихо брязчали порозбивані шибки. Але, не чуючи відповіді, бандити врешті замовкли — стала тиша.

Вера отямилась. Плями місячного світла лежали на зім'ятій траві, де - які дрались по стіні. Прислухалась, але не піймала ні жодного згуку. Підвелась, сіла. Біля одного вікна побачила командира обік червоноармійця — обидва з винтовками. Хотіла стати на ноги, але в усьому тілі млосна слабість. Потім підвелась, таки, зціпивши зуби. Непевними кроками підійшла до вікна, але стояти не було сили — руками обперлась на підлокотник. Ледве помітно здригнула — міцна рука командира обняла її, щоб піддержати, а лице його суворе, повернене до порожньої прогалини... Пригорнутись до його, щоб рука його ще міцніш обняла. Але хутко випросталась, усунувши його руку.

— За допомогу дякую...

— Тс-с... Тихше. Щоби й руху нашого не чути було. Зрозуміла?.. А віддячиш завтра всім разом.

У кущах блимнув вогник пострілу й куля паеснулась у стінку. Командир зірвався з міста, побіг од вікна до вікна -- ще раз повторити наказ — не відгукатись, поки не буде команди; вибіг з кімнати. З кущів стріяло, але відповіді не було. Командир повернувся, і не поглянув на Веру, наче тільки й міг дивитись на прогалину. Вера промовила:

— Як же ти зазівався?

Навіть брови не здригнули — звідкіль вона зна, що він не спав уночі?

— А біс його зна. Мабуть через дім проліз — тут не одні двері.

— Проте з дідом набалакався досхочу.

Нічого не відповів.

— Здорово він тебе по голові гепнув. До смерти не забудеш.

— А гепнув... Я й забув про це. — Командир провів рукою по голові, намацав велику гулю, всміхнувся. — Тепер і каскетка не налізе... Пошукати її треба, не забути-б.

З кущів на прогалину вилізло дві тіні, стали в увесь зріст. Довго дивились на вікна, але на них відбивавсь місяць, і прешкоджав їм розглядіти червоноармійців. За-для певности стрільнули.

— До ваших-би голів та чавунні шиї, — всміхнувся червоноармієць, що стояв обік командира. — Ех, тільки-б коні не знайшли.

Один за одним на прогалину виходили бандити, збираючись мовчазним натовпом, неймовірно озирались на дім. Де-які тинялись по прогалині, прислухались, двоє увійшли на терасу, розчинили навіть вхідні двері, але пішли назад, не заходячи до дому.

Командир побачив Василя, що розтурбовано озиравсь по боках; оточили, забалакали — поперед тихо, але скоро отаман вистрибнув з кола, забігав по прогалині, розмахуючи кулаками; його скриками, лютою лайкою переповнилась прогалина.

— Втекли таки! Втекли!.. Показав був я вам бандитів... А ви чого гляділи? На порожнє повітря стріляли. Чому не наскочили, коли я казав? Кулеметів полякались? Идоли! Потанцюєте тепер — видали себе з головою, а вони, катюги, повернуться, поскребуть по спинах. Усім мозок уставлять!.. Знищити їх було до чортового батька, а зараз лови їх — піймаєш! — І довгою чергою потекли матюки.

Командир сміявся — чекав, що далі... Василь заспокоївся нарешті, сів на східці. Бандити мовчки натовпились перед його, — чечали наказів.

— Трухляка отого старого сюди приволочіть, — скрикнув він. — Батька мого! Його діло, знаю.

Двоє з натовпу швидко пішли й через хвилину притягли діда; штовхнули його до отамана — дід впав. Поволі підвівся на коліна, заговорив щось, руками, що тримтіли, стараючись застібнути розхристану на грудях сорочку, але його перебив синів скрик:

— А хіба я тобі про це кажу? Себе сам видаєш? — Старий захитав головою, щось хотів роз'яснити синові. — Брешеш! А де ти вештавсь, коли я приходив? Розмовляти з ними ходив?.. Ну так за все відповідь мені даси, дохлятини шматок!.. Я тебе навчу, як у чужі справи носа тикати...

Слів старого не чути, тільки голова дрижала. Поклав руки сину на коліна, схилився до його, але від сильного вдару кулаком у груди впав на спину. Не було мочи підвестись — лежав у траві, тільки руки ворушились, тяглись до сина. Але той його не слухав; підвівся, міцним ударом ноги вибив зі сходів велику камінюку, підняв, спробував її вагу.

— Вірьовку!.. В'яжіть йому на шию та у ставок. Хай ще раки погодує.

Вера схопила командирovu руку. Але він стояв спокійно, кріпко стиснувши винтовку.

На старого накинулись, поставили його на ноги, хтось накинув йому на шию зашморг, другим кінцем обв'язували камінюку. Дід ледве стояв — камінюка не давала випростатися, схопився за вірьовку, а у спину його штовхали кулаками, примушуючи йти. Старий не рухався. Його схопили під руки, поволокли до парку, а ззаду йшов Василь, підштовхуючи батька держалом револьверу; його матюкам окселентувала вся ватага реготом.

Командир одступив на крок од вікна й лура винтовки майже вперлась у шибку. Цілився довго. На мить згук пострілу оглушив Веру. У вікні вона побачила отамака, що вовтузився у траві й кричав від болю, і бандитів, недвижних від несподіванки. По всьому дому заляскотіли постріли, перемішуючись з дзвоном шибок, що їх розбивано. Й бандити, що не встигли очунятись, падали на траву. Вера кинулась шукати своєї винтовки, а коли повернулась до вікна, побачила, що командира вже нема, а в розчинені вікна стрибають червоноармійці. Постріли й дзвінкий голос командира були на прогалині. Вера побігла до виходу на терасу.

*

На прогалині все було закінчено. Напад загону був занадто несподіваний і швидкий, щоб бандити встигли зробити хоч один постріл. І тільки де-яким пощастило зникнути у тьмі парку...

Червоноармійці, що повистрибували з вікон, щільним колом притиснули тих, які залишились живими. Стогнали поранені. У кожного бандита вірьовка на перезі, нею червоноармійці поскручували руки захопленим.

Командир, обіпершись на винтовку, вертів уже товстої цигарки — нагородити себе за півночі. Пустив угору першу хмару диму і побачив, що небо ясніє та й легенький вітрець задзюрчав по гіллі, колихнув волосся на його голові, — коротка ніч підходила до кінця. Захотілося спати, снулими очима дивився на червоноармійців, але наказів не було потрібно — свою справу знали гарно.

Вера, коли вийшла на прогалину, побачила раптом, що Василь обіперся на лікоть і цілиться на командира, але рука в його тримтить. Плигнула до його, щоби вдарити його яко мога по руці ногою, — постріл гримнув даремно, а револьвер впав на траву. Командир тільки голову повернув, побачив скривлене скаженістю лице Василя, — до вух долинула лайка, що її було виплюнуто між сціпленими зуби. Посміхнувся до Вери:

— Ну от і розквитались. Зараз я мусю віддячити тобі. — Поглядів на Василя. — З тобою теж квит: ти мене по голові, я тебе по ногах.

— Падлюки ви — засіли, — захрипів Василь.

— А ти мислив, що ми до вас підєм — крайте нас. Ач, святий. А сам хотів вночі нас перерізати нишком. Ну та тепер ти вчений — за бабами не полізеш.

— Ти теж вчений — знаєш, як їх глядіти.

— Про те тобі подяка... Тільки навчись поперед голови пробивати, а то не вмієш.

— Постій же! — кинувся був скочити на ноги, але вони не зворухнулись; впав, завивши од безсилої злости.

Пов'язаних посадили на східці, сами пішли до поранених — допомогти. Важко поранених не було — кров поспікалась на плечіх, ногах, руках. Змотались по воду, обмили, перев'язали, чим прийшлося. Інші вирили могилу для трупів, покидали їх туди, позасипали.

Вера, блукаючи по прогалині, в кущах найшла діда: він був мертвий — чиясь шалена куля залишила криваву пляму понад правим оком. Широко розкриті очі нерухомо дивились на небо, а волосся було вкрите широким листям якоїсь трави. Йому вирили окрему могилу. Вера бачила, як командир одвернувся, провів рукою по очах.

Згодом стали збиратись: вивели коні, почали прикручувати до сідел річеві торби. На сході кривавою пожежою розгорнулася зоря, заблищала роса, загомонів парк дзвінкими співами пташок. Вирішили поранених залишити тут з декількома червоноармійцями, а самим їхати до Чорняївки, а звідтіль прислати підвод. Сіли на коні, оточили натовп бандитів, тихою ходою рушили з садиби.

Командир своєї каскетки на знайшов, їхав спереду з некритою головою — волосся розпатлалось, гнотами стовбурчало на всі боки. Дві ночі подряд без сну, й хотілось спати, голова важко хилилась. Вера настигла його, мовчки поїхала поруч. А коли повернув до неї голову, щоб усміхнутись, лїниво промовила:

— Пам'ятаєш, ти мене питав учора ввечорі?

— Пам'ятаю. — Сон як рукою зняло.

— Так я відповідь хочу дати... Мовчала — про тебе все знати хотіла. Ну а тепер цю справу закінчимо, а нову вже вкупі почнемо, як що бажаєш.

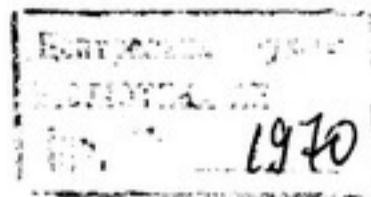
Пильно дивилася на нього, не одвертаючись ані на мить. А в нього в очах радість запалала, наче вогні.

— Любиш?

— Люблю... хоч ти й Чорнявський...

Командир почув журбу в її голосі, підїхав до неї зовсім близько — нога до ноги притиснулася.

— А було то все колись. Не згадуєш — від старого нічого не залишилося. Навіть діда нема.

365-22

Ю. ЯНОВСЬКИЙ

РАНОК

Далеко лісом сірий час ставав на день.
Продмухав вітер сонний з гірл.
І скоро рань на землю покладе
Долоні лір.
Над лугом підуть тихим льотом журавлі
(Ожиною цвістиме трохи схід!)—
В похід росю рушили з землі...
Птахи в похід.
Мінливо так горітиме важка блакить.
Бавовною застелеться тоді Дніпро.
Паромом знову їде день у Київ...
Знов.

р. 1924

С. ЄСЕНІНУ

День минув, як тепла крапля впала,
День минув, і — знову ніч пливе.
Від далекого небесного вокзалу
Йде до місяця зелений верх.
Я піду з останніми трамваями —
І мене не клич і не шукай.
(Вітер саме ходить веснограйний
На широкий український край!)
Крови молоді, молоді
Я співатиму весняний спів...
Ой, молочним маревом напоений,
Не забуду вохкості полів!
Збережу на пізню на дорогу,
На свої осінні срібні дні —
Мли весняної нав'яну тривогу,
Золотаві обрійні вогні.
Я люблю тебе, душевного поета,
Той мені Єсенін — синій „сон“...
Тихо так тополя силуетиться,
І його рядки, як меду сот.
Знаю, що життя іде невпинно —
„Тихо ллється з клену листя мідь“...
Знаю що й з весняного коріння
Треба вже стежками стугоніть.

р. 1925 Квітень

ГРИГОРІЙ КОСЯЧЕНКО

ВІТРИНИ

I

Розпатлана вулиця.
Місяця дим.
І дні,
наче листя додолі...
І знову самотній,
і знову один,
Гойдаються віти, тополі.
До вас обертаюсь, затоптані дні,
І, може, кричу я в - останнє,—
Ніколи до вас
не вертатись мені,
як біль у туманах розтане.
Ніколи до вас не вертатимусь я,
З розпукою стану на розі,
І буду все думати:—
жись мені як,—
в редакції сплю на підлозі...
Ось знову стою,—
Ну куди мені йти?
Промчав десь розбещений авто,
До мене доносяться
пудра
і дим,
А я—
навздогін йому — матом...
О вулице проклята!
Хто я такий?...
Лиш ночі здригаються вії.
Так боязко чую:
— „Не треба платить...
Де гині...
у двір...
до „Софії“!..
— Іди...
відчепись...
перед мною не стій!..
І я повертаю в півнушу.
— Нас тисячі — тисяч родилось повій,
Продав своє тіло, чи душу!

II

Я знову на розі в задумі стою.
 І чую той крик, що й учора.
 І падають сльози на душу мою,
 Як місяця втома над бором.
 Повз мене проходять

панелі
 і брук
 — Куди це все лине
 і лине?

І радісна думка,
 що завтра умру

І тінь моя місто покине.
 Покине цей камінь,
 неспокій
 і шум,—

Життя —
 Тільки лялька дитяча!
 За серце своє
 я копійку прошу,—

Не дивиться морда свиняча.
 Так хочеться вдарить.
 О, нерви мої,
 Коли-б це в двадцятому році,
 Не стерпіло-б серце і очі —
 тоді

Стріляв би на кожному кроці!..

Іде безпритульний.
 — Куди ти?
 Куди?..

(Не знаю навіщо питаю).
 І музика сонця упала з вітрин,
 У серце забите до краю.
 Вдивляється пильно в ганчірку-пальто.
 Проносять

кричать — „мандарини“!
 — Ти думаєш я...
 та я завжди готов
 Розбити головою вітрини.
 Розбити що можу,—

з тобою піти,
 Грудьми десь розбитись о камінь,
 Бо чую, як плачуть в туманах світи,
 Давно вже розбиті віками.
 Бо чую як плачуть,

а з ними і я,
 І капають сльози під ноги...

Піду умірять.
Ну, а доки живий,
Я все учуватиму крики:
„Піди у кав'ярню!
Піди і пропий
себе,
і пальто,
й черевики!“
Я знов у кав'ярні,
де галас і крик:
— „Людина —
скорила людину“!
Скотився,
як горе,
мій друг молодик
в оплакану днями витрину.
А музика грає,
п'яніє як дим,
І серце п'яніє до краю.
І радісна думка,
що я молодим
Життя і себе
пропиваю...
... Посипались шуми
на камінь
і брук.
Кладу своє серце
на лезо
і зір — за витрину,
де тисячі рук
ударили нам марсельєзу.
Упав із тополі мій друг молодик,
в оплакану днями витрину,
а тут, у кав'ярні,—
і галас,
і крик,—
„Людина — скорила людину“!..
... Лишилася шклянка.
Вже десять годин,
(Душа на шматочки подерта.⁷
Доп'ю і піду,
де похилений тин
І місяцем
журяться
верби.

ОЛ. ГРОМІВ

МІЙ СИНІЙ СОН

РОМАНТИКА

I

Коли буйно рясніє місто вогнями карнавальними, я згадую далеку Синю Легенду.

Я шукаю серед мільярдів огнів — синіх очей її, не знахожу й прямую у вир голубий.

А перед мене розгортає ажурну тканину Синя Легенда.

Вона скрізь зо мною...

У маленьку кімнату з мініатюрним столиком прийшла вона разом зо мною до вас і обгортає шовковими путами.

Ви читаєте цю книгу, синю, як небо майове...

Вам хочеться втекти кудись далеко — де сонце і гомін, а Легенда стеле перед вас свої гаптовані килими й вкриває шляхи смутком осіннім.

Вона гронами висне над вашим ліжком і в дзвінкій тиші відчуваєте ви нерозгаданий шепіт її.

Ви не ймете віри ні мені, ні собі, бо цілком уже належите моїй прекрасній Легенді...

Куди привело мене шукання Легенди?..

Що це за край?..

Де я живу?..

Я бреду до узгір'я, зеленого, буйного й прислухаюся до пісенної симфонії.

Хто он ті люди? — На них такі дивні голубі хітони.

Вони полонили мене, мандрівця широких степів...

Я чую в дзвінких незнайомих голосах іскри перламутрового щастя...

Хто вони?

Їх так багацько, в голубій одежі, незнайомих людей.

Вони співають чи балакають?..

...Я проходив густими лісами, що по той бік зелених узгір кришталевих і заснув під тихий уркіт гірських струмків.

Може струмки поховалися й тут серед голубого міражу?

Невже такі співучі струмки по цей бік густих лісів?

Чуєте, як переливаються вони дзвоном сріблястим?

... (Їх так багацько... голубих дзвіночків).

III

А може брожу я самотньо в концертній залі моєї синьої фантазії й прислухаюся, як лунко бреньять уривки невідомих музичних композицій, схожі на голубий гомін зелених узгір.

Може я в країні дивної Шехерезади, в кришталєво-чаруючій гомоні нірванних снів.

Може я серед водограїв далекого прийдешнього завтра—вслухаюся в клекіт сонячних бризків.

Або зорі з німої блакитної тверди гімни складають космічним розлогам й струмлять сапфіровий блиск невідомої ери.

Може в пишних садах брожу я, забутою віками марою минулих сторіч...

Ви чуєте, як столисто-зелено шумлять кіпариси й линуць нечутним прибоєм до сонячних вод безкрайого моря.

А може блукаю я в мармурових лабіринтах і кроки оддаються луною під арками колонад невідомої архітектури й бреньять по струнах моїх мрій.

*

...Напнулася ніч синьою хусткою й зоряним ажуром затулила обличчя своє.

Я лякаюсь котячих гумових кроків...

...Я боюсь глибокої криниці синіх безодень очей...

*

Може на руїнах я стародавнього храму, де кружляють тіні жагучих вакханок у безумних хороводах юного Вакха.

Може бреду я за тріумфовою колісницею великого генія в шумах радісних вигуків переможних армій!

Може в кораловій гамі підводних країн я на весіллі мітичних сірен?..

...Мовчки сміється ніч.

...Я лякаюсь котячих гумових кроків...

Я боюся глибокої криниці синіх безодень-очей.

IV

...Ліловий вечір зачарував мене тихою мелодією водограйних оркестрів...

Я самотнім силуетом стою на тлі зоряної ночі й слідкую за каскадами феєричних вогнів, що ллються холодним зачарованим блиском із невідомого в ніч...

Гляньте!..

Хто це розкидав на зломі узгір голубих зелені семафорні вогні?

Я не можу одірватися від їхнього замороженого холодного блиску...
 Я нічого не бачу, крім фосфоричних перспектив...
 Я нічого не чую, крім далеких мелодій зеленкувато-феєричних оркестрів...
 ...Я ніколи не бачив такої ночі!

Я прийшов сюди — до зелених узгір'я і застиг на зломі невідомого...

Хто розкидав ромбічні мережі по зелених узгір'ях?
 Хто так геніяльно на полотні часів лілово-багряними мазками кинув у зачаровані вири безумство штучного запалу?!
 Я не збагну цих пісень...
 Я не знаю, про що так таємно сурмлять оркестри...
 Кому?.. Для кого складаються гімни?..

Я йшов, давно забутий віками туди, на схід, де так рубіново кривавить сонце обрій наших ранків.

Я йшов лісами темними, як стоверстні копальні, й прислухався до ритмічного гудіння одвічних стовбурів, до радіограм зелених верхів'їв і сріблястих шумів забутих струмків і не знав, що вони творять океани нової ери.

Я шукав легендарної казки й не знаходив.

Я хотів вертати назад...

Хотів пурнути в брукований гомін наших велетнів міст...

Але перед мене йшла Легенда, встилала шлях мій гаптованими килимами й причаровувала синіми вогнями своїх безодень очей.

А позад мене легіони камінярів будували високі крицеві мури і вночі реготали ліси...

— Немає!.. немає шляху назад!.. Вперед!..

І ось я тут, на зломі сторіч, зачарований фосфоричними перспективами ночі, прислухаюся до клекоту перламутрових водограїв, не можу одірватися від семафорових огнів лілової ночі.

*

... Я божеволю, бо не збагну цієї краси!..

V

Знову ранок і... люди в голубих хітонах.

Я спав, чи ні?..

Не знаю...

Я відчував, як вечір обгортав істоту ажурними тенетами нірван і жіпочі тіні кружляли в зеленому хороводі семафорних вогнів.

Моє тіло не знало ліжка й ніби гойдалося на хвилях мрійних снів.

А скільки було вогнів — голубих, янтарних, коралових...

І пісні колискові...
...Які чудові пісні в країні голубих хітонів!..
Вони слалися янтарними переливами і... плакала ніч...
Я бачив, як котилися сльози, сині блискучі самоцвіти й струмками
збігали з зелених узгір.

*

Я знову самотній на просторах зелених ландшафтів голубої країни.
І в бризках сонячних рос тонуть думи мої...
Я не знаю, чи в синіх очах замріяної Легенди, чи в буйних пото-
ках загравав розгубилися водограйні каскади вогнів моїх дум...
І встають перед очима туманними тіні далеких часів, пропливають
сірими сілуетами в літавних дзвонах голубих городів і бруками кре-
шуть пісню бурхливих ер...
Де ти, казко з рубіновим обличчям?..
Я одягну тебе в хітони з сонячних ранків — мою дзвінку моло-
дість і понесу через переплетені синім ажуром смутку шляхи до неві-
домої — далекої й близької нерозгаданої Синьої Легенди...
Я сплету тобі з зірчатих блискіток сапфіровий вінок і понесу
через кров і бої в країну зелених узгір і голубих хітонів...

... Самотнім стою я на тлі голубих городів і зелених полотен
узгір.

VI

Мене помітили люди в голубих хітонах — такі стрункі і прекрасні...
Я стою серед них, — обірваний, чорний, дикий, азійт з косими
вузькими очима — наче тінь забутих доісторичних пращурів...
Може це йоги з жовтих сипучих берегів Гангу наближаються до
мене...
А в голубих очах потонули кришталеві ранки й поховалось про-
міння сонячних копалень...
Вони простягають руки, торкають чоло й по тілу струмить з кров'ю
нова незнана сила...
Вони говорять про щось незнайомою мовою, а мені здається, що
я слухаю чудову героїчну симфонію невідомих оркестрів.
Мене схопили сотні рук, зняли до гори й понесли...
Куди, куди несуть мене голубі хітони?..
Он туди, де сонячна брама в синій вуалі вечора полонила мою
дзвінку молодість і лишила на самоті з мріями про синю Легенду.
Ще, ще кілька кроків і я знову володітиму своєю казкою.
О, тоді одягну я тебе в хітони з сонячних ранків і понесу туди,
де волі тісно з залізних ґратах...
Ми на бурунах світових бунтів принесемо свою юність у сонячні
копальні нових ер і одягнемо на сонці вінок з рубінових зор.
Це буде перша симфонія нової ери!..

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

С. Пилипенкові
присвячується

ЗА ПЛУГОМ

РОМАН НА 3 РОЗД.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Співала весна за околицею Житняків. Горпина з свекром на світанку торохтіла возом до своєї різи. Рожева курява здіймалася за ними, а в куряві пес Бровко. Сонце скибкою росло на обрії... Тонка й згорблена постать старого Гаврила Гудзика у латаній свитці одгонила потом, цибулею і квашеною капустою. Велика руда хустка Горпинина побіліла од пороху в брижах. Обрезгле останніми тижнями жіноче обличчя в кожній своїй рисі ховало байдужість знесиленої худоби.

На довгому баштані дідича кишіла мурахва наймитів, двоє приказчиків на конях літали по участках. Дід посмокав запалими губами й заздрісно зітхнув, оглядаючись на невістку:

— По сорок копійок на день на своїх харчах!

Невістка як не бачила й не чула. На широких ланах курили здаля машини, плазуючи жуками по чорному клину землі... З другого боку зеленіли рутою озимі довгі, як життя,— лани полупанка Білозуба.

Горпина їхала з свекром орати. Чоловік у царських салдатах. А весна цього року забарилася, був дощ та сніг, а це сухим гарячим вітром пече тиждень. Хлібороби хватаються коло землі, горить же... Біднота дідичам та куркульні робить, заробляє собі на скибку хліба до жнив... Ходив по селу та благав старий Гудзик — допомоги не найшов. Обійшла й Горпина хазяїв, де служила,— скрізь гаряча невправка з своїм. Занесла двох малих своїх до мачухи, а сама оце їде — треба ж думати про зиму.

Передрімалося молодиці. Зсунула з голови важку хустку й оглядалася... Поки проїздили широкі лани, скрізь було чорно та зелено, а оце як потяглися вузькі різки, заруділо чимало торішньою стернею, а численні межі бованіли зеленими бур'янами, де яєшнею жовтіли кульбаби. Гудзикове поле рудою латкою з воза виглядало: 1 десятина та 103 сажня рахували у ньому. Навколо безлюдно на зелено-чорних різках: всі вже оборалися з сусід...

Розпряг Гудзик шкапи (одну позичили) і вдвох з невісткою насилу звалили плуга (також позиченого)... Хоч Горпина туго-на-кріпко рушниками живота перетягла, як почала ж дитина пацати, а поперек крутить і-і-і,— мало не непритомною впала на воза й голову в сіно. Сухим ременем, полинем та петровими батогами в ніс вдарило — очуняла трохи.

— Ось, давай підснідаємо, дочко! А то весняний вітер живіт голоднить здорово... Вісім верстов проїхали - ж!

— Давайте, тату! Тільки наша й пожива! Було самі скупі хазяї, а вже для орання тримне дають наймитам... А в нас: житній хліб та цибуля... Борошенця-пшеничного тільки - тільки на паску ік великодню: думала хоч млинців спекти вчора...

— Чи, чуєш, дочко!.. Вербна неділя — треба постити та богу молитися, щоб в добрий час розпочати... Отець Сава у церкві, в неділю, що казав?

Снідали... На возі вкупі з хазяями, тягли сіно морди шкап з великими філософськими очима. Сіно не перебивало кріпкого паху людського та конячого поту, житнього хліба й цибулі... Повітря ланів свіжило, розріджуючи атмосферу навколо воза, під яким гриз шко-ринку патлатий Бровко.

Співала сміючись весна... Гудзик на долоню зібрав житні крихти й проглинувши їх, подякував богові за їжу й своє життя. За свекром помолилася й Горпина: вагітною завжди ставала вона побожною.

Свекор коло плугу, а Горпина за погонича... Ковтала запашне повітря молодиця й пригадувала своє трудове дитинство по чужих людях. Мати померла, ще не було їй і восьми зим, а мачуха одразу - ж на літо її до Коцюр за підпасача... А вже в чотирнадцять, як робила в Білозубів, то город і під баштан вже орала сама. Наймити, за хазяйським оком, силують було за них орати... Ходила повагом коло коней. Йойкала та гадками себе тішила: „це мене возом було розтрясло, ось вже й нічого“. Випросталася і ступала обережно: тріпалася спідниця високо підв'язана і на спині кінчик білої хустини.

— О-е-е-но! Пст...

Біла сорочка дідова вітрилом за сухим, різбляно-сивим обличчям. На свіжій борозні згряя граків черву виловлює.

— А що там?

— Та, бодай воно луснуло!..

Тупцювався старий коло мотузяного опрягу... Сяк так позв'язували вдвох, старий винуваті очі вбік, тримтячими руками сивий чупер в поту купає, грудьми, наче пірваним міхом, сопить.

— Буду я орати, а ви йдіть до коней!

— Що ти, дочко? Та...

— Дурниця для мене! Хіба — мало я поорала!..

Завйойкав старий коло коней, а Горпина звичною рукою на рало напологає ще й вихваляється:

— Ось, глядіть, тату! Ваша рілля коло моєї, — сліпий бачить ріжницю!!!

— Бро - овко, Бро - овку, ич капосний, таки спіймав собі грака. Ич... ич... собача віра!

Пройшла Горпина дві борозни. Коло коней можна ногами дріботити, а тут широко треба і раз - у - раз. Оддає в животі, пече в попереку, а в голові стукотить. Тішиться свекор своїм улюбленцем — Бровком, що в ловецькому запалі гарцює по свіжих борознах за граками. В Горпини в очах сонце стрибає жовтогарячою опукою, а небо чорніє - чорніє і падає на неї.

Звірячо-завивний крик.

Старий мотузку з рук та бігти наперед... Людський стогін пришив до місця. Озираючись. Горпина розкоряченими чобітьми пацала навколо напівзагрузлого леміша, а сама руками чепіги ловила... Лемзіла тілом по скибках чорної ріллі, лемзіла.

— Оце... боже... дочко...

Тупцювавсь на одному місці старий... А з широко роздертих губів Горпини нісся звірячо-завивний крик.

— А - а в - в - в - у - у - в - в - ву!!! — Сипав гарячими искрамі по-за шкірою й холодом трусив старі кістки. Шкапи спочатку запрягли вухами, злякалися певне, та це-ж були вроджені селянські шкапи... тільки понурили голови й використали одпочинок, аби вичистити свої кишки. Гудзикова сорочка вітрилом лопотить, а руки переломленими веслами махають...

— Оце так, так... боже, царю небес...

Горпина раптом скочила на ноги, руками за чепіги... Хустку помчав вітер до граків, розпалися сині коси. Обличчя з надлюдської муки червоно-сизе до неба, й кривавими очима незрячими в сонце. Завила — заскриготіла зубами. Бровко на хазяйку кинувся, вовка в ній почувши й собі завив...

Старий до молодиці руку протяг і за плечі обійняв... червоне полилось і впало на ріллю, кувикаючим вузликом, коло товстих закаляних чобіт Горпини... Молодиця враз знесиліла і вкупі з свекром (не вдержали тримтязчі руки) впала на тверду стерню. Старий вислобонився з-під невістки й мерщій:

— Пішов!!! Скажений!!!

Над червоною слизавою купою висолопив язика і обнюхував пес: його трохи озадачувало кувикаюче, рухливе створіння, котре смерділо свіжо викинутими хляками вола. Старий пнув Бровка в хребет чоботом і, розкарячившись над слизавою купою, похапцем скидав сорочку з себе. Звичними поратися коло худоби руками загорнув дитину в сорочку... Витяг кисета для махорки й розв'язав шворку — перев'язав пуповину, а перегризти нічим... один пеньок в роті. Підніс Горпині до рота, розшурхав:

— Перегризи!

Слухняно перегризла, що в рота дав, і очучманіла.

Жовта стара шкіра на дідовій спині надималася на кістках горба і йшла пупирястими брижами до поясниці. Повернувся — кров і слід землею загорнути, — побачив тільки, як ласо облизувався Бровко.

— Ич, су-укин син, не встиг кувикнути, а вже з діда й сорочку стяг!

Горнув до кісток грудей своїх онука й тоненьким голосом приказував. Горпина спала під накинutoю на неї свитиною.

Дитина-ж не теля, до того-ж і невчасно народилося: водою схлюпнув на онука тричі.

— Ви мня, ця сина... раб божий Павло! Нечиста сила згинь-пропади! Оче наш, аже оси, аже на небі...

Кричав новий християнин. Спала мати коло плуга. Бровко рвав зубами білу хустину. Зграя граків злітала й кублилася у свіжих борознах...

Сміялася весна, співаючи свою пісню.

Тяжко хвора Горпина. Застудилася на вохкій ріллі, мабуть, пропасниця дихати не дає. Не вгаває, кричить немовлятко. Сусідка Параска, — шира душа, — доглядає Горпини день і ніч. Гудзик на полі куйовдиться з хворим батьком Горпининим. Повернувся батько та й зліг у недугі. Мачуха прибігала, докоряла, лаялася.

Через 5 днів померла дитина. Ледве-ледве ногами човгає молодиця, а тут знову нападсть. Одмовився пан-отець Сава ховати дитину (не встигла її в церкві охрестити), менш як за двадцять карбованців.

Пішли до отця Сави вдвох свекор з Параскою. Увійшли в кухню, наймичка саме з печі витягає окорока запеченого... Пиріжків здобних повна макітра на столі стоїть, і ще й друга з коржиками на самих жовтках з цукром на смальці спечених пахтять. Параска аж почервоніла — розласилася, а попова робітниця Мокрина:

— Це паничам до Київа, посилку завтра на пошту везти:

Параска очі вирячила!

— Та-ж страсний тиждень?

Посміхнулася Мокрина:

— Паничі — студенти, в бога не вірують. Та й наші матушка скоромно їдять.

Старий Гудзик:

— А в минулу неділю яку проповідь в церкві пан-отець Сава казав про тих, що бога не слухають та скоромне їдять?!

Вийшов пан-отець Сава. Високий, в золотих окулярах і на грудях хрест золотий. Підрясник на ньому шамотить едwabний.

Чоло високе, а очі привітно-суворі. Поцілував білу руку Гудзик. Поцілувала Параска. Стоять, голови схиливши. Сів на табуретку пан-отець Сава. Одну руку на стіл поклав, а другою хреста держить. Стоять перед ним дід та молодиця. А слова наче з язиків поскочувалися. Мовчать. А пахощі здобу гарячого та окороків голови туманять. Де ж таки — сьомий тиждень за квасом, цибулею, редькою та хрінном Гудзики з сусідами душі свої спасали, царство небесне висиджували, а тут таке...

— Що, гроші принесли? Ховатиму завтра...

— Ми батюшечко... Схилилися обоє листом.

— А що, труна не готова буде? Ну, тоді ховатиму після завтра...

— Та ні, ми нащот грошей... Вірите, оце обоє бігали-бігали позичати...

Пан-отець Сава зсунув брови, а руку на столі в кулак:

— Без грошей я не ховаю... У мене, бачите самі, які видатки — два сини в університеті вчаться, дочка у гімназії, батько я дітям — чи ні? Вам подарую, а своїх дітей скривдю... Та ще й нехрещене... Одвічати можу.

— Ма, батюшечко, у нас тільки шість карбованців є. Їй богу, радніший, вірите.

Кулак на столі розправився. Брови розсунулися. Сива довга борода заворушилась.

— Змилюйтеся, батюшечко, самі бачите наше вбожество... І поле стоїть без зерна, і породільниця при смерті, а в хаті нікого... я його хрестив, як тільки воно кувікнуло. Змилосоудіться. А ми вже вам одробимо...

— Одробите?.. Це - ж хто одробе? Кузьма тільки через три роки поверне... Ти, діду, сам на божій дорозі... А Горпина... Яка вже з неї робітниця? Хай це буде іншим в науку, як божим таїнством нехтувати... От бог і покарав матір!

Так і не схотів ховати пан-отець Сава... Закопали Павлика в садку під яблунею без попової молитви. Хвора, цілі ночі навколюшках перед іконами простоювала Горпина та бога благала, щоб прийняв до себе ангельську душечку безневинного немовлятка, не одіслав її в пекло. А тут город кричить робочих рук, хліба на денці тільки. Нагальна праця вирядувала й вилікувала Горпину, ще і баби втішали її:

— Та що з тої дитини й було - б! Сама подумай, коли ти її зачала? Під п'яну руку Кузьми.

— Вір нам, що в тебе будуть і будуть!

II

У страсну п'ятницю виїзжали з панського двору карета і два фаєтони на станцію: карета — для панночок - інституток, а фаєтон для синів.

Полупанок Білозуб вислав фаєтон і бричку, теж з учення дві дочки й два сина ждали на свято.

Куркуль Коцюра бричку погнав.

Попівна гімназистка приїхала раніше, вкупі з діяконовими єпархіялками.

Вчитель церковно-парафіяльної школи Іван Степанович захрип, диригуючи великодні співи за-для урочистої великодної утрени та літургії. Хор з школярів та економчеських служащих мав на меті вразити приїзжих панночок і паничів своєю майстерністю.

Найубогіша хата в Житняках вибілювалася й вимазувалася ік Великодню. Селянки, знесилені постом і тяжкою весняною працею, готувалися до церковного свята, виригуючи прокльони дітям, чоловікові й одна одній. З порожніми, од сугубого посту страсного тижня, шлунками вони пекли пшеничні паски, варили яйця, смажили яловичину й птицю і, роздратовані цією екстренною нагрузкою поверх звичайних господарських обов'язків, марили тільки про одно: дозволу наїстися і виспатись. Церковний дзвін керував їхнім життям. Прокльони, сварка й бійка дітвори давала вихід енергії.

Чоловіки, повигонені з хат мазільницями й хатнім розгардіяшем, гуртками по п'ятеро-семеро сидять на дубках, ідуть у степ... Тільки такий, що ще не вправився коло землі, або з жінкою живе полюбовно — працюють.

П'ятниця - ж страсна... Плащаниця в церкві, їсти — гріх.

Сидять на дубках і палять цигарки... Ціпочком по вохкій землі. Гомонять про своє:

— Ще - ж пак дід Клим казали, що тут за панських порядків було глинище і ріс верболіз...

— А чого тебе нечиста сила пре за обніжок? Чого ти в'оруєшся кожен год? Чого обніжок нівечиш, анахтемо?.. то було стерво раніш в'ореться само та ще весною жінка підсапає, а теперички на тобі: клуню постановило... А то - ж кажу: який це порядок, щоб з твоєї стріхи та вода крапала на мою землю? Що ти мені поливаєш?

— Еге-ж... Ото-ж і в мене. У мене на толоці клятий сусіда що-году візьме та й виб'є гречку кіньми, та й не кажи — не говори, бо хвалиться і по потилиці надавати...

— Жінка коноплі посіє, так от тобі й поливає з стріхи і мочить їх на корені!

— Плохе, погане діло... Нічого не зробиш, треба буде позиватися тобі, Прохоре!..

— Позиватися? Поз... поз... хіба-ж не знаєте, що в нас, як є в кешені на четвертину, так от вам і суд... Торік-же з понятими розмежовувалися, так воно, чортове зілля, взяло й поперебивало кілки...

— Атож... атож... а другого дня ще й коней на город пустив,— витовкли усю як є капусту. Ну що-ж, ну я сказав йому, прайда, вилаяв трохи... а він дав дулю, повернувся й пішов...

Прохор Верболоз немічно, довго одмахувався — був хіба не самий убогіший в селі, і роботяга невсипущий, та незадачливий вдався.

Баскі коні чорну карету мчать. З вікон рожеві личка в капелюшках уквітчаних усміхаються, головами хитають селянам приязно.

Старша сімнадцятилітня Нелі казала п'ятнадцятилітній Анет:

— Яка я щаслива, що знову в любих наших Житняках! Кожну біленьку хатку поцілувала-б здається... І мужички, такі вони смішні з своїми поклонами і без шапок.

— Нічого смішного, некрасиво і сморідно, фу! Мене більш цікавить наш парк... Диви! Хіба це не царство весни? Деревя — велетенські букети квітів... Зупинись, Іване, я побіжу!

— Пожди... Он, папа, мама, тьотя і всі на ганку чекають!

— Нічого, я тільки по дідусевій алеї промчусь!

І високі, тоненькі ноги в чорних панчішках замигтіли по алеї. Машталір Іван з жалем дивився, як тонкі башмачки панночки вгрузали в багно ще незасипаної піском алеї — його жінка Мотря була покоївкою у панночки Анет. В кінці алеї червоніла половина сонячного кола, а яблуні сіяли біло-рожевими пелюстками... Анет озирнулася всміхаючись, і її дві коси майнули обірваною золотою драбиною з синьої блакити вгорі.

На ганок з карети вистригнула Нелі... І поки пан посилав бліду Мотрю за пустушкою Анет, до ганку під'їхав забризканий фаєтон і з-під шкіряного прикривала вилізли гімназист П'єр і студент Вадим. Нові обійми й поцілунки танули в повітрі дзвінкими зхами.

Панство Верезубських славало своєю побожністю; воно постило перший, четвертий і останній тиждень великого посту і сьогодні дітей чекала пісна вечерея. Шипучий квас у хрусталих гаравках замінював вино... Одварна стерлядь, паюсна й кетові ікри... сардинки і ніжно-рожева сьомга... Красиво-смачні соуси, ваза з свіжо зірваними огірками й редискою і блюда пахучих, вирум'янених пиріжків з грибами, рибою, з рижом та повідлами вабили до себе серед шкляного посуду з всілякими маринадами й законсервованими овочами... Мати невпевнено сказала:

— Вже, дітки, постараймося обійтися без слуг! Беріть самі... Чисті тарілки й срібло на буфеті... Самі розумієте: з нашим штатом слуг в такі дні сутужно.

— Нічого... нічого... Вже якимось і самі, не хвилюйся і не клопочися, пані - матко!

Підморгнув дітям на матір батько, затикаючи білу серветку за комір крохмальної сорочки під рожеві брижі голеного підборіддя.

Панський будинок був старовинної будівлі. Їдальня мала два поверхи стрільчастих вікон. Везубський - пан любив похвалитися, що його прадід тут годував обідами сто персон панства і показував на хори, де колись грав оркестр кріпаків. Їдальня вся прибрана під червоне дерево з мусянжовими окрасами, канделябрами по стінах і велетенським паникадиллом, що спускалося з середини стелі. Буфет, що займав усю стіну, мав для срібного, золотого й іншого коштовного начиння сервіровки незгоранні шафи з потайними запорами. Великі крісла червоного дерева в простінках і навколо кількох столів. Два прекрасних (в тому - ж стилі ампір, що й уся їдальня) каміна напівзакриті художніми ширмами. Справжній зелено - синіх відтінків фарб гоблен і кілька рідких малюнків у широких багетових рамах французьких і голандських мистців, вкупі з великими мусянжовими статуєтками й масивним срібно - художнім посудом коло й на буфеті докінчували окрасу цього покою. Суворою красою стилю була одмічена тут кожна маленька річ.

Родина панства за накритим великим столом не вносила в обстановку дисгармонії: срібноволосяй з довгими вусами господар, його дружина в синій єдвабовій сукні, з легкою сивиною в пишній чорній зачісці навколо лагідно - добросердного обличчя, осяяного материнською любов'ю, з великими і ще блискучими очима... Сухорлява постать сестри господаря в сірій сукні з білими комірцями й манжетами і шестеро гарних здорових юнаків дітей, серед яких ніжна краса Нелі поруч з золотоконою пустункою Анет гармонувала з юною мужністю братів.

Ліврея дворецького Івановича і накрохмалене мережево фартуха й головної наколки сивої Степановни (покоївки господині) на задньому плані їдальні, котрі щось робили і в потрібний момент беззвучно підходили до господарів за - для послуг, ніскільки не перебаранчали розповідання старшого сина. Гвардейський офіцер Петербурга Сергій Везубський, насичуючи себе граційними рухами, спокійно - чемним голосом розповідав останні новини велико - панського оточення імператорського двору. Гарний, елегантний, він викликав довір'я батьків до своїх слів, головним чином завдяки тому, що був коханцем одної з великих княгинь.

„Державна дума“... „Сенат“... „Распутін“... „Распутін“... „Распутін“... „Міністри“... „Вирубова“... Іванович з Степановною прослужили Везубським кілька десятків років, а серед французького гомону могли зрозуміти тільки російські слова, як не силкувалися пізнати самі щось з цікавого розповідання. Іванович: „П'єрчик мені викладе... як роздягатиму його на ніч“. Степановна чашечку чаю Анет підсовує і на вушко шепче, обіцяє щось, а сама: „Випитаю безпремінно про того царициного Распутіна“... І для певности, підіймаючи серветку, тоненькі пальчики інститутки поцілувала.

По вечері пані Везубська пішла до пекарні, де бувша гувернантка її доньок, міс Дорфільд, в білому халаті й мережаному очіпку,

керувала трьома покоївками по виробництву англійських кексів та лагоминок... В нижній кухні кухар з своїм штатом смажив, пік, варив великодні панські страви. Пані Везубська довго розпитувала про хід заготовлення виборної їжи... Великодними днями має перебувати в житняківському палаці все губернське панство: осінні перевибори земства, гвардейські офіцери і майбутні родовиті красуні-панни,— примушували не рахуватися з подорожжю кіньми в тридцять верст од губернського міста.

*

Князь Федір Огневський — декабрист і власник великого маєтку в сусідньому повіті, повернувши з заслання на Сибір взяв молоду вродливу кріпачку Уляну Гниленківну собі за коханку і прижив з нею чотири дочки й п'ятого сина. Повінчатися з кріпачкою Уляною князя рідня не дала,— опіку над старим виклопотала... Тоді князь купив у пана Везубського 200 десятин землі та на вигоні Житняків садибу десятини з півтори й збудував на тій садибі просторий будинок з хозяйськими всякими будівлями. Перевіз сюди свою коханку Улясю з дітьми, гувернанткою, вчителем і слугами. Поклав на кожну дочку в банк по 10.000 карбованців і на Улясю 20.000 про чорний день. Виклопотав папери для „поважної громадянки“ („почетной гражданки“) Уляни Гордіївни Білозуб,— все з печатями державними з двооголовим орлом...

Уляна Гордіївна дочок замуж за офіцерів повіддавала, сина з місцевою попівною Марусею оженила і жила собі, небіжчика-князя поминаючи добрими словами.

Віктор Федорович Білозуб скінчив повітову шостикласову школу, розмовляв французькою мовою, захоплювався стародавньою Грецією і добре господарював за чужими руками — хребтами, власним розумом до княжих 200 ще прикупив своїх десятин 100 без малого, материних грошей не зачіпаючи...

Віктор Федорович з юнацтва українофіл і сам одягався під штиб старої української шляхти і дітей змалечку водив у мережаних сорочках, сап'янцях та свиточках, хоч і держав для них виховательку — німкеню БERTУ Карловну і назвав їх іменнями старо-грецькими.

Простора вітальня Білозубів освітлена великою висячою лампою. Стіни в килимах старовинних, меблі липового дерева різбляні, на вікнах і дверях витончене тканиня художників-кустарів українських. Портрети гетьманів України і Тараса Шевченка у рясно вимережаних рушниках... На кріслах і канапі вся родина зібралася. Найменша донька Міра пригорнулася до БERTИ Карловни, два обличчя як одно: блакитноокі, пухкі й глинястovolосі, одна одну потихеньку цілують в шию, коси й щоки... Міра в українським вбранні. А Муза на поручі крісла батьківського примостилася й руку на плече йому поклати тонка, смуглява в рожевому матіне й синій вузенькій спідничці. Нога в рожевій панчішці до коліна, як на станку виточена, зграбна, білим мережевом панталон ясніє вгорі. Ерос на канапі чохол вишиваної сорочки на струнах бандури старовинної держить і лівим пальцем бринькає стиха Морозенка. Аполлон — студент с.-г. Академії Розумовського

розповідає про московське життя української колонії, він — с.-д., що одразу видно по сатиновій чорній косоворотці, підпоясаній тонким ремнем, і високих хромових чоботах.

— Старе громадянство ласе до пошани й скупе на кишеню!.. знову журналу з друкарні немає за що викупити. І це єдиного російського журналу, присвяченого українській культурі... Симон Васильович за голову, бідолаха, хапається: статті присилають такі блюдолизні — лінію журналу ламають, а грошей коли не коли капнуть. Оце послали нашого юристу до Києва по гроші, а я маю таке уповноваження на наш повіт...

— А нащо цей нудний журнал російською мовою! Здається, в Москві тільки два таких: „Караимская жизнь“ та наш — „Украинская Жизнь“, — вередливо скривилася Муза.

— Як? А визволення нації?.. А наша культура? А боротьба за автономні права?.. Розумієш — російська мова не тільки для росіян, а й для наших українофілів потрібна, що українську не настільки знають, щоб розуміти поважну публіцистику, і зовсім не можуть писати на ній... Думаєш, це питання не дебатовалося? На останньому з'їзді ТУП-у¹⁾ чуби тріщали, ой-сй!

Батько озвався:

— Ну, а студентська громада в Москві велика? І як у ній?

— Та як... українців кілька сот... Ми оце невеличку статистику проробили... Найбільше на історико-філологічному факультеті та в комерційному інституті; де приймають через конкурс, — майже нікого... Технологічний свистить без жадного українця, школа живописі, ваяння й зодчества — також, а це-ж академія мистецтв, у нас троє тільки зі мною, медиків коло десятка, природників, математиків... Симон Васильович сміється і пророкує наступаючу добу великих балакунів на Україні.

— Може ліпше брехунів? — перебив Ерос.

— Ну, а чії діти? — мати по-хазяйському запитала.

— Уявіть — 60% попівських, цеб-то, духовного походження, а решта хлібороби... з селян.

— Що-ж і в нас он Коцюра своїх синів у пани виводить, а це й Мехтод Ситник одвіз свого до гімназії... — баба Уляна Гордієвна пригадала, а син додав:

— Що в пани то — нічого, тільки в які? Нам треба української шляхти освіченої більше, щоб культуру свою на ноги поставити...

Муза: — А що Винниченко ще фарсу не написав?

Ерос: — Я чув, що він закінчив роман з життя люмпен-пролетаріату України.

Уляна Гордієвна: — і-і-і, мої голуб'ята, приїхали усього на два тижні та й про невіть-що гомоните. Аполлоне, хіба ото в тебе немає у віщо вдягтися, що ти якимось писарчуком?

Студент випустив кільце диму з роту, простежив, поки воно розтануло й одповів з почуттям власного гонору:

— Кожна людина, бабуню, має властиву своєму „я“ форму... Мій штиб ось такий, бо я — ес-дек!

¹⁾ Товариство Українських Поступовців — українська організація старих громадян.

— Бабусічко... ні я, Аполлоне, я згодна з твоєю формою з тою умовою, щоб решту грошей ти оддав мені — мій штиб потребує нової сукні що-місяця й рукавичок що-тижня... Бабусічко, отдавай мені шкіровочні гроші Аполлона!

Ерос сміється:

— Твій стиль, Музко, потребує може й автомобілю ще й цуцика у фраку й калошах?

— Останнє мені подарують поклонники. Ось тільки я скінчу консерваторію...

— Головне, Музо, не продешеви і не проміняй свого щастя за цуцика! Молода дівчина мусить уміти вигідно купити щастя на своє життя — гордо блиснувши очима, сказала красуня-баба.

— Ох, діточки, засиділися ми, до утрені либонь збиратися час. Панночки, у вас все наготовлено? — сполошилася мати. Батько до синів:

— А ви поїдете в церкву?

Аполлон на Ероса, Ерос на Аполлона. Аполлон був закоханий в Нелі Вerezубську, а Ерос — в Галю Коцюрівну. Момент вагання ес-деківського та ес-ерівського сумління і обоє:

— Цікаво...

— Все'дно дома не заснеш!

Білозуб сам одяг контуш дорогого сукна. Білозубиха — сама вбралася шляхтянкою XVII сторіччя в синьо-оксамитне вбрання з трьома разками жовтого бурштину на шії. Міра вволила волю батьків і світила безліччю фарб шовкової плахти, едвabової керсетки й веселкою стрічок на спині... Муза — вся в білому з пучечком едвabових фіялок на білому капелюшку і за поясом. Ерос накинув на сорочку білу свитку, а на голову смушкову шапку. Аполлон висмикнув білий комірець, поправив гребінкою чуба і взяв наопашки шинелю та кашкета набакир. Білозуб належав до батьків-вольнолюбів, він не приневолював дітей робити по його. Тільки поглянув на Аполлона...

Коли екіпажі Білозубів під'їхали до церкви, карети дідичів уже стояли... Економческі слугащі, всі одягнуті в зелені френчі, охороняли килимову стежку од приступників до самого килима, що займав передню половину церкви, призначеного для панства Житняків. Селяни, стиснуті позад і по бокових приділах, не стільки молилися на ікони, скільки пасли за тими, що стояли на килимі...

Вerezубський, побачивши Білозуба, зробив кілька кроків до нього в своїх парадних білих штанях і залитому золотим шиттям сурдуті камергера його величності імператора...

— Віктора Федоровича з родиною я і моя дружина запрошуємо до нас прямо з церкви!

— За велику честь, за велику честь, Петро Ерастовичу, візьmemo...

Вимуштрувані Нелі й Анет підійшли до Міри й Музи: у пана перевибори земства, треба приголубити цих... Парубки також стисли руки... Білозубиха приступила до Вerezубської...

У вчителя Івана Степановича на кліросі горіли вуха й піт наскрізь промочив сірєнький люстриновий піджак. І піп, і діякон, і дячок, як і хор, правили службу не богам, а для пишного, пахучого панства...

Ще - б пак не пахучого? Нелі й Анет взяли по цілій плящі дорогого одеколону і непомітно поливали кялим навколо себе.

— Я нарочито у Сеґжа „Цікламен“ взяла: чоловічі — сильніші! — шарготіла Анет Мірі: — ці мужики так смердять... що я не вистою, зомлію...

Онучка кріпачки Муза одповіла прекрасною французькою мовою, скрививши огидливо гарненьке личко:

— Вони неохайніші за худобу!

У Горпини залишилася хата небілена й немазана, тільки свекор побризкав долівку водою та старанно позамітав скрізь і витяг з скрині чисте рядно і сорочки для себе й невістки. Маленька Докійка й Петрик од баби перейшли до сусідки Параски, свекор чекав на Горпинину смерть що - години. Двічі вже давав їй до рук свічку...

Ще більше застогнала молодиця, коли дізналася, що пан - отець Сава обійшов її подвір'я, ходячи по селу з молитвою.

Почимчикував старий до церкви вже як заблаговістили. Переказала стара Коцюриха, щоб підійшов до неї, як паски посвітять... Ледве знайшов стару. Стояла коло ваганів з трьома вицяцькованими пасками, крашанками, ковбасами, салом, поросям, кендюхами і всякими наїдками — дві свічки, обгорнуті зеленим папером, освітлювали ці принади. Побачила Гудзика й сама рукою замахала:

— Гаврило! Агов, діду, сюди!

— Доброго здоров'ячка вашій милості. — Здійняв Гудзик шапку.

— Ну, що? як у вас? Ще не приставилася? Як почула я, що таке, аж заплакала... Оттака дівка була, як мур! У мене - ж вона вибула не одну зчму, хоч на язика й гостра, а руки золоті, за що не схватять...

Баби підступили... Розповів Гудзик своє лихо, а сам тремтить, змерз, ще й думкою загонить: а Горпина як там помре була без свічки! Тицьнула йому Коцюриха вузлика:

— Ось візьми -- розговіється там!

Тее примітивши й, інші: хто яйш, хто шматочок сала... Зібрав з подякою все, що йому протягували, та по - за спинами й додому... Дарма кричали йому, щоб почекав посвячення і осудливо головами хитали добросердні господарки повних ночов...

III

Перегукується великдень п'яними співами від одної околиці села до другої... Вітер вулицями кольоровим лушпинням крашанок бавиться. Дітвора руками держиться за животи й, плачучи од болю, каляє штанці й сорочки... Матерям не до них.

На вигоні високо здіймається гойдалка з сутулими жлуктоподібними дівчатами в городських кохточках і рясних спідницях. Парубки коло балалайок і гармошок скупчилися і дражнять дівчат, кожен, вибираючи собі хустку й кохточку до вподоби.

Важка хода розкорячених ніг хліборобів, звиклих до ріллі у тяжких, незграбних чоботях. Одяг справлений на все життя, а тому задовгий і заширокий, підкреслював і збільшував нескладність постатів, котрі розвивалися під гнітом праці; сутулилися спини, витягувалися руки, од нетривної їжі випирало животи, а кров, позбавлена багатьох необхідних для розвитку життєвої енергії елементів, обмежувала діяльність нервових центрів до обсягу задоволення найпримітивніших потреб організму.

Сільська молодь гралася і її розвага мало чим різнилася од жирування молодняка череди на пасовиську в яру годину.

Гидкі слова пісень і недоладній склад їх і крик замість співів, крик з живота; ці згуки нічим не нагадували тих мелодій, що їх під назвою „народних“, або „сільських“ пісень видавали українські композитори.

Тупі обличчя молоді з шкірою, зім'ятою в передчасні зморшки, з здавленими лобами, маленькими наскисок очима під бровами й з випнутими вилицями й розвиненими щелепами. Ця юрба житняківської молоді носила на собі тавро виродження...

Ерос у світі наопашку проходив повз гойдалку з Галею... Галя з карими очима і кругленьким червонощоким личком була на третьому курсі природничого факультету вищих жіночих курсів у Києві. Студент махнув непомітно рукою.

— Пригляньтесь, товаришко, до цього людського матеріалу!

— Д-да... Ну, які грубі, без смаку, сполучення кольорів у вбраннях дівчат і які вони нудно одноманітні... Стільки писали про красу наших сільських дівчат, про їхній смак, про музикальність, а у нас?!? Цей регіт і ці роздираючі крики... ходім, ходім швидче звідціль!

Галя прискорила ходу. Її маленькі коричневі черевички і блакитне вбрання під пісчаного кольору плащем-пелериною з картастим едвобовим кап'юшоном на плечах і ловкеньким золотавим солом'яним бриликом, як і вся її граційна ніжна постать, належали іншому світові, ніж кожна постать окремої дівчини тут на вигоні. Інша порода людскости! Інший ґраз обличчя!

Галя, аж задихалася, поспішала геть. Ерос не відставав од неї. Їм вслід понеслися свист, улюлюкання й регіт...

— Наша партія каже, що сільська біднота є пролетарії особливого соціального ґарту, а ес-деки дражнять нас дрібно-власниками.

— Я не хочу знати, які ес-деківські пролетарі, а тільки ці... ці... мерзотні виродки! Чуєте, як вони кричать нам услід?!

— У них з роду в рід іде недоїдання — тільки й усього: житній недоброї якості хліб всуміш з лебедею і погано вимішаний та випечений, картопля й олія... матеріал не для інтелектуального життя. Вдумайтеся в ці символи: англійський біфштекс, німецька ковбаса і українські галушки. Нарід є тільки те, що він їсть.

Студентці кортіла більш делікатна тема. Вона зупинилася коло чиєїсь обдертої старої халупи і скрикнула вражена:

— Дивіться, яка краса!

Напівколом обіймаючи стару халупу й вивершивши її дах, стояли стрункі грабини, уквітчані великими кетягами квітів. Збоку білів вишняк... Двері в халупі були причинені й з хати чувся плач дитини. Галя, трохи повагавшись, сказала:

— Зайдім і попросім один кетях грабини — це-ж так оригінально. У нашім селі я й не знала, що росте це дерево...

У хаті було дуже вбого і тхнуло буднем. Лежала на полу слаба, як з воску вилита жінка і слабими руками намагалася одягти на двохлітнього хлопчика сорочечку, старша дівчинка сиділа на подушці і серйозно облуплювала зелену крашанку.

— Христос воскрес вам!

Жінка руку вгору і болісно показала зуби, усміхнутися спробувала:

— Це ви, панно Галю?... Я... а я... ось...

Панночка зробила кілька кроків до полу і тільки тоді одповіла:

— Невже це ти, Горпино?

— А я... Ви-ж у мене не були...

Хлопчик кричав, розмазуючи темні розводи по блідому личкові...

Студент узяв його на руки й, оглянувши голе тільце, до матери:

— Нащо ви його картоплею переговорюєте? Бачите, ноги криві? Живіт який? Це од картоплі. А що у вас таке? Розкажіть, я-ж доктор... — і, поглянувши на Галю, потихеньку додав: — буду доктором...

— Та воно при панночці... тее...

— Дурниці кажеш, Горпино! Я без забобонів усяких і сама вчуся... — Студент приставив ослона ближче до полу і сів з Галею на нього... Горпина розповіла про своє лихо... Про лікування шептук — бабів... Непомітно Галя вийшла з хати і студент розпитав геть про все. Він сказав:

— Сьогодні у нас в гостях буде лікар і я його приведу до вас, а поки що... хто-ж у вас за дітьми глядить?

— Батько... свекор... він до сусід пішов за...

— Так ви, Горпино, будете здорові... Тоді лаятимете мене!

На подвір'ї знайшов Галю з китицею в руках. Витер чоло й зітхнув на всі груди:

— Ну й повітря-ж?!

— Ви на мене не гніваєтеся, що я так знівечила наше прогуляння...

— Навпаки! Я приведу лікаря до неї, а бабуня візьме її під опіку... А які гарні у цієї Горпини очі, примітили? І чоло велике, опукле й широке, а рід вирізбляний... Дуже кортить мене побачити її здоровою!

— Брат Карпо не дурно по ній гинув, як вона у нас робітницею була... За малим моєю братовою не стала. О, вона хитра!..

— Карпо скінчив хліборобську школу, здається. Хіба-ж вона пара йому. Мабуть неписьменна...

— Е, ні... я її вивчила, коли ще в гімназії вчилася... була така — ночі просижує над книжкою і пише ловко... я з нею всі вакації вкупі проводила; вчу її, розповідаю, книжки даю читаги. Все маму за неї просила... А тільки вона мені злом віддячила...

Галя на шворочку зібрала рожеві губки й замовкла. Личко в неї мало розчарований вигляд.

IV

Найнялася Горпина за полільницю в економію на баштан: 50 копійок на панських харчах од світання до заходу.

Сонце вже в обід. А спека така, що й дихати немає чим. Поскидали дівчата з себе одержу, — самі в сорочках сапають. Та й ті хоч викрути од поту. Хмарою курява од грядок. Дівчачі обличчя чорні, патьоками поту розмазані, — тільки очі та зуби молодістю блищать.

Похожає довірений пана Василь Іванович між грядками. За роботою наглядає і до дівчат приглядається: наказав пан вибрати чотирьох найкращих дівчат для паничів.

Давно служить Василь Іванович у пана Везубського: хто з панської родини як дихає, що найбільше полюбляє — краще за них самих старий знає. Дав пан потайний суворий наказ:

— Смак синів знаєш... одбери чотирьох... ми їх до квіток приставимо, Федору помічницю, хе-хе-хе... а під начал Михайлівні... Хай воші повичісують та ріпицю з себе обмиють, ну й говядиною їх та молочним... Пам'ятаєш наш спосіб? Хе-хе-хе! Сини через два тижні почнуть з'їжджатися: виголодніли там за свіжинкою.

Похожає Василь Іванович між дівчатами, панові слова як молитву в голові держить, а сам ні-ні, та рукою за пазуху котрій, посміюється:

— Що це в тебе труситься?

— Та що бо ви!

Горить дівчина жоржиною, а як яка, — то ще й прикаже гостре слово... а старий вже облапав другу.

Випросились дівчата скупатися у ставку. Тихо вода пішла хвилями. Плавають, хлюпаються: у холодній воді натружене гарячою працею тіло одпочиває, нової сили набирається. Горпина швиденько скупалася, сорочку на себе та в кущі. Лягла й одпочиває. Дівчата й молодіці з Катеринославщини, з Херсонщини, все чужі, а всна і з своїми не дуже подругує...

Коли це чує — бубонять двоє: один голос улесливий — Василя Івановича, а другий такий виплеканий, твердий, наче старого пана.

Пан: Ну, як?

В. Ів.: Та одної ще ніяк... і є одна на прикметі та з кремінних.

Пан: Таких не треба: не оберешся з ними мороки... А хто така?

В. Ів.: Та Горпина Вовкогонівна, Гудзикова московка! Коли-б її одмити та підгодувати. краща за Устю була-б.

Пан: Е, згадав!

В. Ів.: З очей — вогнем палить! Ну, а тіло... Звісно, ноги не туди... коли танцювати вивчити під музику, ну та й зразок дати, як держатися, так через місяць не впізнаєш.

Пан: Ти їх замануй, що по два плаття і таке інше там полагається... Намисто добре, черевики...

В. Ів.: Розходи вам!

Пан: Та це-ж не витрати: у Петербург цю зиму три тисячі забув хіба, що вислали? А тут все гамузом: в п'ятдесят обійдеться! І безпечно...

В. Ів.: Я вже й так... з чужодальних вибрав, роцот в зуби, як паничі виїдуть, і кришка. Не розпутничайте, мовляв, серед християн православних!

Пан: Ну да... як звичайно... ех, старі ми вже з тобою!

В. Ів.: Старі та не дуже: салдатка Мар'я знову непорожня!

Пан: Хе-хе-хе! Це я, Васько, хамську породу трохи облагородною, щоб не такі скуласті та пащекуваті діти родилися в Житняках. Ще сини підсоблять! А всі чотирі — в мене як один! Ваді ще й сімнадцяти не було, а вже Онисці сина дав. Так Горпина кремій — кажеш. А це не Явдошина часом дочка?

... В Горпині в кущах серце заніміло. Ні жива, ні мертва, тільки мурашки по-за спиною мов повзають.

В. Ів.: Еге-ж... пам'ятаєте, коли пані з Серьожою ходили, варення Михайловні підсобляли варити, у рожевому платті все була...

Пан: Коли в матір дочка, то повинна бути здобна штучка. Двох дітей мала вже, а сама-ж вогонь. Так і шмалила! Якби панія не наскочила тоді, я-б її так скоро не випустив. Ти мені її покаж! Хто знає, може... угму... угму...

... Не все зрозуміла Горпина, тільки чомусь пригадала материні сльози і, наче вінок з води, виринув забутий її заповіт: „Як виростеш, дочко, ніколи не наймайся до панів, — вони вмють солодкою отрутою нівечити життя жіноче“! Зморщила чоло, пригадуючи усією своєю істотою: казала ці слова мати, чи їй зараз вони прививаються? Лежала, аж поки не закалатали до роботи братися. Пішла до свого місця, а все тіло в неї обтерпло, наче деревляними руками взяла сапку. Так то пильнує роботи. Це звичні ліки од пекучих думок: обрубати їх швидкою роботою. Хіба з думок що коли добре виходить? Так курявою вся й вкрилася, наче орлиця хмарою.

— Так оце Горпина Вовкогонівна? А роботяща нівроку... Постой, постой, іч — яка! — зупинився пан перед молодницею; та обома руками за сапку й випросталася. Очі в землю, груди — ходором, тільки й сама не знає, що з нею.

— Що-ж не вклонишся? як мати? здорова?

— Вже п'ятнадцятий рік як померла, — кинула Горпина слова на грядку.

Пан полохливо сумно головою похитав:

— Ну, царство їй небесне! Хороша робітниця була... Пам'ятаю її... А як же ти жила, небого, без матери?

— Як? З наймів од смерті її не вилазила, поки й заміж не вийшла!

— І діти є?

— Двоє, чоловік у салдатах.

— Умгу, постиш значить? Та чого таким вовком до мене? Я добра тобі хочу, ось приходь у неділю, я для тебе подарок приготую!

Серед дівчат так і полетіло зазіхання. Хоч, здавалося, вони нічого не бачили, крім своїх сапок. Василь Іванович позад пана Горпині моргає. А молодиця очима в очі панові випалила дзвінкими словами:

— Не прийду. Мати наказувала мені у панський двір не ходити і панських гостинців не брати!

— За що-ж це так покійниця прогнівилася на панів? А я й не знав...

І зробилися у пана очі такі самі, як і в Горпининого батька, коли він приходив до неї, дівчичи, грошей позичати. Одійшов. Знову закурила з усієї сили Горпина. Серед дівчат вітром понесло:

— Тю, дурна!

Навіжена...

— Хоч в латках та з перцем!

V

Тільки оджила Горпина, як прийшов додому Кузьма. Ослобонили в запас. Саме перед „Петром“. Чимсь не вгодив підпоручику - офіцеру, а той йому так ловко по зубах дав, що по всій правій стороні у Кузьми ні одного зуба не залишилося. Який же це салдат без зубів? Офіцери діло замазали, а Кузьмі дали білет додому. Він і тому радий, що салдатчини здихався.

Балачок - балачок у хаті в Гудзиків. Кузьма і в брата жінчиного Максима був і гостинець — квітчасту хустку — Горпині привіз. Максим робітник хоч куди, і жінка у нього маленька та привітна на фабриці робить. А Семен в Петербурзі, як військову службу одбував у царській гвардії, так і жити там зостався. Пишається своїми братами молодиця: сироти голі, а своїм розумом в люди вийшли.

*

В липні так земля вертиться швидко, що голоднить день і ранок. День випиває вечір, а ранок підхмелюється другою половиною ночі. Може земля також найнялася на строк до землевласників: од великодня до покрова, чи що...

Тільки починає сіріти, машиніст економії п. Верезубського Федот Кислиця, що живе у другій касарні, в кімнаті праворуч, кричав у вікно п'ятої касарні до свого товариша по праці Максима Птиці:

— Готовий?

Максим одповідав одразу:

— Авже - ж!

І обидва робітника йшли через греблю великого ставка до економії. Машиністи мусять бути першими: треба розтопити трактора... перевірити машини, змазати де, а де вичистити, виправити, або погострити...

З економією пана Верезубського почав не на жарт тягатися пан Білозуб. І робітників кращих переманює до себе, і наймитів норовить кращі партії захопити, а це вже й обмашинюватися почав. Верезубський засіває 1.000 десятин, хоч десять років назад засівав 2.500, а Білозуб тільки всього 700 десятин... Верезубський свою землю в оренду здає, а Білозуб до своєї доарендує ще... У одного старий штат службовців, як і для 2.500 десятин, і бюджет родини виріс у-шестеро, а другий сам справляється з синами... і бюджет родини покриває мати з своєї ренти.

Федот Кислиця машини любив більш, ніж поважав людей. Машини казали до нього і він не відмовляв їм розмов. Максим Птиця парубок-заробітчанин з Харківщини мав бути вдячним цьому мовчазному рудобородому чоловікові за те, що вивчився в нього ремесла економчеського машиніста. Федот Кислиця розповів також своєму помічникові про петербурзькі та московські заводи, про робітничий рух, про 1905 рік. Його батько і брат були забиті 9 Січня, а сам він був тяжко поранений у Москві під час прісненських робочих барикад... з того часу в нього іноді іде кров горлом.

Революція була для Федота Кислиці релігією, він вірив у її силу так, як ченці вірять у бога. В його жовто пофарбованій скрині лежали рядками цікаві книжки, а на стіні кімнати висіли портрети Тараса Шевченка і Карла Маркса.

Машиніст пильно стежив за виплатою платні за - для боротьби з конторськими штрафами й червою в їжі... Авторитет високо-кваліфікованого робітника серед наймитів-заробітчан стояв дуже високо. Страйк машиніста в жнива загрожував загибеллю усього врожаю. Рудобородий Федот Кислиця, з чорними вузлуватими руками й завжди спітнілим червоним обличчям, держав одною своєю особою всі фінансові можливості на будучий рік високородного панства Вerezубських...

Сонце підгонило жнива...

Пані Вerezубська з доньками й молодшим сином виїздили за кордон. Пан примушений був підписати договір на пшеницю з Соломоном Шиц — агентом одного торгового товариства в Миколаїві по експорту зерна в Англію — значно дешевше, ніж мав зробити це у вересні з Ісааком Зільберманом — поставщиком зерна у Францію і своїм старим, випробуваним покупцем. Старий Вerezубський геть рознервувався, піймавши конторщика на неправильному запису ваги зерна, що зсипалося у тисячопудові засіки цегляних гамазеїв.

Наймита стелилися покотом на дворі перед касарнями і, не зважаючи на втому, над випростаними на землі тілами довго стояв гамір сміху, шепту і сліз та лайки парубків та дівчат.

Приказчики, дбаючи про працездатність цих людських м'язів, кричали сердиті накази спати.

Машиніст ішов до фельдшера в чистеньку лікарню, де зустрічав черги в 10 — 15 парубків, що мало не весь час лікувалися у фельдшера... приходючи за ліками, на перев'язку двічі на тиждень.

*

На жнивах у Білозубів показувала свою працю жатка. Аполлон, сидячи на високих козлах сам керував нею... зашмалені сонцем, неохайні заробітчани поглядали на машину очима запеклих ворогів...

— Голод суне на нас! Багачі заводять машини, а бідноти — наймитів не потрібуватимуть... Он в економії цього року тільки п'ятьдесят строкових, а ще два роки назад було двісті...

Старий хазяїн дивився на сина й пишався: вчиться на вченого хазяїна, на агронома... Потирав за спиною руки:

— Хе-хе-хе, завод хліборобський! Індустріалізувати зернове виробництво... Зробимо, синку, все зробимо...

Наймита повернули голови в один бік... Верхи на конях їхали Муза з Мірою в однакових легеньких сірих амазонках — вбраннях. Коло них офіцери Вerezубські...

— Я хочу одпочити в цьому золоті.

— Старший офіцер спритно стрибнув і обережно здійняв Музу. Старий Білозуб підійшов до Міри й так само ловко здійняв свою молодчу доньку. Панни, тримаючи довгі спідниці в руках, ходили між в'язальницями. Муза зупинилася коло одної:

— Я хочу снопа зробити!

Дівка з червоним облупленим носом і розстібнутою пазухою мокрої од поту рожевої ситцевої кохти, не своїм — медовим голосом показувала свою нехитру техніку праці:

Ось так треба скрутити перевесло і ось так забрати на руку — обхопити збіжжя, перев'язати і все!..

Муза протягнула свої малісінькі, прозорі на сонці, пальчики і почала старанно крутити перевесло... Всі навколо зупинилися й стежили за нею... Старший офіцер очима співав молитву їй. Один з наймитів кинув:

— Пальчики ще поріжете!

— Ось мій сніп! — гордо промовила Муза і поставила сніп що ледве був товщий од справжнього...

— Браво! Бра-аво!

— Слава прекрасній жниці!

Офіцери стали коло коней на одно коліно й підставили під черевички долоні, а потім і коліна. Амазонки скочили на коней. За ними й офіцери і незабаром кавалькада зникла за пригорком.

Сонце підгонило жнива...

Старий хазяїн витер білою хусткою чоло й гукнув синові по французькому:

— Ці ухажори твоїх сестер зовсім мені не подобаються! Треба, щоб на той рік ти привіз на практику з своїх товаришів де-кого...

— Про це саме, тату, я й думаю зараз!

Старий звелів покласти в бідку доччин сніп й урочисто поїхав до дому. Його тішила одностунність з сином. Усю нагороду за неї він приписував собі, а від цього був ще більше задоволений.

VI

Повернувшись з салдатів, Кузьма вже до хліборобства і не брався. За Горпининою головою усе господарство... Та й це-б нічого їй. Коли-ж рідко Кузьма не п'яний. Тремтить над заробленим. Криється, ховається та хіба-ж од хатнього злодія вбережешся? Забере, проп'є, ще й одлупцює так, що ледве ноги тягає кілька день.

— Та коли-б мені з дітьми це хазяйство, та жили-б я з себе вимотала, а дітей у люди вивела-б, а на монополюку прокляту й жил моїх не стане! — скаржилась сусідці Парасці Горпина, а в тої таке-ж лихо. Одна одній пожаліються, та вкупі поплачуть, тільки і всього. Пряла Горпина кожну вільну хвилину, усі чорні ночі, довгі восени та взимку, й заробила собі три шматки полотна: так уже вигадала. Була в неї думка сорочками усіх забезпечити, бо вже й прати було нічого — саме руб'я. Кузьма усі три шматки виміняв за дві четверті монополюки й вдриг напоїв свою братію. Рвала на собі волосся Горпина, проклинала своє життя:

— Оце так, ироде?! Латку на латку сади, а добро на горілку держи? Та хіба-ж я не досипаю, та не доїдаю й рук не покладаю усе тільки на ту прокляту монополюку?..

Що Кузьмі жінчині слова? Мало не що дня як чіп п'яний.

1914 рік. Проголосили війну. І зраділа була Горпина: — „може й мого п'яницю заберуть?“

Ні. Позабирали тверезих, трудящих мужиків, а Кузьма ходить гоголем та пісень п'яним голосом варнякає:

Скачи, бабо, хоч задом, хоч передом,
А діла підуть своїм чередом!

Позакривали монопольки. Дорого стало випивати. І кожне п'яцтво руйнувало помітно хазяйство. Таке діло. Хазяйство-ж не кричить, а потилицю тільки й знає, що тоншить. На смерть билася, захищала Горпина добро, та що жінка супроти мужика вдіє. Як бубона наб'є, чоботами до чорної землі тіло змісить, а таки забере, що знає, і проп'є.

*

Кидалася скрізь за порадою та захистом. Ніхто нічого. Дітки дрібненькі ротки розтуляють, ручки простягають...

— Мамо, дай! дай! дай!

— Дай! дай! дай!.. — А тут під серцем ще заворушилося.

— Ні, своїх дітей захистю, брешеш, буде по моєму. Себе береш тиму для діток, робитиму, дбатиму, я їх, як сучка, не кину, а в люди виведу, до школи оддам!

Дітки чорнявенькі, ситенькі такі, чепурненькі, як квіточки. Сміються до всіх, а як батька забачать, наче курчатка від шуліки тікають.

— У-у, розплодила сука байстрят! — кричить Кузьма.

Розкидує думками Горпина, як захистити дітей та хазяйство од ледацюги п'яниці. І придумала. Було це на Семена. У Житняках коло волости скликали великий сход. Звісно, чоловіки самі там були. Зібрався сход громадою у кілька сот чубів.

Забрала й Горпина своїх дітей. Маринка ще коло грудей, а Петрик з Докійкою коло пелени. І як стала на сході мовчанка якась, бухнула Горпина навколюшки перед сходом з своїми дітьми:

— Православні християни! Батьки й брати, не губіть моїх дрібненьких діток... З пелюшок все моє життя перед вами... Змалечку роблю... Та хіба-ж я коло печі тільки? Чи я-ж не орю, не сію, чи не косю? Та чи я-ж не робітниця у полі за доброго чоловіка? Змилосердіться над моєю долею, одділіть од мене Кузьму, я вже на його питво сили не маю робити. Та-ж у мене дітки дрібні, як бачите, коли хазяйство він проп'є, як я їх в люди виведу?! Розділіть! Змилосердіться! Не мене — діток пожалійте!

На всі сторони земні поклони кладе Горпина, а сама плаче: розливається. Діти й собі завели. Пішов шорох по громаді. Непорушно кам'яною стіною стояла, бороди в груди, а очі байдужі, у де-котрих іскряться глумом.

Обізвався лисоголовий дід, розправляючи довгу зелено-білу бороду:

— Не гаразд, не гаразд, дочко, затіяла! Чоловік та жінка — одно, од бога це ведеться. Як же можна розділити на одному тілі голову од рук, альбо ніг? Тіло все загине! Так і чоловіка з жінкою розділити не можна. У громаді загули чоловічі голоси:

— А вже-ж, чого-б це жінки не захотіли? Наплодить дітей, а тоді давай, чоловіче, ділитися, охо-хо-хо!

— Хах-ха-ха!!!

— Чого там? Муж та жона — одна сатана! Хіба можна в сімейне життя втручатися?

Дивиться Горпина, як черева перед нею багатіїв колихаються од сміху. Шарпонула дітей, та до своєї хати потягла, побитою сукою. І земля пече, і небо шмалить. Коли-б знала та відала...

Що в неї в голові вертілося, як на серці було, знає тільки вона сама. Дітей трохи ублаготворила, аж у хату до неї і Параска, і Килина, і Устя... до десяти бабів таких нещасниць, як і вона сама, набилося...

— Прокляті, прокляті!..

— Нізвідкіль порятунку немає!..

— Як у ямі чорній без просвітку!..

— Ох, життя розтрекляте — жіноче. Вигадав би гірше та тяжче, не вигадеш. — Проклинали, скаржилися, плакали. Та що з тих баб'ячих скарг, сліз, прокльонів? Що з них?

У ночі прийшов Кузьма. І живого місця на Горпині не оставив. Горшки, миски побив, стола, лавки, мисника сокирою порубав.

— Ділитися? Розводитися? Геть ік чортовій матері з своїми байструками! Моя хата! Я хазяїн усьому! Я голова! Ось-ось на! бери! — розбивав... дер... бив... А втопившись, впав на подушки впоперек і п'яно захріп.

Старий обережно зліз з печи. Невістка коло порогу лежить. Нахилився. Головою похитав. Вніс прямо з колодязя холодної води. Линув ціле відро на непритомну, що кров'ю підпливала.

— Чи жива... Господи боже, що-ж це? Не дихає... Убив...

Підбіг до сина, будить.

— Кузьмо, Кузьмо, — ось бо прокинься!

— Га? Що? Стерво... сука!

— Сину, Горпина не дихає! Нежива Горпина!..

Петрикові було чотирі з половиною роки. Наче зрозумів, прокинувся та в крик:

— Мам-а-а-а!

Докійка, на рік менша, коло Петрика спала, й собі:

— Ма-мм-м-м!!

Маринка в колисці свій голос:

— Уа-уа!!! — Кричить, аж синіє.

Протверезився Кузьма. Очима в батька вп'явся, од жаху зубами ляскає.

— Нежива — кажете? Як же-ж?

— Ось сам поглянь! Ціле відро, прямо з колодязя, виляв... І серце... ось...

— Принесіть ще води... Горпино!.. Горпиночко!..

Став Кузьма в калюжу навколюшки коло жінки, рукою серця шукає. Гас у лампі давно вигорів. Тільки повний місяць крізь вікно. Довго треба було вовтузитися обом Гудзикам, поки почули од молодіці ледве помітне зідхання:

Обсе воскресли в одному слові:

— Жива!

Так. Горпина була жива... Та минув тиждень, поки змогла хоч одно око трохи розтулити й глянути по хаті та на дітей... Сама з ліжка не підводилась, а з неї кров так і цебенить. Жінки, як не одна,

то друга скочать, коло недужої попораються. На щастя Параска саме годувала, то й Маринку забрала до своєї цицьки, бо в Горпини пішло молоко чиряками.

*

Автомобілем примчав до пана в маєток сам Соломон Шиц. Низенька постать в гарнім вбранні од лондонського кравця, на животі, на товстому золотому ланцюжку, брелоків—з кулак, неменше—усяких брязчить: діаманти, перлини, топази... Любить блискучі дорогоцінності багач...

Соломону Шицу, дарма що з євреїв, пан одвів кращу кімнату для гостей помитися з дороги й переодягти білизну... Попередивши, що чекатиме гостя в їдальні, пан дав розпорядження дістати пляшки з свого льоху кращих вин, бо чув, що Шиц випити не дурень і язиком вгадує любу марку вина.

— Здрастуйте! Здрастуйте! Ну, як вам подобається війна? За себе ручуся: через місяць вішаюся... Помилуйте, я маю 10 барж на одному Дніпрі. Я маю корпус елеваторів у Миколаєві... І я ніщо, як бідний жид. Війна: значить хрест на імпорті й експорті. А я—теті-меті в Петербурзі, а я неті-меті в Лондоні! Зерно лежить; велике, повновісне—ну справжнє панське, не якесь там, вибачайте на слові, мужицьке... Зерно лежить і зерно до Миколаїва підвозять баржі... я-ж гроші платю, щоб підвозили. Зерно... зерно... Воно-ж задавить мене. Експорт в Англію—моя дитина... Ой, скільки я над ним ночей не спав! Ви-ж розумієте. В Англії багато колоній, нащо їй платити за чуже, коли вона зможе наказати? Але я, я—Соломон Шиц—добився того, що з 1899 року збільшується кількість нашого зерна в Англії. Як? Це—моя справа!

Цю промову випалив хліботорговець за трьома ковтками старого бургундського. Високий ставний господар з срібною шевелюрою виглядав нижчим за цього напівливого єврея з золотими зубами в роті й товстим золотим ланцюжком на животі... Пан Вerezубський од приїзду Соломона Шица не бачив для себе нічого доброго. Маєток має аж три закладні... Врожай пшениці (найбільший продукт економії) продано ось цьому Соломону Шицу... Жито... Овес... вони тільки-тільки покривають бюджет родини. А економія потрібує ремонту, закупки машин нових і т. ин. Ох-хо-хо!

— Чудове вино... Чудесне вино...—прихвалював гість.

Пан Вerezубський позвонив і наказав дворецькому Івановичу принести ще кілька пляшок.

— Ви, пане Вerezубський, живете магнатом ще... І такий палац!.. льох магнатський!

— Якими офірами! Ох, якими офірами, Соломоне Моїсеевичу! Але в мене шестеро дітей... Мушу! Розумієте? Мушу!..

— Хіба-ж в мене немає дітей? А для кого я оце ні дня, ні ночі не знаю?... Ох, у мене син! У мене син! Ой, голова... У Лондоні живе. Ви-б сказали: це—чистокровний лорд!

Пан Вerezубський кусав лівий ус, а його викохана біла рука з шлюбною каблучкою на середньому пальці весь час нервово гралася з хрусталим бокалом. Він чекав, що Соломон Шиц скаже: приїхав

зірвати договір, використавши останнє роз'яснення міністерства торгівлі. Тоді... тоді... Викохані пальці з рожевими прекрасної форми нігтями зтарабанили по скатертині...!

Соломон Моїсеєвич пережував золотими зубами ніжний шматок заячини, запив вином і, перебираючи брелоки лівою рукою, почав:

— Наш договір з початком війни згубив силу... У вас через тиждень треба платити відсотки по другій закладній... Ваша родина застрягла за кордоном і їй треба перевести 1000 карбованців на поворот в Росію. Ваша старша панна кінчає інститут... О, вона перша красуня в світі! Ваші синочки, як і всі родовиті гвардейці... ну, скажемо, мають широку натуру! О, вони-ж такі красені. Їм треба одружитися з царівнами... Ну, ну, не буду!..

Пан Везеубський розгладив вуси: „ого-го, жид в курсі мого родинного й фінансового життя і в нього є щось“...

Соломон Моїсеєвич накрив своєю волосатою куцопалою рукою аристократичну руку пана Везеубського. Показав кутні золоті зуби й підморгнув одним оком:

— Я собі думаю так: коли такий вбогий жид як я та маю вірного друга в родовитому магнаті панові Везеубському (хай бог збільшить на сто років його життя), то мої дітки ще з голоду не помруть... Кхе, кхі, буде ще їм на кашку з молочком! Ви-ж — перва персона у царя. А зерно потрібніше більш російській побідоносній...

— Правильно, чорт забори! У мене-ж і жито, і овес та й ячменю...

— Тільки генерал Чернохвост, ну прямо... Ну, як би це по благородному? Юдофоб... Тільки побачить „Соломон“ та ще „Шиц“ — лихо на все інтендантство... А между прочим в Англію зерно і нічого більше... Тільки отборне економчеське, а на фронт безгрішне борошно... Млин з усякого зерна борошно зробить, хіба не правду я кажу? Ну, а млинар збільшить наш заробіточок на 30—40%... А генерал Чернохвост ваш шурина? Чи може вибачайте?... Ви... ви... такий аристократ, а я в хедері університет кінчав. Звиніть, перші настоящі штани одяг в одинадцять років!..

— Коли вам потрібна моя відповідь?

— Ну, я-ж не неволю... тиждень можна подождати, хоч і трудно буде позицію не загубити. Я ік тому, що договорну суму я удвоюю, на випадок вашої згоди, і 50% валового прибутку: у мене тройна американська бухгалтерія, тут не сумнівайтесь...

Праві руки стислися кріпко-на-кріпко. Господар і гість розійшлися по спочивальнях. Великий женецький годинник перший пробив три рази... за ним по всьому палацу почулися потріпні згуки.

Але згук важких пружинястих кроків господаря ще довго чув дворецький Іванович, котрий не посмілювався роздягатися на ніч доти, поки не почує знайомого хропіння з присвистом свого пана.

Співали на селі півні і били калатайки нічних сторожів. Осінь в мокрому руб'ї підкрадалася до сплячого літа...

*

Через тиждень Віктор Федорович мав цілком теоретичну розмову з синами, що збиралися до шкіл. Аполлон сидів у батьківському креслі за робочим батьківським столом з великою рахівницею на товстих

книгах... Батько з Еросом сиділи на канапі під великим, писаним фарбами, портретом Т. Шевченка.

Казали про війну і відношення до неї. Обмірковували декларацію старого громадянства, видрукувану в останній книжці „Украинская Жизнь“. Аполлон поділяв її положення. Ерос, як лівий ес-ер, рішуче протестував. Батько боявся, що військові ситуації порушать його плани на перше майбутнє десятиріччя.

— Головне, тату, треба зрозуміти, що ми йдемо до пролетаризації селянства. Землі повинні бути скупчені в одних руках, аби легше було індустріалізувати хліборобство і цих лежебоків — селян.

— Добре. Машини будуть обробляти капіталістам землю, десятки робітників знайдуть заробіток коло машин, а що ви зробите з останніми мільонами, зрозумій, мільонами неписьменних, звироднілих, ні до якої праці, крім примітивного хліборобства, не пристосованих селян. На заводи пошлете? На фабрики? Але ні заводів, ні фабрик у нас немає. А коли-б і були, то ці десятки мільонів пудів недокровних м'язів живої гов'ядини не годяться в робітники до машин... Англія, Германія і Америка свою індустрію розвинули, тільки поставивши відповідні школи, чуєте, школи...

Ерос схопився, весь розпалений... Аполлон зауважив:

— Індустрія може бути різна... Є фабрики тонкої і текстильної промисловости, а є фабрики виготовлення ковбас, молочних продуктів і т. ін. Україна може стати головною довізницею харчових продуктів... Візьми приклад з Данії...

— Ха-ха-ха! Країни дрібно-власницького сільського господарства... От я про це саме. Нам треба підійняти культуру хліборобства дрібних власників! Нам треба не сільсько-господарчі академії, а хліборобські школи в кожному селі. Нам потрібна кооперація... А свої хліборобські заводи з десятками тисяч десятин, залиш! Їх міг підіймати феодалізм і зможе вправитися тільки соціалізм.

— Як же мені бути, діти? Купувати землю, чи як?

Розводив руками безпорадно-жартівливо старий Білозуб. Страшні теорії синів його не лякали, інстинктом господаря-економіста старий вже чув, що його хліборобський шлях не ясно видніє в перспективі ближчих років і забив тривогу...

*

Б'ється з злиднями невсипуща Горпина та все діток норить годувати тривнішим: кріпко запали їй в голову слова молодого Білозубенка про вплив поганої годівлі на дитячий розум. Рве, скрізь, де можна заробити, хватає, а тут-же й своя сім'я, дітки — клопоту багато.

Кузьма-ж у день вилежиться на печі, — вночі одпочинку не дає жінці. Штурхає в бік.

— Ти наче дівка на досвітках лежиш! Розтуди!!!

— Не знаю: по досвітках не ходила... Спи, я так наморилася, що й тіла не чую!

— От туди к бісовій невірї! Хіба ти не моя жінка?

А вранці вставав сердитий... На жінку лихими очима. Дітей б'є.

Ого якомсь з вечора пішла Горпина по воду, а старий запобігливо і питає сина, око прижмуривши:

— Що, не пускає?

— Та сказалася чисто — буркнув, проти волі, Кузьма батькові. Батько руку поклав на плече та й порадив:

— Буває, сину, на жінку сказ найде. Не треба тільки потурати їм! Твоя мати ось так... Ну, я не думавши, обмотав косу круг руки та віжками, та віжками по голих ногах. І що-б ти думав? Після того як шовкова була.

Поглянув Кузьма на батька. У того очі блищать, а нижня губа звисла, аж слина тече. Був перед ним не так батько, як старий досвідчений чоловік. Кузьма це відчув.

— Спасибі вам, тату!

У ночі не своїм криком кричала Горпина в хаті. Батько спав на печі та дітей присипляв. Тільки вранці у розмову встряв, коли Горпина чоловіка каторжним назвала:

— Схаменися, дочко, він твій чоловік і, як-не-як, а голова у всьому твоєму життю!

— Голова? Голова?... А хіба ви не чули, як торік одного на каторгу засудили, що зустрів у лісі жінку, чи дівчину, поповбив і звалтував її?! Не чули? Так що ви думаете? Тому каторга, а своєму чоловікові — нічого?

— Я, дочко, усе життя прожив, а вперше чую, щоб чоловіка за те, що він жінку поповбив та поспав з нею, на каторгу зсилали!

А Горпина на кочергу сперлася і очима тільки блись-блись, а переогодом:

— Треба, щоб такий закон був!

Вирядили житняківці перших своїх мобілізованих та й ждуть од них вісток правдивих. Чутки ходили усякі й про війну, і про царя, а найбільше про царицю, що з мужиком злигалася... Економчеська челядь розповідала по своєму французькі розмови панів про Распутина, а від челяди розійшлося по всіх хатах. Ще й листів з війни не одержували, як прийшла друга мобілізація... Цього разу вже й Кузьма Гудзик в списках. Кузьма довго носився з своїм військовим білетом і переконував начальство, що він попав у списки помилково...

Горпина зітхала: „Прости мене, царице небесна, може його там і вб'ють, або покалічать, а я, грішниця, радію“. І шила сорочки, латала, прала, про всяку дрібничку міркувала: щоб усе було в Кузьми.

Плакала Горпина, а чого — сама не знала, — може тому, що за останній час звикла плакати без причини. П'яний — п'яний, а як сідав на воза з іншими призовниками — посварився Горпині.

— Гляди мені, як дізнаюся, що тікалася з ким, живу не випустю з рук! Гляди - и! Розз-туди! Ви, батьку, одразу - ж сповістіть!

Прикипіла до мерзлої землі Горпина. Соромно їй, що за таку її чоловік перед усіма вважає. Перемоглася якось і крикнула навздогін:

— Залив очі, що ляпаєш, не знать що! Не забудь там, до брата Семена заїдь! Та пиши, як там буде...

Крикнула, а сама закинула рукою, сили покинули. Останній тиждень як у пеклі кипіла. Вдень п'яцтво, сварка, бійка, а вночі обійми... Горільчаний перегар з рота і поцілунки з матюками. Ледве кінця діждалася.

*

Гілки голі трипочуться в садку, город стоїть в мерзлих грудках, хмари небо заклали, і дощ мало не що-дня кропить землю. Осінь. Справжня осінь... А в хаті Горпини ясна весна зеленіє. Тихо, чепурно, лагідно, гомонять увечері:

— І що, тату, завтра його зварити?

— А що знаєш, дочко!

— Оце треба піти до худоби попоратися, — збирається молодиця, а дід, радіючи по дитячому:

— Та я вже її впорав!

Пряде Горпина собі й людям. І хоч пісень співає сумних, жіночих, та на серці радість у неї. Ніч належить їй та й дітки на волі не залякані граються. І про Кузьму згадує вже спокійніше.

— Що це, дочко, веснянок дівочих співаєш у пилипівку?

— Та я ж, таточку, їх тільки чула, як другі співають, — треба ж, хоч тепер, одспівати свій пай!

VIII

Кімната Ульяни Гордієвни знаходилася на антресолях і виходила італійським вікном на пташиний двір. До стелі кіот жовтів бурштином, він був з карельської берези, як і широке ліжко. Три срібних лампадки освітлювали золото й срібло княжих ікон.

Стара прибралася на ніч: на голові очіпок облягав драглярів шок до лілового банта під підборіддям. На плечах батистова в оборочках, мережевах і перламутрових гудзиках нічна кохта. Фланелева спідниця кольору фрез доходила до викладених легким хутром нічних капців.

На все життя зберегла Ульяна Гордієвна в своєму одягу й рухах почуття красуні, шалено коханої витонченим аристократом. Її природні багаті здібності без всякого напруження дали їй можливість засвоїти культуру інтимно-буденного життя аристократок. Вона навчилася вільно розмовляти, читати й писати французькою мовою, хоч не вміла розмовляти по-російському і не в силах була прочитати й слова по українському. Її діти, виховані по-княжому, виглядали поруч неї плебеями, а з онуків тільки одна Муза відповідала аристократичному смакові Ульяни Гордієвни.

Прибравшись на ніч, стара спати не збиралася: вона стала на товстий килим коліними й почала читати з оксамитного молитовника, хрестячись і б'ючи земні поклони з грацією французької-католички... Весь будинок спав. Перекидаючи листки молитовника (він належав сестрі князя колись), Ульяна Гордієвна почула скрип сусідніх дверей в кімнату Берти Карловни... Підійняла до золотих риз на іконах очі, заповнені слізьми, і благала рідними словами:

— Всемиловий боже! не попусти дому цьому впасти в блуд... Не покарай грішників, пречиста діво!.. — за стінкою швидкий шепіт окселентував скрипу, явному скрипу ліжка... Ульяна Гордієвна не збиралася, очевидячки, спати цієї ночі...

Віктор Федорович зиму й літо вставав о 5 годині ранку, а в пів до шостої спускалася з своєї кімнати його мати в їдальню і варила кріпку каву мокко та приготувлювала на срібній таці снідання для себе з сином. Коли все було наготовлене, це завжди бувало о шостій без чверти, odkривалися двері й входив син:

— Добридень, мамо, — казав по-французькому і цілував руку матері, а вона його в чоло: — Як спалося? Чи не бачили цікавого сну?

Сьогодні мати зійшла раніш на чверть години. Віктор Федорович, працюючи в своєму кабінеті, трохи непокоївся. „Що таке? це не спроста щось“... І вичікував час, щоб вийти в їдальню...

Побачив матір у фланелевому ранковому капоті, зачісану, надушену, як завше, свіжими паризькими пахощами й, крізь пудру, бліду од безсонної ночі. Поцілував руку і, вглядаючись любовними очима сина, запитав неспокійно:

— Ви дуже бліді? Цю ніч певне вас знову мучила подагра?

Стара взяла обома руками голову сина і журно одповіла:

— Ні... Твоїй матері на старості амури спати не давали...

Мовчки дивився на Ульяну Гордієвну, поки та наливала пахучою кавою прозоро-фарфорові філіжанки з коштовного сервізу.

— Ось бери, це свіжий бісквіт...

— Мамо, я чекаю пояснень...

— Раніше поснідаємо. Справи серця й голови не повинні завати справам шлунка, — бувало казав твій тато...

Тон Ульяни Гордієвни був урочистий, а це, з досвіду свого п'ятидесятилітнього (без малого) життя знав Віктор Федорович, могло означати тільки щось надзвичайне. Його мати була натурою на диво стриманою. Він дивився на це старе обличчя і по-старечому струнку постать і тепле чуття безмежної подяки до матери туманило його очі. Син любив у матері свого вірного порадника-друга, в її особі він шанував жінку, котру не пощастило йому зустріти в особистому житті. Ульяна Гордієвна, здавалося, читала на обличчі сина чуття до себе, вона стримано ніжно усміхалася губами його очам. Нарешті трапеза закінчена. Мати з сином перейшли до кабінету, сіли на канапі під великим (масляними фарбами) портретом Т. Шевченка.

— Сину... До німкені що-ночі приходять Аполлон. Поки я не була певна — не хотіла казати тобі.

Віктор Федорович пересів у крісло і сховав своє обличчя в долоні.

Мовчали який час. Ульяна Гордієвна продовжувала:

— Але цього мало... Аполлон переслідує Улясю і у дівчати, здається, вже крутиться голова...

— Мамо, що-ж це? Спить з жінкою батька й хоче спокусити рідну сестру...

— Поміркуй, Вікторе, над тим, що про це Аполлон не знає... Берта тільки бонна, що живе коло 20 років в родині, а Уляся — вихованка баби, її камеристка...

— А Маруся не знає? — Віктор Федорович називав так свою „законну“ жінку Марію Віссаріоновну. Вони обмінялися тільки поглядами глибокої зневаги...

— Треба, Вікторе, швидче видати заміж Улясю... До неї привзується вчитель. По моему вони — пара. Вона не селянка і не паночка і він також... Боюсь тільки, чи не дуже їй Аполлон голову закрутив.

— Про це я беруся сам поговорити з Аполлоном.

— А Берту... їй тільки 36 здається.

— Вона свою Міру не покине... Краще треба Міру пристроювати, бо Маруся їй життя геть труїть дрібницями...

— Позавчора плакала у мене весь вечір і нарікала, що її матір ненавидить. Бідна дитина... А в попівни немає такту шляхетної жінки... Чим винна безневинна Міра?

— Так, треба Міру швидче видавати заміж.

*

Увечері того-ж дня Віктор Федорович посміхаючись натякнув Аполлонові:

— Ти, здається, завів різдвяного флірта з Бертою, га?

Той одповів широкою всмішкою і додав чоловічо-конфіденційно.

— Бачиш, я не поберігся... Гонорею... Не турбуйся, всі вливання і що треба проробив... але честь не дозволяє мені, поки термін до останнього аналізу не пройшов, іти на село до дівчат... Ну, а це стара пасія та я од неї й не втаїв.

— Як стара пасія?!

— Ну, батьку, ми-ж чоловіки... коли мені було ще чотирнадцять чи-що, вона якось... Ти не подумай, що я жалиюся на Берту за свою невинність. Треба твердо дивитися на справу: живе у нас дівчина усю свою молодість і бачить і чує про родинні та особисто жіночі радощі... її винуватити не можна. Ми з Еросом дивувалися на тебе...

— І Ерос з Бертою?..

— Що не знаю, того не знаю. І не суди нас суворо, батьку. І я певен, що маю в твоїй особі джентельмена... Берта ні при чому.

— І коли вона занесе венеричну хворобу в нашу родину.

— Батьку... Відповідаю я.

Ця розмова легко-жартівливої інтимності потребувала Вікторові Федоровичу чималого нервового напруження. Дуже доречи підійшла Уляна Гордієвна з словами:

— Хто з вас розповість мені, що пишуть в сьогоднішній газеті про війну?

*

Роман Ероса з Галею був багатий на нудні сторінки.

Вихована більше кватирними господарками за роки гімназійного вчення, дівчина, як це часто буває з сільськими дітьми, засвоїла тільки зовнішню культуру інтелігентського побуту. Завзята боротьба за цю зовнішність в родині на селі не дала Галі можливості розвинути в собі інтелектуальні потреби й прагнення. Це робило з неї привабливу ляльку, що часто дратувала правовірного есера брутальною банальністю думок міщанки.

Ерос почав ходити з попівною Ніною, котра так захоплювалася феміністичним рухом, що тільки й могла говорити на ці безконечні теми.

Ніні було приємно ходити годинами з Еросом по вулиці й говорити про те, що пекло її мозок. Під впливом цих розмов якось Ерос пригадав Горпину Гудзикову й повів до неї Ніну. У Горпини застали кілька жінок, чоловіки котрих були на війні. Сьомикласниця Ніна в запалі своїх шіснадцяти років одразу - ж повела серед селянок широку агітацію за жіноче рівноправ'я і як приклад приводила числені факти боротьби суфражисток в Англії.

Селянки охоче слухали напівзрозумілі казки Ніни; їм була просто приємна приязнь щирої гарної дівчини, що носила їхнім дітям цукерки.

Галя - ж вирішила, що Ероса од неї одбила Горпина і пожалілася матері, яка звикла вже думати, що порідниться з Білозубами.

Стара Коцюриха кожуха на себе та до Горпини. Вбігла в хату. Дверима хрюпнула, — миска з мисника дрібними шматками долівку вкрила.

— А, сучище, прядеш, бодай тебе за печінки пряло!

Горпина веретено з рук. Діти до неї, як курчата під квочку. Свекор — пір'я драв — з несподіванки рукою мельнув, хитнув каганець і погасив:

— А трясця твоїй матері!.. Вилаявся про себе. Коцюриха пчоула та на подвір'я.

— Караул! Рятуйте, люди добрі! Вбивають мене!!!

Збіглися сусіди. Коцюриха репетувала:

— Отак пожалій сучищу! З голоду - ж пропадають, бузувіри, супостати! Я з нею по християнському, од жалю - ж... Дала прясти, анахтемі, а вона з жиру робити не хоче, а за паничами бігає! Ах ти... Та я... Моєму Карпові на шию вішалася - вішалася, а це молодшого знайшла? Оддавай, сяка розтака, прядиво назад! Зараз же винось мені прядиво. Потаскухо всесвітня... Я й пан - отцеві скажу, що ти попівну розпусти вчиш! Ах, ти - ж!!! Бодай... Щоб...

Горпина в хаті каганця засвітила. Щоки в неї аж пахтять. Груди високо здіймаються, думає собі: „вийду, не втерплю, наб'ю морду, а чим же літей годуватиму? Хай погавкає... коли їй скортіло.

Сусідки одна по одній рип у хату:

— Чого це во: а?

— Що ти їй?

— Кого це ти в Коцюрихи одбила, Горпино?

Вірна подруга Параска сміється. Молодиця тільки плечима й очима, мовляв, не знаю й не відаю. Горпина при жінках почувала себе твердіше на ногах! Коцюриха кричала - кричала, лаяла - лаялася, а тоді з сіней, розчинивши двері:

— Винось, падло, мої коноплі й пряжу!

— Коли. Треба. Зайдіть. До хати.

Горпина грізно так кожне слово й прибиває. Коцюриха увійшла мовчки. Параска за нею двері прикрила.

Параска, Устя й Килина з Горпиною одного поля ягоди. Одна на одну очима. Очима одна по одній. А тоді Параска:

— Оце, вибігла, а хату й покинула!

За нею Устя:

— Ну бувайте, побіжу я!

Горпина куделю збирає, готові мітки витягає з скрині. Коцюриха кожуха з себе, тільки дихає, що ковальський міх... Двері брязь — знову Параска з Устею:

— Сестро Горпино, тобі віжка треба, ось!

Килина хмикнула, а Коцюриха:

— Як у вас тут воду п'ють?

А старий з печі:

— Он там у водничку й кухоль зверху!

Коцюриха нахилилася до водничка, а Устя з Килиною їй спідницю на голову та всі на долівку. Сіла одна на голову, а друга на ноги:

— А ну, всипте, сестрички! За наше рівноправ'я жіноче!

Кожна по черзі за віжки бралася. На жирному тілі довго білили смуги...

— Товсте сало, ніяк до крові не дістанемо! Жар ше! — І жарили широким. Кожній залила свого часу ця лиха скупердяга. Над кожною знушалася. Рвалася Коцюриха, билася, мичала... Дарма. Били, поки не налилися смуги кров'ю. Одягли кожуха й під руки вивели на вулицю.

— Йди тепер до дому! Це тобі наша лопата-заплата, а бог — нагорода. Та тільки пикнеш кому — краще з дітьми прощайся, бо як не їх, то тебе дідько вхопить!

Темна ніч. Скрипить сніг. Собаки плетні мало не розносять — гавкають. Спотикається Коцюриха у важкому кожусі й без ціпка...

ІХ

Дунуло весняним подихом... Почали селяни про оранку частіше згадувати... Хліборобське начиння в порядок приводили. Горпина пряде, спину не розгинаючи... Ситникам... Дударям... А це й Білозубам. За зиму зголоділа та знесилася за сліпим каганцем. Лякає оранка та сіянка, а тут ще й свекор застудився та зліг.

Пригнали у волость бранців на підмогу жінкам. Порадилася Горпина свекра та сусід і записала на себе одного. Привів сотський над вечір. Високий, блакитноокий, з германським салдатським мішком на спині. Усміхається якомось ніяково, шапку зняв так привітно з порогу:

— Гутен абенд, Фрау унд Фатер унд Кіндер!

Одповіла лагідно Горпина йому:

— Добрий вечір, чоловіче! — І рукою показала: Сідай! Німець сів. А діти вже його й обліпили. Він до дітей усміхається... На коліна посадив Петрика, Докійку. Він до них герготить, а вони йому щось розповідають. Речі оглядають. Поглянула на них Горпина і засміялася:

— Та ви усі німці чисті.

А Марися на руках у неї підстрибує й лопоче:

— Аб-ба-ба! ма-ка-ка-ка! га-вава!..

— Ну чистісінько бранець герготить!

Вподобала Горпина одразу, що німець дітей приголублює, що дітей любить: „до кого діти йдуть — не погана людина“, — подумала собі.

Обжився бранець у хаті. Хоч диву не мало було з його. Що ранку, як устав, до пояса миється з милом. І мило в нього в блискучій жерстяночці. І щіточка маленька — зуби чистити. Виміється, гребінцем вичешеться, одягу витрусить, вичистить і одягне. Прибереться, весь блищить, наче нова копійка. Тоді до роботи йде. Ще дивувало Горпину, що всяку селянську роботу бранець знає і вміє. І робить не по-житняківському, а якимсь по-своєму. Не зчулася, як обсіялися і город засадили. Узався Карло за порядки у дворі. Його Карлом Шварцем на ймення й прізвище у волості звали. А вже в Гудзиків Карлом просто кликали. Оглянув Карло льох.

— Фуй, фуй, фрау Горпін! — заходився, за чотири дні мала Горпина гарний льох з східцями, горищем, землею вкритий, та так все до ладу, чепурненько, хоч у яку спеку молоко й тиждень стоятиме — не скисне.

У хаті після торішнього Кузьминого розгрому не меблі — каліки стояли... Карло поглянув на них, губи оттопиривши, рукою на стіл, лавку, мисника.

— Фуй, фуй, фрау Горпін!.. — і себе в груди рукою...

Догадалася. Продала масла, сиру, яєць, того - сього, назбирала вісім рублів сорок три копійки. Купила на всі дерева. Позичила струмент. Як заходився Карло коло хати; вікна, двері підправив, стіл, лавки, мисника, ослони поробив, та ще й не як, а з визерунками, ловко-ловко, як цяцьки.

Росте Горпина. Хату вибілила наново. Нові меблі порозставляла, не знає, як і дякувати Карлові. А Карло возика дітям змайстрував, у свято грається з ними, возить, і сам підживився, став такий білий, аж рожевий. Очі блакитні, а волосся кольору спілої пшениці і в кучері береться. Ожила молодиця. І сама тяжко не робить, і серцем не тліє. Зачервоніли щоки, а очі чорні великі наскрізь людину проймають.

— Іч як Горпина за германцем розцвіла, хто такеє видів?

А в Горпини що не місяць, то щось у хазяйстві й є новеньке. Карло й скриню зробив, повітку переплів, а з хлівця просто хату зробив. Стоїть подвір'я не аби яке. А це навчив Карло й мило варити, та таке добре, куди краще від базарного.

І садок підстриг в - осени, а город заново перекопав з гноєм та золою. І де ще тії холода, а в Гудзиків вже стоїть під навісом чимало нарубаних дров.

— Ось, тату, дивіться, як - би ми жили, коли - б Кузьма хазяїном був! Бачте? Ремінні віжки змайстрував і бічовки сплів з клоччя які.

— І - і, дочко, на те - ж це й бусурмани. А ми — православні християни...

Вишиває Горпина сорочку Карлові. Немає Карла в хаті. Оре під озимину. Думає про нього. Такий чистьоха: і рано вмивається, і на ніч. Зуби крейдою чистить, а сам роботящий, що якому три дні, а він за день управиться. — І без діла й хвилини не сидить. Дітей балує, любить.

І ще пригадалися їй Карлові погляди останніми днями. Зчервоніла, аж дух сперло в грудях. І що за причина? Як живий стоїть перед

нею Карло, що - б не робила, про що - б не думала. Блакитний погляд ласкавий і губи такі ласкаві... Як у чаду голова... А серце тримтить: „ой, коли - б сила була... не допустити себе“.

А як згадає, що війна скінчиться, що піде Карло у свою Німеччину та повернеться Кузьма, замліють ноги, а серця й не чує. Ще думає про Карла, про його хазяйство, сім'ю... Казав, має жінку й дітей двоє... Двоє дітей... Ні, дітей посиротити чужих не в силі. Розказував, що хата у нього на два поверхи під черепицею (на землі лозиною малював своє подвір'я і де на ньому що збудовано). Дивувалася Горпина: і — іі, як то німецькі селяни живуть. І подобалося їй німецьке життя. Вона випитувала у Карла, як могла, все нові та нові відомості — пробувала у себе завести за допомогою бранця. І користь од цього мала чималу. Кури нестися почали більше й корова густіше молоко давала. Кабанця теж по - німецькому одгодовувати почала.

Та вже найбільшим дивом в хаті було, коли Горпина вперше каву зварила. Усіх вранці нею напоїла. Карло так і сяє. З того ранку що - дня у Гудзиків варилося карлове снідання, так воно усім до вподоби прийшлося. Хоч цукор і витрачався, та вона тим, цим вторговувала, а його купувала.

А по селу, як у бубни били, так язики цокотали, що Горпина Гудзиха од германця ось - ось дитину приведе.

*

Два роки вже тягнеться війна... Що людей - людей на неї позабирали... В одних Житняках скільки. Куди не поглянь, з чого не почни, — скрізь самі баби орудують... Про що раніше баба й думати не хотіла, а теперички й робить, наче так і треба. От перша Горпина. Раніше тільки приглядалася до шевства Кузьминого, а оце заходилася та геть усіх і вбула в чоботи та чоботята. Колодки їй Карло вистругав, а вже вона сама змайструвала.

І сход тепер більше баб'ячий. Багато дворів без чоловіків зосталося. Ось і виходить „баб'яча громада“. Звичайно, крику куди більше од бабів, зате не так то вони на віру руки здійсмають, а кожне питання розберуть по кісточках, не то - що, аби - як постанову зробити. Не всім це до вподоби, та вже вибачайте: як є, так є. Одірвала війна жінок од печи та колиски, послала до плуга, до коси, на сход... Що раніше робили жінки тільки п'яниць та волоцюг, а тепер мало не всі коло чоловічої роботи. Плакали жінки за чоловіками, голосили, посилки та листи на війну посилали, а до свого нового життя при звичаїлися — краше й не треба. Людьми себе почувли.

X

В економії збирали вишню. Коло брами в садок брязкав порожніми відрами й сипав прокльони дебелий спині панського палацу баб'ячий натовп. Садівник Тарасович з блискучою шкірою рожевого обличчя по ранішнім вмиванні з милом, ламав сиву бороду підборіддям й шурхотів чистим полотняним фартухом. Коли - б жіночі очі володіли фізичною силою, кабаніста постать Тарасовича була - б заколота десятками стріл й спопелена.

— Так що наказ такий од пана!.. У шпиталі ягоду й для офіцерських кухонь!

— Та ще-ж наші баби рвали з половини. Та як же це ми без вишень зостанемося?

— Не моє діло... Строкові й поденні рвуть, а це сушилки й банки доставлені... Котору посушать, котору в бутелі засиплять, варення зварять і ще маринад чи що...

— А бодай...

Тарасович насунув вигорілого бриля на чоло, так що біліла сама борода, лагідно потирав руки: його серце збільшувало свій темп чи замедляло тільки через рослини, — люди давно загубили над ним свою силу, відколи ще втекла з монопольщиком його жінка.

Гарячий червень тишив жаб у ставку. Кріпкими зубами білили фарбою дошки паркану на цегельній основі навколо саду. Коло паркану столітні дерева дубів, буку, клену й осокорів у кілька рядів муром, вищим за стіни стародавніх фортець, темним муром живого верховіття захищали пахощі панських квітників парку від смороду низько-димлячих сільських осель. Широкі рядки рідких сортів полуниць, що стелилися по землі, високо здіймалися пахощами квіток. Алея кущів чорних порічок своїм духом нагадувала повні блощиць заяложені канапи єврейських отелів. Добре угноєна земля показувала своє повнокров'я в густо-червоних великих ягодах вишень.

Повітря, просякнуте пахощами зрілих і зріючих овочів, розріджувалося квітками — й зеленою вохкістю дратувало не стільки нюх, як смак.

В цьому раю люди заздріли птиці, що безборонно впивалася нектаром підігрітих сонцем ягод...

Широкі спідниці уборщиць на зелених гілках з землі здавалися рясними пелюстками навколо живих двох тичинок, котрі притягували до себе зелені сорочки садівників.

Горпина в синій спідниці передавала по сніданні вже третє відро: вона постановила виділитися на цій праці, щоб забезпечити дітей овочами на зиму.

Тарасович, ставлячи в зшиткові ще одного хрестика проти ймення Гудзикової, задоволено мугикнув:

— І чого це я тебе, молодичко, не пригадую?

З Горпиною були й її приятельки: Устя, Килина й Параска, що після щирого пригощення Коцюрихи цілком позбулися кредиту й заробітків на селі й примушені були за тим-другим кинутися до економії Везубського та Білозуба. Наповняючи відра, матері одним заходом наповнювали й свої пазухи... Вікова звичка селян бачити в панах людей особливої породи породила в них зненависть, або глушливу заздрість, не давши місця перейманню їхньої культури. Їм здавалося легчим красти, ніж викохати в своєму садку кілька дерев гарних пород ягід чи овочів. Сільські садки рили сухі вишні, дикі грушки й кислиці: селяни їли наливні яблука, груші дюшес і медові вишні виключно (в щасливі моменти) з панського саду.

Жіночий натовп, повернувшись з порожніми відрами на село, почав півнями перегукуватися й погрозово лаялись цілими сільськими оселями. Згадка про смак торішніх овочів живо дратувала всіх.

Віктор Федорович, їдучи бідкою з свого баштану, підлив нафти в палаючі голови бабів коло споживчої „крамниці“ :

— Звісно, як Везубський нажив усе своє багатство на житняківських селянах, а тепер шкодує для них ягоди! Він з тих панів, що кохається в жебраках навколо себе! І це сам голова губерніяльного земства, це той, що повинен показувати своїм господарством живий приклад для цілої губернії...

Баби одна перед другою почали проклинати Везубських. Білозуб слухав їх, наче вони вихваляли його. Гонор Білозуба був жорстоко ображений на останніх губернських перевиборах, коли один дідич при назві його кандидатури в члени управи прилюдно сказав :

— Слава богу, ми маємо досить серед себе законнорождених дідичів, щоб вибрати байстрюка!

І не тільки його кандидатура була знята, але й його становище земського гласного дуже похитнулося... Тепер він з задоволенням слухав гострі вислови обурення проти дідича. Білозуба селяни завжди вислухували :

— Білозуби завжди відповідають на поклони і розмовляють з кожним, як з рівнею!

Кріпким селянським інстинктом чули вони в Білозубах хай і людей, що збогачуються на їхній праці та злиднях, але людей, що не зневажають хліборобської праці й не гидують селянами й країною, яке це завжди підкреслювали Везубські.

Білозуб сказав :

— Я поговорю з матір'ю, і хоч наш сад дає вишень вдесятеро менше, але поділимося без сварки.

Розуміється, тим, що Білозуб позичав селянам хліборобське знаряддя, котре лежало в нього вже забраковане, або платив за аренду гроші вперед за кілька років, чи позичав під землю гроші, -- він закріпачував і висисав житняківців без порівняння дужче, ніж панська економія.

Білозуб здійняв капелюх і, вклонившись ласкаво жінкам, поїхав, а вони задоволені своєю з ним розмовою, позгинавши спину під важкими коромислами, потягли до своїх перелазів, обережно переступаючи порепаними од роси босими ногами по смітниках глибоко-пошої вулиці.

*

У хатинці вчителя Івана Степановича схилилася над колискою молодесенька мати :

— Поглянь, поглянь, Івасю, як ми запишалися! А пальчички!..

Улясіни губи і щічки передражнювали сина, а сині смуги під очима її дитячого личка свідчили про безсонну, тяжку материнську ніч.

— Улясю, ти-ж знаєш, що я мушу протокола переписати!

— А ти віриш, що таки буде споживче товариство?

— Я вірю, що ти даси мені сьогодні переписати протокола...

Правда, моє голуб'ятко?

І вчитель притяг жінку до себе на коліна, пересипаючи песливі докори поцілунками. Червоненька кохточка молодички кинула

одсвіт своєї фарби на жовтаве, худе обличчя чоловіка. Жінчина рука перебирала глейке, ріденьке волосся на його голові... Розглядала бородавку на носі й прищі на щоках і потішала себе: „А в Тарасика чорне кучеряве волоссячко на голівці й носичок такий... такий...“

— Івасю, ти не повіриш, яке густе волоссячко буде в нашого Тарасика! А носичок у нього... і сопє вже!

— Улясю, прийде Юрко Савич... Він же голова правління, — скаже: — писарю, а де твій протокол?

— Ото-ж повибирали правління: поповий панич, Коцюрина панночка, білозубівський панич, монопольщик, — всі роз'їдуться по школах, а ваш кооператив — лусь!

— Темнота-ж селянська: коли мало не все село неписьменне.

— А чому Федота Кислицю не вибрали? Ковалю Максима Птицю, фершала Юрка Гавриловича, або хоч Горпину Гудзикову, чи Параску Швидунку? Та-ж всі письменні й учора ловко промовляли на зборах.

— Не можна... політика...

— Ну а хто-ж у вас за приказчика буде? Невже таки монопольщиків брат?.. Чому-б не взяти Горпини? Та це-ж бойова... На базарі своє розпродас так, що й тричі не моргнеш.

— Коли її ледве вдалося і в члени провести: усі Коцюри на дибки стали, та Ніна з Юрком, Ерос та фершал витягли.

— А Горпина така молодиця... Як вона нам допомогла, коли в Тарасика зубки різаться почали. І тепер як забіжить, аж стіни сміються, так легко стає... У Білозубів і виросла та ласки рідної не зазнала, а до Горпини як до сестри...

— Погана слава про неї йде, Улясю... Молоденькій молодичці не слід з нею подругувати.

— І з роду не повірю... Все — Коцюрині брехні! Та коли-б германець справді жив з нею, він-би так он не старався коло хазяйства... Он як у Безпалихи. А тут же рук не покладає... У садку щепи поприщеплював і... І не кажи, і не говори, бо розсержуся...

Цілувалися. Закоханий чоловік пив всією істотою пах молока, змішаного з смаженою цибулею, котрим було просякнуто вбрання Улясі й в нього крутилася солодко голова. Жінка, приймаючи поцілунки, диктувала закоханому свою волю.

— Треба правління переобрати... А в приказчиці неодмінно взяти Гудзикову: вона в економії й книжку писала, коли ягоди сушили та варили. Здорова, письменна! А до того-ж її город саме посеред села й під постройку вона дає землю... Паничі та панночки залітні у нас: були та й полетіли... Ой день же, що ти... Івасю...

Молодичка заплющила очі... Вона покорилася долі. Чоловік, щоб не мняти пишно-рожевого ліжка з горою білих подушок, поклав жінку на плахту, постелену на підлозі.

Міра, що принесла своєму хрещенику нове вбраннячко й ласощі, ніяковіючи, застигла перед одвертою тайною злиття чоловіка й жінки в одну істоту. В чорних зіницях її очей одбилася кожна складка одягу й м'язове напруження молодих тіл. Кожний її рух міг видати її присутність і вона безтямно дала волю очам фотографувати акт пристрасти на підлозі коло чепурного ліжка, що здіймалося над зімкнутими тілами високим престолом.

XI

Горпина місила діжу... Передосінній ранковий холод прикрив хатні двері. Діти гралися на полу в крамничку. З городу доносився в хату гомін голосів й стук та брязкання з постройки... на покрову мала одчинитися крамниця Житняківського Споживчого Т-ва, пайовниками котрої були 9-ро Везубських, 7-ро Білозубів, 5-ро Всенітних (прізвище пан-отця), 6-ро Коцюр і т. и. Це у звітних книгах, а на загальних зборах пайовників головою обрано Федота Кислицю, а писарем вчителя Івана Степановича і перевибори правління пройшли мало не одногосно: головою фершал Юрко Гаврилович... витирала піт на обличчі рукавом і міркувала над споживчим планом праці кооперативної. Через три дні мусіли їхати з фершалом та Кислицею до губерньського міста посправах усяких і за крамом... Рипнули двері:

- З четвергом будь здорова.
- Дякую на добрім слові, Парасю!
- Оце принесла тобі п'ять десятків яєць в золі: продаси та набереш моїм на сорочки ситчику, ось ще й масла головка, мабуть хунтів 5 буде...
- Полож, а я винесу в льох... Там вже й Устине й Килинине добро стоїть!
- Ой що це таке ловкеньке? Миснички, чи як?
- Та це Карло наготовив... Просить продати та хоче гостинців своїм дітям послати. Оце листа одержав, три дні нічого не їв, то-ж хіба серцем не тліє.

У вікно раптом брязь-цок, соцький Кривонос руку з папером простяг, кричить:

- Горпино... Бомага од цариці тобі!!!
- Глузує Кривонос, а бомага, пакет нащо? Вискочила, руку в тісті наче калічну держить:
- Гайда у волость розпишись! Пакет тобі від цариці!!!
- Біжи, Горпино, я сама тут!..

Параска кухоль несе, тісто з руки змивати, а Гудзиха наче вуха загубила, хватається чепуритись.

- Ні, ти піди розпишись, а тоді я тобі до рук дам! Хи-итра!..
- Роздимається ситцева спідниця, летить жінка до волости. Розписалася, видали на руки депешу: „Петроградський шпиталь її імператорської величності, государині імператриці Олександри Федоровни негайно викликає жінку запасного рядового, дивізії... полку... роти... Кузьми Герасимовича Гудзикова. Старший лікар — підпис не розбірливий. Завідуючий канцелярією — підпис не розбірливий.* А велика печатка з короною й двооголовим орлом. Треба негайно їхати в Петроград, нічого не поробиш!

За Горпиною по вулиці бабів, наче за попом в хрестний ход... Живим телеграфом кожну житняківську хату захерделили слова: „Цариця Гудзикову до себе негайно требує!“.

- Хтось закричав:
- Та-ж пані-бариня посилає Василя Івановича до Петрограда. Сьогодні й на станцію їхатиме!

Побігли в економію до Везубської пані. А Горпина по своїй хаті матлялася: і справи крамниці — вдризг, і своє хазяйство — вдризг,

а найголовніше: два тижні голови не банила й сорочки неперані... ні в чому їхати!

— Та я ж оце тільки в скриню поскладала!

Параска згадала.

— А голову ходім до мене побаниш, я хліб пекла удосвіта то поставила воду на літепло, як раз тобі вистане!

Килина раду дає. Прибігли з економії:

— Василь Іванович заїде за вами, тітко Горпино Павловно!

Кинулась Горпина до старого Білозуба... Слова не сказав, позичив 20 карбованців паперовими грошима, під одробіток у жнива. Горпина славилася першою в'язільницею в Житняках.

*

Великий закоптілий вокзал виглядав велитеньким чавуном, в якому кипів борщ з різноманітної гущі речей і люду. Потяги були ополониками, що витягали ту гущу, як тільки вона вкіпала по трьох дзвониках і паруючому гудку паротяга.

Коли Горпина по чотирьох днях залізнодорожної мандрівки під'їздила до Петрограда, вона почувала себе до ниток вивареним шматком яловини. Очі, що звикли бачити змалку знайомі обличчя, загубили пам'ять серед тисяч незнаних людських рис.. Ріжні гутірки чужої мови забили уха української селянки бавовною й одбили всяке бажання до розмови.

Василь Іванович на кожній станції підкріплявся чарочкою й розповідав пошепки, інтимно схилившись до молодиці, різні пригоди членів родини Верезубських. Він вразив Горпину згадками про історію життя її матери.

Горпина плакала, пригадуючи сльози своєї тихої матери, котра голосила над дитячою головою, розчісуючи її волосся... Материні пестощі в далекому дитинстві були запасом людської теплої ласки, що грів її ще й досі. Пізніше розуміння материнського горя, тепер такого близького її жіночому серцю, звичний образ покійної матери позбавило фарб таємности, а доччин сум запалило помстою...

В Петроград приїхали вночі і Горпина ступила на асфальт його широких вулиць з таким почуттям, ніби опинилася в казковому царстві королеви Мілітриси Кірбітьєвни, про яку читала в цікавій казці.

Вулиці освітлені електрикою ясніли днем. І будинки, дах котрих не побачиш, коли й геть очі до потилиці загнеш... І шкляні стіни крамниць.

— Горпино - о, тю! Не отставай — заблудишся!.. А мені - ж ще треба й назад за багажем кіньми вернутися.

Іванович схопив за руку й потяг за собою селянку через натовп панів та пань. Горпина тільки приглядалася: куди то пани товпляться то в один, то в другий бік. Тільки в „людській пекарні“, опам'яталася трохи, побачивши кілька знайомих з панської челяди.

Бо хоч уже й була перша година ночі, а ще спати тільки збирались.

І тільки всі полягали й Горпина, опам'ятавшись трохи, затримтіла в страху перед завтра. Вперше спробувала собі уявити Кузьму... хоч і не була певна, що це до нього її викликано... Хіба - ж їх розбереш? А може це якась причіпка?!

Вранці розпиталася в челяди й пішла... Знов ішла вулицями широкими й бачила у вікнах розставлені ласощі панські... „тож і борошно біле“, — дивувалася коло великої хлібопекарні. Кидала оком на вікна, де виставлена була одежа панська, матерії усякі... Хоч і ніколи було розглядатися, так тільки повз ідучи очима пробігла, а в голові вже розгардіяш, наче в хаті під час мазання.

Розпитала прохожих... Це царицин шпиталь? Ганок великий з 12 приступками мармуровими, а двері блискучі за браму не вужчі. Зійшла, блискучу ручку тягне до себе — не одкривається, напoлігає од себе з усієї сили — не одчиняється. А стукати страшно. Стоїть Горпина в своїй святковій білій свитці, чорною хусткою з квітками запнута, наваксовані чоботи й синю спідницю (що на чверть з-під свитки видніє) оглядає...

— Что тебе, голубушка?

Це пан під'їхав на автомобілі й руку до білого гудзика здійняв запитуючи... Горпина йому депешу до рук:

— Та оце викликано мене!

— Очень хорошо... любиш мужа, видно, что сразу приехала?

Горпина дивилася прямо в рота панові, силкуючись зрозуміти його мову, — від цього її розумне обличчя стало невторопно-роззявленим. Мовчала. Пан голеними губами скривився.

Двері одчинилися навстіж. Сивобородий дід в золотом облямованій одежі, засвітивши рожевою лисиною, низько схилився перед паном.

— Вот Потапич, жена к Гудзікову із № 12-го!

— Сейчас, голубушка, прийому нет, но раз ты так іздалека, да і муж твой лічно просіл государиню, то вот тебя проведут.

Горпина, боючись прогавити хоч одне слово з майже незрозумілої мови, білою хусткою протирала очі: їй здавалося, що так вона мусить робити зараз... Коли вийшла жінка в білому й рукою махнула йти за собою, Горпина мовчки пішла за нею по товстому килиму, застеленому тонким білим полотном... Коло дверей з № 12 зупинилися...

Горпина увійшла у велику палату з безліччю великих вікон по стінах і трьома рядами білих залізних ліжок... Поранені саме пили чай... Плямкання й чвакання щелепів не заглушувало стогону тяжко хворих... До Горпини простяглися промінням погляди кількох десятків очей...

Підбігли служителя в білому:

— Без халата не можна! Кто впустил?

— Куди?

— Назад!

— Оце їхала більше 1000 верст та через халат і не побачила - б свого чоловіка?!

— Братці, наша, полтавка!

— Наша!

— Та не зважай на них! До кого це ти!

— До Кузьми Гудзика!

— Он, он, в кутку ліворуч! Бідолаха, чи він пізнає тільки.

Горпина ступала своїми чобітьми наче по хмарах під поглядами стількох очей. Ось і ліжка... Почула:

— Оце Кузьма Гудзіков.

На ліжку лежала чудна постать з обмотаною білим головою, жовтим одутловатим гостроносим обличчям, без вусів і бороди, й лівою рукою перебирала — гралася картами. Озирнулася дико Горпина по інших ліжках. Поглянула ще раз на загострений жовтий ніс — зубами зацокотіла... не згикається спина, руками не рухне. Зуби цокотять... А гострий ніс дивиться прямо їй у вічі — не змигне... Цокотять зуби... Тонкі жовті пальці на синьовато-сірій ковдрі граються картами... Нарешті впізнала Горпина червону пляму вроджену на перенісці Кузьми, похитнулася до ліжка:

— Голубчику... Кузьмо!

Роззявив синього рота, пальцями карти зажав і харкнув, хотів попасти в жінку:

— Впізнала таки гадина! Швара! Дрянь!!!... Викидав огидні лайки, наче каміння вибирав глибоко й цілив попасти в неї кожним словом-каменем дошкульніше:

— Дізнала, що бахура твого поранено — прилетіла! Піди, піди до нього, помилуйся... з ни-им!.. — скриготав зубами...

Горпина не словами, а чуттям дійшла: змолола війна з Кузьми саму дерть... Спала ковдра: правої руки немає й ніг... чувалом одно-руким лежить, крізь білі завивала темніють кров'яні плями... Вдарила в серце ножем гострим жалість, затримтіла вся од тих страждань не-людських, що тільки уявила собі, і протягнула до кривавого чувала руки матери:

— Кузику мій... Кузику, ріднесенький мій... мій ріднесенький...

Теплі сльози зросили й зігріли всю. Підійшла до Кузьми... Загорілися, заграли очі пораненого дивним і кротким блиском. Обійняла його обережно й поцілувала... Закричав од болю й щастя. Витирала своєю хустинкою його сльози, а в самої потьоки пливли... В цьому чоловічому лихові себе загубила, серце рвалося од жаху страждань, перенесених Кузьмою. А він притис мокрі губи до її вуха і пошепотом глухого кричав:

— Ти не думай... Я ще й дітей родитиму! Це в нас он-ті... (рукою показував, Горпина не дивилася) та багато вихолощені, а я ще огого-го! моя? любиш?

І безсило пригортав одною рукою, терплячи біль... Підбігла сестра-жалібниця:

— Ах, Гудзіков, снова у вас кровоізліяніє! Что же ето ви перед женою так?

І звеліла Горпині піти здійняти свитку й одягнути халата. Кузьма ледве дочекався приходу жінки... посадовив її на стілець (на ліжку суворо було заборонено сидати) і почав докладне розповідання історій своїх ран та лікування... Двічі підходила до нього сестра жалібниця і двічі давала пити ліки, а Кузьма свистячим пошепотом, перериваючи мову через два-три слова, казав... казав. Видно було, що затомлений він до нестями та, бажаючи поділитися своїм стражданням з близькою людиною й через неї увіковічити тее страждання в рідному селі (це несвідомо), збирав усі сили... Горпина піддержувала голову й дивилася в воскове, забрезгле, гостроносе обличчя невимовно скорбно-жалісним лицем своїм, чорною клітчастою хусткою навколо обв'язаним. Тридцять ліжок не існували для неї: був перед нею і не Кузьма, і не

Кузьміні страждання, а страждання салдатів на війні й горе їхніх родин... Кузьма, здоровий, великий Кузьма, що одного разу жартуючи підійняв на спині воза, .. Кузьма, що так пісень виспівував, — лежить білим чувалом у кров'яних плямах, глухий... не втирала сліз.

Хворий заснув... обережно поклала голову на подушку. Сиділа, схилившись на спинку ліжка...

Коли це по палаті захурделили полотьори, забігали білі халати. Сестра жалібниця підбігла до Кузьми: уложила ковдру якомсь по фасону, пляшечки переставила на столику і до Горпина зляканим пошептом:

— Зараз цариця сюди прийде! Встанете тоді, а коли будете одповідати, не забудьте обов'язково додавати „Ваша імператорська величність“...

Сказала селянськими словами. Молодиця тільки хотіла її щось запитати, коли сиділа вже сама, а в палаті настала раптом тиша — Горпина поринула в думки, наче голову в гущу подушок засунула... Занадто мало думала вона про Кузьму й тому зараз провину свою гостро чула перед ним. Хтось смикнув її за рукав... Глянула, показує в білому халаті, щоб підвелась. Озираючись: по палаті од ліжка до ліжка ходить висока, ставна сестра-жалібниця: червоний хрест на грудях пришито в неї, як і у всіх... Очі світлі, холодні й нудні, лице довгоносе й біле, а щоки рожеві... Коло неї тоненька дівчинка, на неї схожа і також як сестра-жалібниця. За цими двома оддалік у білих халатах пані і в золотих мундирах з медалями та хрестами високі чини. Горпина собі: „Це царицю ждуть і повірку роблять“. Кузьма спить, сопє.

Висока сестра-жалібниця підходить до сусіднього ліжка... Пан у білому халаті щось їй белькотить на німецьке схожою мовою, а вона до салдата й каже:

— Ві награт полючіл?

— Ніяк ніт, ваша імператорська величність. Так що ніякого винограду, а тільки яйця в смятку!..

Якийсь, Горпина назвала, генерал зсунув брови:

— Государиня-імператрица тебя спрашивает не про віноград, а про награду... Георгія получил?

— Точно так, ваше импер-тр-...ск. вел...

Цариця хитнула головою й перейшла ближче. Знову забелькотав пан в халаті їй, а вона йому кілька слів, а тоді до пораненого:

— Я очень рада, што ви попрафляйтас!

— Рад старатися Ваша Импер... ск... велич...

Підійшла до Кузьми. Горпина вклонилася по-сільському в пояс. Кузьма спав. Забелькотав пан і жінка признала в ньому того, що приїхав на автомобілі. Всі дивилися на неї і Кузьму, що спав, і белькотали між собою. Горпина почула кілька німецьких слів і конче вирішила, що цариця розмовляє німецькою мовою (дійсно-ж то була англійська).

— Малотец! Жена толжна любить мужа! Малатец! В канцелярії вам татут благословеніє і теньги... Молітєся богу і Серафіму Саровскому, он поможет вам несті крест!

А Горпина, як краще:

— Іхь данке, імператорська величність!

І в пояс... Задоволена з себе, що показала себе з кращої сторони. Генерал брови зсунув:

— Що ти сказала?

Горпина глянула на царицю, в тої брови й губи зсунуті, а тоді очима в чоботи та:

— Педякувала я... потому як в мене полонений німець другий рік, так я німецькі слова знаю.

Генерал забелькотав собі до цариці. Цариця губами усміхнулася, а очима — ні, головою покивала й пішла далі... Горпина про себе: „чого з царицею всі осторонь, наче вона обшмалює. Та вона - ж заморозить швидче... очима...“

— Так по-німецькому поговорила з царицею. Ех ви, селюхи... Добре, щасливо обійшлося хоч! Тільки ти більше по-німецькому не говори!

— Так я - ж чую — вони по-німецькому, ну я й...

— Сс-с... хто тобі сказав? Государиня імператриця англійською мовою з професором розмовляє... Шкода будиги, а на перев'язку треба. Хіба хай перев'яжуть других?..

Поранені при згадці про перев'язку зблідли, а де-хто застогнав.

— Не тре-еба перев'язки, ох!..

— Государиня імператриця сьогодні сама перев'язуватиме. Вже білий халат одягла. Царівна Тат'яна Миколаївна в канцелярії доклади прийматиме, а її величність перев'язки робитиме!

-- Не хочу перев'язки... Хай краще доб'є мене!

Простогнав Кузьма.

Горпина до нього схилилася.

— Ти спав, а цариця тут була...

— Говорила з тобою?

— Еге. Гроші й ікону подарувала!

— Це вона всім...

— Перев'язуватиме сама.

— Я її на операції... ногу мені держала, як пиляли, загнув по нашому. Й бровою не повела. Тільки питає: Яке найбільше бажання? А я: жінку бачити хочу — два роки скоро, як виїхав з села. Вона мені: добре, приїде, тільки будь молодцем! А я лежу та й думаю: чи захоче Горпина з таким калікою ще й говорити?

Кузьма мокрими губами в шоку жінки впився. Горпина почула гострий дух мертвечини... Держала голову його. Питав вже знеси-леним г лосом:

— Як діти? Виросли мабуть. А батько живий? Тут уже третій місяць лежу... здорово слабий був... Оце другий тиждень, як в пам'ять прийшов, а то гарячка була... непритомний лежав і язиком блудив... не вірили, що виживу. А як перев'язують, гірше як на операції... двічі рушником задавитися пробував.

Почулися нелюдські крики... Скрегіт і дика дріботня гидкої лайки... Плакав і вив... Внесли на носилках.

— Добийте мене... Майте серце, добийте мене... А-а-а сволочі ви, а... а... а... Царицю... Добийте мене!

Кузьма на вухо:

-- Цьому все геть... Дудочку срібну вставили... й правої ноги немає... А жінка молода й двоє тільки дітей.

— Бббульте людьми, добийте ме-не-е!..

Вив по-звірячому й кусав до крові руки. Двоє дужих салдатів прийшли з носилками по Кузьму. Подивився на жінку й попрохав:

— Іди... Не хочу, щоб бачила й чула мене. Завтра приходь: мені тепер через два дні перев'язують.

Обійняв безсилою рукою за шию й давив мокрими холодними губами рот. Салдати чекали. Коли йшла повз поранених, чула як несла на собі: зідхання — співчуття й зідхання — заздрість і чиєсь притаєне благання.

В канцелярії одержала три срібних карбованця (квиток на потяг в один кінець коштував 19 карбованців) та невеличку бляшану іконку „преподобного Серафима, Саровського чудотворця“.

Другого дня Горпину не впустили до шпиталю, а на третій день відказали, що Кузьма Гудзиків помер і вже похований в братській могилі на військовому кладовищі. Видали посвідку з печаткою й двері закрили. Кінець.

*

Є ще тут брат Семен... Хлопцем білоголовим з села пішов. У Коцюр тоді служила, випросила карбованця й оддала... З того часу тільки чутки доходили: „живе на заводі в Петербурзі“. Взяла справку в адресному столі й пішла. Добре впріла, йдучи довгими вулицями... Наче в другому місті опинилася: низенькі будинки, брудні вулиці, а коло крамниць довжелезні черги. Хліб — по квиточках, цукор — по квиточках, говядина — по квиточках... Черга на хліб в один бік по вулиці. Черга на говядину — в другий бік... Люде стоять обдерті, виснажені... Городаґики в блискучих гудзиках при шаблюках командують: всі на підбор одгодовані, дужі... Знайшла № будинку, в справці написаний. Коло брами діти гралися. Горпина до них придивляється: може це Семенові.

Приступки брудні поламані, а в хаті смерділо й парно. Горпина несміло двері причиняє: може це Семенова молодиця пере. А ноги ледве вже підтягує — гудуть

— Семен Гудзиків тут проживає?

Жінка випросталася й пронизувато змірила сірими очима селянку з чобіт до хустки:

— А вам на віщо?

— Побачитися, сестра йому!

З дверей чоловік у чорній косоворотці виступив:

— Рідна! Може Горпина?

— Еге-ж.

— Заходьте ось сюди!

Увійшла в кімнату, де тільки два ліжка стояли й табуретка між ними коло стіни. Чоловік сів на одне ліжко й рукою махнув на друге, щоб сідала...

— Давно приїхали? по яким справам?

— Ось по яким. — Подала посвідку з шпиталю. Прочитав і мугикнув.

— Та-ак. Ваш брат сидить у в'язниці...

— Давно?

— Одинадцятий місяць...

— Ох, що ж це? За віщо?

— За політику... — усміхнувся, блиснувши зубами. Горпині пригадалися розповідання Федота Кислиці... Злякалася: вона чула, як розстрілюють, або на каторгу зсилають:

— Його розстріляють?

— Ні... Тільки тягнуть і побачень не дають. Семен жінки не має й рідні ніякої... А тут передати йому одне діло треба...

— А мені побачення дадуть?

— З отакими посвідками? Ще -б пак! Ви роздягайтеся... Зараз збігаю за чаєм... Це ліжко — Семенове. Ми з ним вдвох живемо... Хазяїньте тут!

І знову блиснув зубами привітливо. Зосталася Горпина з Афанасом Кондратовичем (так його звали). Вона йому про своє життя, а він їй про Семенове та своє... Напилися чаю. Лягла молодиця і вперше кріпко заснула, відколи з Житняків виїхала.

Через три дні бачилися з Семеном. Худий, глинястим волоссям ріденько заріс, і сутулий — він нічим не нагадував білоголового підлітка, яким покинув село.

Сказала йому, як було їй наказано:

— Чорна собака перекусала багато, а кістки не знайшла.

Скривився, очі заплющив і переказати звелів:

— Скажи Афанасу, що „на собак хліба шкода і дратувати не слід“.

Багато було що розповісти та розпитати, коли - ж $1/2$ години пролетіли хвилиною. Попрохав Семен ще:

— Може тиждень зможеш вибути ще... Приходь у середу знову, я - ж про твоє життя нічого не розпитав.

Прожила Горпина ще тиждень. Багато де - чого дізналася нового й цікавого від Афанаса... І вже Петроград не здавався їй казковим містом королеви Мілітриси Кірбітьєвни. Ні. Їхала з нього, наче з пекла того і в пам'яті везла різні згадки про безпорадний голод безробітних, про злидні жінок з дітьми робітників, забраних на війну, про поліцаїв і охоранників, про царя з царицею і про робітничу партію... Везла й позашивані листи до Федота Кислиці й мішечок селянський газет та книжечок... Боязко поглядала на мішечок і радісно... Тож зрадіють Федот з Максимом.

На кожному вокзалі виварювалися люди, як у чавуні в борщі, кипіли.

(Буде далі)

ВІТОЛД ВАНДУРСКИ

ДО ПАНІВ ПОЕТІВ

Поети! Доставці флаконів наркози екзотик!
Евнухи товстозадої Пані від Змігридера.
Може вам табес вилікує брутальний дотик
Людей сталевих з повісти Аптона Сінклейра?
Коли перемелюєте в кав'ярні, на спокійних дискусіях,
Поликаєте креми, півчорної гренадіни —
Батьки родин на Волі і на Балутах ¹⁾
З помийних ям вигрібають лушпини.
Дерзаєте, поети, брабанські коронки,
Їх підхвачують спекулянти в обгортках Ігніса —
А в різницях Чікаго тисячами мордують Онків ²⁾
І трясовиння всисають великанів Юргісів ³⁾.
Кривда — кривда — кривда!
Ричить мільйоном голосів фабрична дільниця.
І до залі нічних танців крик вривається
Поміраючої на смітнику родільниці.
Але ви робите далі вірші, як манікюр,
Над клоаками міст розпинаєте шовковий намет —
А Сінклейр б'є залізним ломом так-же як пером,
Закладає динаміт.
Зворушує вас свірчок за печею Дікенса?
Спать не дає вам слава Конрада величезна?
А знаєте — одно переживання Гіггенса варте сьогодні більше,
Як ціла ваша „творчість незалежна“.
О, незалежна оmano! Вольносте Онана!
Як вам не гидкий, поети, самогвалт словний?
Дивіться! Над глобом повіває Rote Fahne! ⁴⁾
Кидайте до душ пороховні палаючі головні!
Час вже висадить в повітря Парижі, Лондони!
Червоний півень хай літає по солодкій Варшаві!
Дезинфекціонувать Європу клубами димів!
Огонь — уздоровляє.

З польської переклав М. Ірчан

---

¹⁾ Передмістя Варшави.

²⁾ Онка — ім'я робітниці-литовки з повісти А. Сінклейра „The Jungle“ („Нетри“).

³⁾ Юргіс — герой повісти Сінклейра „Нетри“.

⁴⁾ Червоний прапор.

V. J. TOWER

ЛЮБЛЮ АМЕРИКУ

I

Люблю ту землю —
Америку.
Спокій тут змінється в рух,
рух в лет,
черевики в залізниці,
ноги в авто,
руки в аероплан,
груди в котел і мотор і динамо.
Голова, це централя електрична,
очі і уста — радіо.
Серце — книга бухгалтерська.
З цілого світу тут приймаю вісті,
перекладаю рейки,
здержую потяги,
відкриваю басейни вод,
будую греблі
і спускаю лавіни.
Залізною рукою
і бухгалтерською книгою
говорю цілому світу.

Машини танцюють мені під рукою
скриплять і гучать,
гучать і свистять,
grimлять
як джез¹⁾
ті, ді,
лжез,
Гало, Джов²⁾
З тими машинами
колись
Джов
цілий світ
розтанцює
огненным джезом
в червоний бал,
всім наперекір
серп і молот,
ковадло і трактор —
Пролетаріят Америки!

II

Люблю ту землю —
Америку.
Бо-ж знаю я,
що й тут
одного дня,
закричить вулиця:
— Революція!
Хтось захвилюється:
Революція...
Хтось здивується:
Революція?
Хтось зашкіриться:

З тридцятьма тисячами
більшовиків?
В сьомій годині
Газета
загавкає грубими буквами:
100,000 божевільних —
більшовиків!
В осьмій годині
500,000,
в десятій годині
мільйон.
В полудне

¹⁾ Джез — криклива американська музика.

²⁾ Джов — ім'я люлини.

цілому світу
барвами революції:
Спартак — Пролетаріят Америки!
Не буде Цезаря
що забив би його —
залізом,
Не буде Христа,
що зіпсував би його —
милосердям.
Не буде Константина,
що купив би його —
за гроші.
Злучиться Схід
із Заходом,
Північ з Півднем,
розум з пристрастю,
огонь з спокоєм,
молот з ковадлом,
серп з трактором,
серце з серцем,
перемога з пролетаріатом.
Злучаться:
в одну
Світову
Радянську
Владу —
„Республіку Пролетаріату!“

Переклав з американського
чеського поета *М. Ірчан*

Г. КЛУННИЙ

В боротьбі за селянство¹⁾

ЗЕМЕЛЬНІ ЗАКОНИ КОНТР-РЕВОЛЮЦІЙНИХ УРЯДІВ ЗА ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ
НА УКРАЇНІ

1. ТИМЧАСОВИЙ УРЯД

З самого початку революції 1917 року поставлення питання „про землю“ мало величезний діапазон. Коли поминути березень місяць, який пройшов по містах у мітингах і творенні тимчасових організацій, то в квітні місяці ми вже маємо такі розходження: „Київська Земська газета (1917 р. № 12 ст. 360) від I/IV пише в статті „Про землю“ (підкреслення мої. Г. К.).

ПРО ЗЕМЛЮ

„Тимчасове Правительство заявило, що воно тепер пильно думає над тим, як - би задовольнити селян. Воно вибрало для цього гурток людей. Ці люди міркуватимуть, як - би зробити так, щоб селянин мав собі землю, мав хліб і щоб він ні на чие добро не зазіхав. Землі тепер багато: є земля царська, а є і мужича. І от треба так зробити, щоб чимало землі одійшло до трудящого народу, чи то за гроші, чи то без грошей. А вкінці Установчі Збори, куди весь народ оббере своїх послів, скажуть, як воно краще це зробити. Значить, — тепер треба мовчки сидіти і чекати того дня, коли це вирішиться. Бо це правительство нас не одурить. Не треба тільки самим добувати собі землю, бо це буде насильство, сваволя, грабіжка. Такі вчинки руйнують хазяйство, знищують хліба, а коли в нас не буде хліба, то наші брати, що сидять в окнах, не скажуть нам спасибі, вони загинуть там.

Отже будьмо спокійні, працюймо, не покладаючи рук, бо нашої отчизні тепер дуже скрутно прийдеться без хліба. Треба їй допомогти“. (Київська Земська газета № 12, ст. 360 за 1917 рік від I/IV).

В той-же час (7. IV) в „Правді“ були надруковані знамениті „Тезиси“ Леніна, п. 6 яких каже:

„6. В аграрній программе перенесение центра тяжести на Сов. Батр. Депутатов“.

„Конфискация всех помещичьих земель“.

---

¹⁾ Вступна стаття до „Збірника земельних законів, виданих на Україні за час революції контр-революційними урядами“, що через місяць виходить окремим накладом у вид - ві „Радянський Селянин“.

„Националізація всіх земель в стране, распоряженіе землею местными Сов. Батр. и Крест. Депутатов. Выделение Советов Депутатов от беднейших крестьян. Создание из каждого крупного имения (в размере от 100 дес. до 300, по местным и прочим условиям и по определению местных учреждений) образцового хозяйства под контролем Батр. Депутатов и на общественный счет“ (Н. Ленин. Собр. соч. т. XIV, ч. 1 стр. 19 изд. 1921 г.).

Досить вчитатися в обидва тексти, щоб побачити, між якими полюсами почувало себе селянство. З одного боку „треба мовчки сидіти і чекати“ і ні в якому разі „не треба самим добувати собі землю“; „є земля царська, а є і мужича“; про поміщицьку навіть не згадується, як наче графинь Браницьких і не було ніколи на Київщині.

З другого боку — „конфіскація всіх, всіх поміщицьких земель; націоналізація всіх земель в державі“ і передача їх до розпорядження місцевих рад депутатів від наймитів (батраків).

Ще 21 і 22 березня Ленін писав, що в нашій революції борються три сили: одна — „мільярдні фірми“ Англія і Франція, зацікавлені в імперіалістичній війні, тягнуть уряд продовжувати війну й допомагають йому тільки при цій умові; друга — „октябристсько-кадетський буржуазний уряд“, третя — „Рада Робітничих і Салдатських Депутатів, зародок робітничого уряду“.

„Боротьба цих трьох сил визначає сучасне становище, яке є переходовим від першого до другого стану революції“.

В цій боротьбі у робітників є два союзники: „по-перше, широка маса населення, яка числить кілька десятків мільйонів, велика більшість населення, що складається з напівпролетарського і, почасти, дрібно-селянського населення“. „Ради селянських депутатів, ради с.-г. робітників — ось одне з „насущнейших“ завдань“.

Боротьба за „мир, хліб, свободу і землю“, — ось лозунг лівого полюсу.

„Мовчки сидіти і чекати“ — такий лозунг з правого полюсу.

Чи боротися, чи чекати — залежало від того, чи вірити, чи не вірити урядові.

„Київська Земська Газета“ рішала цю справу в тому-ж напрямі, як і земельну:

„Це правительство не одурить“.

А тези Леніна різали:

„З. Ніякої підтримки Тимчасовому Урядові, роз'яснення повної брехливості всіх його обіцянок...“.

Одні прикоськували селянство довір'ям до уряду, а другі стояли за перехід „всієї державної влади до Рад Робітничих Депутатів“.

Одні були за війну — „наші брати сидять в окопах“, „нашій отчизні дуже скрутно, треба їй допомогти“.

Другі стояли не тільки за припинення війни імперіалістичної, а й за обернення її в громадянську, в революцію по всіх державах.

Від кадетів через есерів і меншовиків з різними відтінками йшли світогляди аж до більшовиків.

Чи розібрався селянин в усіх цих поглядах? Звичайно, ні, бо він їх не знав. А не знав тому, що він не боровся. По дроту скрізь пройшла звістка, що настала воля, а така воля — найнебезпечніша.

Ми бачимо, що селянство стало до боротьби значно пізніше, коли Корнилівський наказ показав, що пани ще є, і вони сила; коли німці посадили гетьмана, тисячі селянства опинилися в тюрмах, а сотні селян - революціонерів були розстріляні „при попытці к бегству“; коли мільйони карбованців „контрибуції“ були стягнені з селянства, після нелюдського катування... А перед тим по всій Україні відбувалися мітинги, збори, з'їзди і вибори, вибори, вибори...

До закріплення Радянської Влади на Україні керуючою селянством партією були есери. Майже зразу після революції в Петрограді есери українці відокремилися остаточно від всеросійської партії с.-р. (в Києві — в середині березня), взялися до організації Селянської Спільки, яка охоплювала селянство на Україні, і фактично керували цією спількою. Спроба лівих есерів утворити „Советы Крестьянских Депутатов“ не дала помітних наслідків, і у. п. с.-р. була єдиною партією, устами якої говорило селянство, або яка говорила за селянство.

У. п. с.-р. не мала кваліфікованих політичних керівників; це була, здебільшого, молодь, яка легко заплуталась між радикальним вирішенням земельного питання і творенням національної держави, без теоретичного обґрунтування і партійного досвіду в роботі. У. п. с.-р. мала щось коло 275 тис. членів; в члени партії вступав, хто хотів, іноді цілими полками по постанові полкового зібрання. Керівничого центру для цих тисяч не було, але есерівський програм був пануючий на селі і одбивався в усіх постановах селян про землю і про внутрішню й зовнішню політику.

Склад п. с.-р. (російської) був більш кваліфікований, але ця партія не справилася на Україні з національним питанням і через те не змогла грати ролі ні правою, ні лівою своєю фракцією.

Найбільше освічених політиків з українських революційних партій мала у. с.-д., через те вона швидко стала в центрі українського політичного життя, хоч звязків з селянством і робітниками у неї було й мало.

Фактично жодна партія не керувала українським політичним життям, а той, хто стояв у центрі, всі сили покладав на погодження вимог, що висунула українська революція, з тимчасовим урядом, який не хотів і слухати ні про яку Україну, ні про які зміни його загальної політики.

Центральна Рада, обрана від Національного Конгресу, формально була твором революційної акції, але по суті вона була бездіяльною установою і все її історичне значіння полягало в тому, що в ній, як в конденсаторі, зібралася вся революційна енергія місцевих сил дрібної буржуазії. Пізніш, з ростом цієї енергії, Ц. Р. виступила вже, як самостійний політичний чинник, а перед тим вона була майже академічною установою.

Центральна Рада була установою інтелігенції й селянства. Робітничі центри не брали участі в її роботі і довго не почували на собі її роботи. На протязі всього життя Ц. Ради, авторитет її підняло селянство.

Поскілки головним завданням Ц. Р. було творення буржуазної національної держави, а не революційне захоплення влади для вирішення класових інтересів робітників і біднішого селянства,—вона

йшла старими стежками буржуазних держав і тому не дивно, що вся її політика відповідала політиці Тимчасового Уряду лібералів чи соціал-шовіністів, тільки з жовто-блакитним прапором. Поскілки творилася національна держава, Ц. Р. не бралася розв'язувати основних економічних питань і для неї було бажано, щоб селянин „посидів і помовчав“, доки вона створить державу. В цьому були зацікавлені і службова інтелігенція (скільки-то треба українських урядовців) і буржуазія.

Селянство добродушно вірило в „свою“ владу і через свою неорганізованість і темноту не могло рішуче стояти на революційнім розв'язанні земельного питання і тільки виносило резолюції за програмою с.-р.

На ці резолюції уважали, ніяка окрема група чи партія не висловлювалися рішуче проти їх, але ніхто й не брався переводити їх у життя.

З цього боку цікава резолюція Першого Всеукраїнського Військового З'їзду 5, 6, 7 і 8 травня 1917 року у Києві („Вісті з Української Центральної Ради“ ч. 7 травень 1917 р.).

„Право власности на землю... повинне належати виключно народові, умови - ж розподілення цієї землі між працюючим на ній людом виробить і визначить Український Соїм, на підставі справедливости та рівности всіх людей, що живуть на території України“.

Чи з викуном, чи без викупа; коли той Соїм буде, та чи й буде,— все це було в майбутньому.

З конкретних вимог до Тимчасового Уряду З'їзд зважився лише на одну: „Тимчасовий Уряд повинен негайно припинити всякі акти купівлі та продажу, взагалі передачі землі і лісу з рук до рук... а також урегулювати орендні відносини“.

Як бачимо, резолюція Військового З'їзду в загальних рисах підтримує резолюції селянські, але ділових висновків з конкретних умов не робить.

В таких обставинах на Україні стала переводитися в життя „Постанова Тимчасового Уряду про заведення Земельних Комітетів“ („Вісті“ Київського Викон. Коміт. при Губ. Комисарові Тимчасов. уряду“ № 6, з IV, 1917 р.).

Бездіяльні установи, засновані для „збирання й розроблення необхідних для земельної реформи відомостей“ та „складання загального проекту земельної реформи на підставі зібраних відомостей та думок“ з місць, щоб справу розв'язали Установчі Збори,— Земельні Комітети створювали на місцях вражіння ніби-то дієвих установ і викликали надії у довірливого селянина.

„Відозва Тимчасового Уряду“, випущена з приводу Земельних Комітетів, каже, що тільки Установчі Збори можуть вирішити земельне питання, а не кожна волость: що треба „уникати свавілля й спокійно чекати“, що все це слід робити в інтересах „отечества“ і для „заспокоєння наших величних вояків-оборонців рідної землі“.

„Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд в Києві 28/V-2 VI 1917 р.“ (Вісті з Укр. Ц. Ради ч. 11—12, червень 1917 р.) не став на шлях революційного захоплення землі: „1. Самочинних захватів землі... не робити“ й признав можливим існування земельних

комітетів („трудовий народ повинен взяти участь в земельних комітетах“), з тими лише поправками державно-українського характеру, які вимагалися творенням національної держави: Центральний Український Земельний Комітет, кошти на його утримання, керування земельними комітетами України.

Прийнявши таку миролюбиву резолюцію „до сучасного моменту в земельній справі“, З'їзд у своїй постанові „Про землю“ виклав земельний програм с.-ерів, з певністю, що „Всеросійські Установчі Збори все це повинні затвердити“.

Хоч таке поводження селянства й викликає, нині, після кількох років існування радянської влади, враження безпорадності, але мусимо констатувати два факти: перший — що селянство тоді ще не розколось на бідних і багатих і не почало боротьби за певний програм; другий — що всі ці резолюції „Про землю“ мали колосальне значіння для розкладу селянства на два табори: за революцію й проти революції.

Взяти хоч-би постанови цього з'їзду:

„1. Приватна власність на землю має бути скасована“. Хто з селян був за цей пункт? Очевидно, той, хто не надіявся мати „власної землі більше, ніж він одержить по „нормі“. Куркуль, у якого було багато землі, знав, що у його одберуть землю й залишать тільки „норму“. Заможненький селянин, який збирався прикупити собі земельки, мусів разом з куркулем боротися проти цього пункту. Середняк, як середина цих двох полюсів селянства, не був, звичайно, байдужий до питань про землю й приставав чи до одного, чи до другого табору. Але головна маса середняків, добрих хазяїв, мало-земельних на Україні, пристала до біднішої частини селянства. Революційні гасла притягали їх тим, що сусідня панська земля мусіла збільшити їхню площу землекористування, та й безправність вони відчували на собі за царя нарівні з біднішим селянством.

Через це в більшій частині сіл України революційні гасла знаходили прихильність більшості селянства, а селянські з'їзди приймали резолюції соціалістичних партій.

Явна боротьба ще не починалася, але на селах ці постанови творили два табори (за програм і проти програму с.-р.), які прекрасно знали один одного в людях і в цілій сумі. Поки що ці два табори або боролися словами, або один примовчував, почуваччи своє безсилля. Але обидва знали, за що вони мусять боротися, й тільки чекали приводу до боротьби. Може через невідготовку, обидва табори охоче приймали гасло, що земельне питання мають розв'язати Установчі Збори. А тим часом мобілізація одностумців ішла дуже швидким темпом: де-які повітові селянські спілки на Полтавщині виносили постанови (і переводили це в життя), що в члени Селянської Спілки може ввійти тільки той селянин, який має не більше певної кількості десятин землі (для зінківського повіту на Полтавщині — 4 десятини).

З другого боку непомітно народився „Союз Хліборобів“, який об'єднував куркулів, мав у кожному селі своїх членів, мав певну організацію й кошти.

Коли „Селянський З'їзд“ приймав постанову, що „Вся земля на Україні без викупу поступає в Український Земельний Фонд“, то

Союз Хліборобів озвався на це постановами про „справедливу оцінку“. І це була не формальна постановка про якісь теоретичні проблеми, а постановка про найжиттєвіші речі, яких розв'язання зачіпало кожну хату в селі, які обговорювала кожна родина, приймаючи своє рішення й прилучаючись до того чи іншого програму.

З цього погляду всі оті резолюції в земельній справі мали велике агітаційне значіння для пробудження свідомости селянства в цілому й розкладу його на два табори.

Прийняття від Всеукраїнського Селянського З'їзду певної земельної платформи було обліком сил біднішого й середнього селянства й показувало, що на Україні забезпечено переведення земельних порядків в напрямі інтересів середняка та господарської частини бідноги; що без якоїсь зовнішньої допомоги куркулі й панство, що спиралося на куркуля, не мали надії здійснити свого програму.

З постанов Першого Селянського З'їзду слід зазначити два моменти. Перший: вступна частина постанови констатує, що „тільки здійснення соціалістичного ідеалу, до якого прямує Україна, як і інші народи, може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату“.

Другий: в п. 5 постанови „Про землю“ з'їзд визнає, що „ведення хазяйства гуртом“ є краща й вища форма, й рішає „великі зразкові хазяйства передати до рук хліборобських товариств, яко очагів майбутнього соціалістичного господарювання“.

Всі ці постанови, надруковані в газетах і окремих листівках, тисячами розходилися по Україні, обговорювалися в кожному селі й ставали „символом віри“ земельної справи. Селянство, добродушне через свою несвідомість, терпляче чекало Установчих Зборів і вірило що їхні постанови будуть прийняті. Прекрасним реактивом на свідомість селянства і його готовість боротися за свій земельний програм була „Обов'язкова Постанова“ Корнилова („Київська Земська Газета, № 24—25, від 22/VII, 1917 р.). Цю постанову друкував в масі примірників „Союз Хліборобів“ і його часописи і вона в один момент стала відома в найглухіших закутках.

Постанова Корнилова забороняла втручатися в поміщицьке господарювання, регламентуючи досить дрібно можливі форми втручання (8 пунктів). Постанова вийшла саме в той час, коли підходили жнива й селянство сподівалося заробити на жнивях у панів. Селяни майже скрізь виносили постанови жати без косарок: встановлено було, з якого снопа жати й т. ин. Наказ Корнилова підсік у корінь сподіванки бідноти. Біднота була збита з толку й не знала, що робити, а поміщики використовували наказ, як і де могли. В більшості місць цей наказ допоміг поміщикам, але не мало було випадків, коли селянство використовувало безпорадність поміщика й без порушення постанови, за обопільною згодою, брало собі два снопи, а поміщикові давало третій.

Взагалі-ж селянська біднота гостро реагувала на корнилівську постанову і взялась до ще кращої організації своїх сил. Треба було бачити, з якою старанністю бідне селянство приймало участь у виборах до волосних і повітових земств, щоб зрозуміти підвищення свідомости у бідноти.

На земельне питання озвався і „Всеукраїнський Робітничий З'їзд у Києві 11—14 липня 1917 р.“ (скликаний від Української фракції Київської Ради Робітничих Депутатів) („Вісти з Укр. Центр. Ради“ ч. 15—16 вересня 1917 р.).

Земельну справу резолюція З'їзду розв'язує „в інтересах розвитку на Україні продукційних сил народнього господарства взагалі й сільського хазайства зокрема“.

Резолюція вимагає „виключення землі з товарового обороту“, переходу в Укр. Зем. Фонд всіх земель „приватних власників, церковних, монастирських, княжеських, удільних і казенних“ без всякого викупу („ця постанова повинна бути затверджена Всеросійськими Установчими Зборами“); „користування землею в інтересах всього працюючого люду“; встановлення норм ведення великих господарств „на дійсно демократичних громадських основах“ і допомоги розвитку „с.-г. кооперації в усіх формах“.

Коли взяти на увагу, що селянський з'їзд декларував єдність інтересів селянства й пролетаріату, то резолюцію робітничого з'їзду могли прийняти і селяни (може в цих інтересах в резолюцію не були вставлені де-які дразливі моменти).

Таким чином, в половині липня всі діючі демократичні сили на Україні висловили свої погляди на розв'язання земельного питання. Всі вони стояли за остаточне вирішення цього питання на Установчих Зборах (Всеросійських), за скасування приватної власності, за передачу керування земельними справами в межах України Українському Соймові й за припинення купівлі й продажу.

Бракувало тільки діла, але діла ніхто не брався робити, бо Установчих Зборів все не скликали.

Напруження на селі росло; не скрізь слухалися наказів „сидіти й чекати“. Озброєна демонстрація в Петрограді народила „соціалістичне“ міністерство Керенського,—і в наслідок ми маємо єдиний акт, на який спромігся Тимчасовий Уряд всіх складів до Жовтневої Революції.—„Постановление Временного Правительства“ від 12 липня 1917 р. про заборону без відома губерніяльних Земельних Комітетів робити всякі „крепостные акты“ з 1 березня 1917 року на землі польові й лісні („Вестник Временного Правительства“ № 104, 14—27 июля 1917 года).

На більше уряд Керенського-Чернова не спромігся, як з пощаю зняти шапку перед тінню майбутніх Установчих Зборів. Ні скасування власності, ні передачі землі до розпорядження земельних комітетів,—нічого цього не зважився зробити „революційний і соціалістичний“ уряд.

Цікаво зазначити, що цей акт нікого не задовольнив: для бідноти, яка ждала землі, він не мав жадного реального значіння; для поміщиків він ламав непорушне право власності й непокоїв, як предтеча рішення Установчих Зборів.

Далі, як відомо, історія законодавства розривається: в Росії видає закони Тимчасовий Уряд, на Україні чим раз більше зміцнюється Центральна Рада, й постанови її стають законами для України. Але як там, як і тут на чолі урядів стояли с.-ери та меншовики, й напрям їхнього законодавства був однаковий. Невиразне топтання

на місці тяглося не довго. В Петрограді есери твердо почали орієнтуватися на буржуазію і в середині жовтня був опублікований законопроект С. Л. Маслова, апробований від Ц. К. есерів, за яким в тимчасовий земельний фонд переходять не всі поміщицькі землі й за користування ними селяни платять оренту поміщикам.

Жовтнева революція зірвала не тільки цей проект. Декрет 26 жовтня про передачу всієї землі до розпорядження земельних комітетів струснув усю колишню Російську Імперію й поставив питання про революцію руба. Топтання кінчилося.

Те-ж саме ми бачимо й на Україні: спочатку — топтання на місці, потім — 40-десятинний проект Мартоса, нарешті, під впливом наступу радянського війська, — соціалізація землі.

В ході подій 1917—18 року величезне значіння мало те, що мільйони людей були зв'язані так чи інакше з війною: тисячі жили на колесах, десятки тисяч — на всяких етапах, сотні тисяч якось були зв'язані з військовими частинами; решта, прийшовши до дому, ще жила інерцією війни й не набула інерції мирного життя. Таке становище найенергійнішої частини населення робило масу надзвичайно рухливою й прискорювало події.

Сусідство з більшовиками й війна з радянською владою підштовхувало Центральну Раду до прискорення радикального законодавства не тим, що Центральна Рада хотіла копіювати законодавство більшовиків, а тим, що цілі полки УНР переходили на бік більшовиків. Це ми бачимо за весь час війни УНР з РСФРР.

II. ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІЯТ

В якій мірі не було ні в одній фракції Ц. Р. ні свого сталого програму, ні обґрунтування його певною теорією, яскраво видно з Універсалу Ц. Р. від 10/VI 1917 р.

„Ніхто краще за наших селян не може знати, як порядкувати землею“.

Селян визнається за кращих знавців аграрного питання. „Ніхто не може“ краще від них обґрунтувати аграрного програму і переведення його в життя. Отой темний, забитий всією самодержавно-поміщицькою системою, на 50% неписьменний селянин був кращим теоретиком і практикантом земельної справи і ув'язання її з усією господарчою системою і завданнями революції!

Більшого звеличення селянина трудно собі уявити, але це легко зрозуміти, коли знати, що вся робота Ц. Р. спиралася на селянство, що робітники не брали участі в роботі Ц. Р.

Селянським складом Ц. Р. пояснюється і те, що питання промисловости не ставила Ц. Р. довший час.

Генеральний Секретаріят, як виконавчий орган Ц. Ради, не міг не озватися на постанову Корнілова. Він і озвався, хоч досить пізно. „Розпорядженням Ген. Секретаря Зем. Справ“ були дані вказівки, щоб не забороняли косити хліба машинами, але разом з тим вимагалось, щоб на жнивях давали в першу чергу заробити салдаткам, безземельним і малоземельним; на місцях заводилося „примирительні камери“ для розбору справ, зв'язаних з жнивими.

Взагалі Генеральний Секретаріат не виявив себе якпось значним актом в земельній справі; він дбав про творення національної держави і плентався в хвості подій і питань, які висувало життя і підносило хоч-би те саме революційне селянство. Коли в Петрограді діло підходило вже до жовтня і напруження досягало небувалої височини, Ген. Секретаріат в своїй декларації, прочитаній Малій Раді 29 Вересня, тільки в загальних рисах говорить про земельну справу і розв'язання її відносить до установчих зборів. („Київ Зем. Газ.“ № 36 — 37, 7/X 1917 р.).

В Петрограді події дійшли до логічного кінця: влада перейшла до рук Ради депутатів. Повстанням керувала партія більшовиків, вона ж взяла в свої руки й владу.

Здавалось-би, що Ц. Рада мусіла з задоволенням простягти руки тій партії, яка — єдина з усіх в Росії — визнавала українцям право на самовизначення і політичне відокремлення. Але цього не сталося. З приводу жовтневого перевороту Ген. Секретаріат випускає 27.X. демагогічну відозву „До всіх громадян України“ („Вістн. Ген. Секр. Укр.“ № 1, 6/XI 1917 р.), в якій петроградські події малює, як „бажання частини людности Петрограду, за приводом більшовиків... накинути свою волю всій Російській Республіці“, і обіцяє „рішуче боротись зо всякими спробами підтримувати петроградське повстання“, щоб можна було спокійно дійти до Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів і не привести „до загибуні рідний край“.

Однак деклараціями не можна було одбутись перед фактом існування радянської влади і революційної тактики більшовиків. Телеграфний наказ з Петрограду про перехід землі до розпорядження земельних комітетів був одержаний скрізь на Україні і зробив величезне вражіння на селянство. Революційна частина його з радістю прийняла це розпорядження. Почалося на місцях справжнє революційне розв'язання земельної справи.

Ц. Рада опинилася в хвості подій з своїми надіями на Установчі Збори і з топтанням на місці в найважливішому питанні для революційного селянства. Наспівав розрив між Ц. Радою і тими силами, на які вона спиралась. Уже на Ц. Раду з надіями поглядали контр-революційні сили, бо її антибільшовицька позиція давала їм кращий вихід.

Ц. Рада швидко відчула на собі одірваність від маси і видала свій 3-й Універсал, в якому оголосила скасування права власности на нетрудову землю і визнала, що ці землі мусять перейти „до всього трудового народу без викупу“.

Так вирівнявся фронт для земельної справи. В розвиток Універсалу Генер. Секретаріат видав II Листопада („Вістн. Нар. Мін. Зем. Спр.“ № 1, Березіль 1918 р.) своє пояснення про зміну загальних основ, а Земельне Секретарство роз'ясняло окремі частини („Вістн. Ген. Секр. УНР“ ч. 2, 23/XI, 1917).

Коли до цього додати заклик „До громадян У. Н. Р.“, виданий від Земельного Секретарства в справі охорони лісів („Київ. Зем. Газ.“ № 44 — 45, 5/XII. 1917), то це і все, що зробив Генеральний Секретаріат в земельній справі.

Топтання на місці в надії на Установчі Збори і страх втратити цим революційне селянство, — ось характеристика діяльности Генерального Секретаріату в земельних справах.

III. НАРОДНЄ МІНІСТЕРСТВО.

Не студіюючи ходу подій за час існування Народнього Міністерства, спинімось лише на земельному питанні. Земельну справу розв'язувалося форсировано. Вже радянське військо наступало на Центральну Раду, коли вона видала 4-й Універсал з обіцянкою видати закон про соціалізацію землі (9/І 1918 р.), а 18/І 1918 р. цей закон був прийнятий („Вістн. Нар. Мін. Зем. Справ“ ч. І. 1918 р.).

Що цьому законові не довелося відограти відповідної ролі і показати наслідки його переведення в життя — цього винна сама Ц. Рада своєю загальною політикою. А основна причина цього полягала в тому, що селянство, як класова група, не могло будувати держави; ця держава неминуче мусіла підпорядкуватися або впливові буржуазної політики, або пролетарської. Самостійної політики селянство не могло вести, бо воно непомітними переходами було зв'язане або з буржуазією, або з пролетаріатом. Революційна динаміка українського селянства була така, що йому ближчі були інтереси пролетаріату (про що каже й постанова Сел. З'їзду). Центральна Рада, в якій не було робітників, не могла повести вірної політики, а як і слід було чекати, пішла в бік творення буржуазної національної держави і вдарилася за допомогою до німців, цеб-то до буржуазії. Цим вона в основі розв'язувала питання революції на Україні, бо йшла і проти пролетаріату і проти більшості селянства. Вірне рішення було — контакт з революційним пролетаріатом. Цей контакт і здійснився, але здійснила його вже не Цент. Рада, як одірвана од нас влада, а пролетаріат, який взяв у свої руки владу і, як диктатор, притяг до влади революційні сили селянства.

„Земельний Закон“ Ц. Ради 18 Січня цікавий з того боку, що він зробив підсумки бажанням революційного селянства, і має історичне значіння, як активний чинник, тим, що він був єдиним актом, до якого примірялися всі дальші земельні законодавчі акти, і яким селянство міряло революційність чи контр-революційність політики уряду. З цього приводу він заслуговує на те, щоб спинитися на його розборі.

„Право власності на всі землі... касується (п. 1). Цим самим касується“ власність і на селянські землі, а не тільки на нетрудові. Коли 3-й Універсал касував право власності тільки на нетрудові землі по-за містами, а в містах, за роз'ясненням Ген. Секретаріату право власності залишалось (так само і під фабричними і заводськими садибами, де-б вони не були), то цей закон був доведенням до логічного кінця питання про власність на землю.

„Вивласнення всіх земель... переводиться без викупу“ (п. 20). Всяким розмова про „справедливу оцінку“ положено кінець, і тим самим всі поміщики і куркулі ставали по другий бік барикад, на яких билась селянська біднота.

„Всі ці землі... стають добром народу Укр. Нар. Республіки“ (п. 2). Таке формулювання 2 пункту викликає багато неясностей. Коли власність осіб і установ касується, то чи є взагалі власник усієї землі? За цим законом — нема, як нема про це нічого і в декреті ВЦИК'у „О социализации земли“ від 19 (6) ІІ, 1918 р. Це є наслідком народ-

ницького формулювання", за яким „земля - божа, нічия“. Про власність на землю не згадує й „Положення про соціалістичне землевпорядкування та про перехідні заходи до соціалістичного хліборобства“ ВУЦВК від 26/V 1919 р., а тільки каже, що „вся земля в межах УСРР... вважається єдиним державним фондом“. Тільки „Земельний Кодекс“ ВУЦВК від 29 — XI 1922 р. позбавляє неясности цей пункт і стверджує: „Всі землі... стають власністю робітничо - селянської держави“.

Поскілки земля — „добро“ народу, то й „ніякої платні за користування землею не повинно бути“ (п. 2), а „оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми, або надзвичайні доходи“. Як бачимо, селянин забезпечив себе від податків на землю, не кажучи нічого про заведення комунізму, а залишаючись в сфері товарового ринку.

„На користування цим добром мають право всі громадяни Укр. Нар. Респ. без різниці полу, віри і національності“ (п. 3).

„Верхове порядкування всіма землями... до скликання Укр. Установчої Ради належить Укр. Центр. Раді“, а на місцях — міським самоврядуванням і земельним комітетам (п. 4).

Для користування землею встановлюється норма. Це є „така кількість землі, на якій сім'я, або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевости способом, мали - б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства“ (п. 9). „Встановлення цієї норми й урівнення в користуванні землею робиться місцевими „земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і з затвердження центрального органу державної влади“ (п. 10).

„Тимчасово в виключних випадках наймана праця може вживатись згідно з правилами, які встановлять земельні комітети“ (прим. до п. 6, б).

„З земель, призначених для приватно - трудового користування, в першу чергу задовольняються потреби місцевої малоземельної та безземельної хліборобської людности“ (п. 27).

Як бачимо „Земельний Закон“ — чисто селянський і формально навіть з нахилом в бік бідноти.

Центральна Рада приймала закон під гуркіт гармат. Радянське військо вигнало Ц. Раду з Київa, але мусіло одійти з України під натиском німців.

Ц. Рада випускала відозви „до громадян Укр. Нар. Респ.“, в яких запевняла, що ні в земельні закони Ц. Ради, ні в робітниче законодавство „Німці не вміщуються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі і помічники на короткий час“... („Вістн. Ради Мін. У. Н. Р.“ ч. 9, 15 — III. 1918 р.). Для більшої певности відозва „Дана в Київі року 1918 дня 11 березня в свято народження Тараса Шевченка“.

Ще раніш, 4/III, Міністерство Внутр. Справ розіслало циркуляра, в якому запевняло, що „Рада Нар. Міністрів твердо й непорушно стоїть на стороні всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції“, про що „пропонується п. п. комісарам негайно

оповістити весь трудящий люд України" („Вістн. Ради Нар. Мін У.Н.Р. № 13, 27 — III 1918 р.).

Віруючи в непорушність здобутків Великої Революції, Нар. Мін. Зем. Справ. розіслало різні циркуляри, напр. „Про поділ землі“ з формами списків селян (Вістн. Ради Нар. Мін. У.Н.Р. ч. 13. 1918 р.), а Міністерство справ внутрішніх „п. п. губерніяльним і повітовим комісарам“ наказувало, щоб ніде не було грабунків, при чому не забуто навіть „меблів, посуду та інших речей хатнього обиходу“ („Вістн. Ради Нар. Мін. У.Н.Р.“ № 12, 24 — III. 1918 р.).

Не залишали праці й земельні комітети. Київський губерніяльний розіслав 23 березня „Обов'язкову постанову про розподіл землі“ — в першу чергу безземельним та малоземельним — і засів яриною.

Але не вважаючи на офіційне благополуччя, події змінювалися в самій гущі України і далеко по-за Україною.

17 квітня 3-я сесія Головного Земельного Комітету в своїй резолюції констатує:

1. „Незаконне втручання в справи земельних комітетів місцевих адміністраторів...“

2. „Руйвуюче і незаконне втручання в земельну справу військової влади як чужоземної, так і української, що доведено численними документами, поданими до Президії Головного Земельного Комітету і що веде до загострення відношень між дружніми народами.“

3. „Грабіжницька поведінка польських легіонів...“

4. „Відсутність коштів... для удержання земельних комітетів.“

5. „Неупевненість в роботі міністерства“...“

В цій-же резолюції значиться і постанова „по докладу Слідчої Комісії в справі визволення з-під арешту голови Зіньківської Повітової Земельної Управи д. Голая і інших членів земельних комітетів“. Звичайно, постанова каже, щоб адміністративних арештів не було, „особливо чужоземною військовою владою“...“

Після коротенької комедії з з'їздом хліборобів і обранням гетьмана Скоропадського Центральна Рада впала, а разом з нею впала і спроба створити національну державу силами селянства.

IV. ГЕТЬМАНЩИНА

В грамоті, де Скоропадський оголошував себе гетьманом, як справу найбільшої ваги, вміщено і такі пункти:

„Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з निшнього дня розпускаються“.

„Права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації — відбуваються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового Уряду Російського відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі“ („Вістн. Мін. Зем. Справ“ ч. 1, 15 / IX. 1918).

А в „Законах про тимчасовий державний устрій України“ п. 19 каже:

„Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливе не інакше, як за відповідну платню“ („Держ. Вістник“ ч. 1).

Справа робиться цілком ясною: резолюції біднішого селянства виносилися без бою з наївною вірою в „демократичне“ вирішення земельної справи за цими резолюціями; наступ радянської влади і даліше оформлення її (ЦИКУК'а) за зразком РСФРР, як політичної влади на Україні, показували буржуазії, що треба активно боротися за основи буржуазно-поміщицького ладу. Треба було негайно скасувати постанову тимчасового уряду про припинення купівлі — продажу землі до установчих зборів, бо ніяких установчих зборів буржуазія не хотіла, не надіючись на своє керування в них. Треба було ствердити рішучий поворот до старого ладу на основах „прав приватної власності“, яка „є неторкана“. А легкість здобуття влади за допомогою німців дала поміщикам надію на рішучу перемогу і привела до легковаження сили революційного селянства.

Проте для замазування очей, уряд нової Держави визнав несправедливими обвинувачення правительства, що воно служить інтересам великих власників і вказав, що він, мовляв, взявся вже за „вироблення плану земельної реформи, поставивши собі неодмінною метою задовольнити потреби малоземельних та безземельних хліборобів“ („Держ. Вістник“ ч. 1, 10/V. 1918). Практика гетьманської влади не давала змоги помилитися навіть дурному. Тюрми, контрибуції та катування бідноти найкраще свідчили про напрям політики нового уряду.

Відновивши старі порядки, влада встановила й борги поміщиків, а за цим і продаж їх маєтків за неплатіж. Боронячи інтересів своєї основи — поміщиків — уряд видав наказ 25/V, 1918 р. (Держ. Вістник, № 10, 5/VI 1918) про припинення до першого жовтня 1918 р. прилюдного продажу судовими установами нерухомих маєтків за борги державі чи приватним банкам.

Вже пізніш, коли стало видно, що і в жовтні поміщики не платять боргів, уряд рішив заснувати „Державний Земельний Банк“, в завдання якого входило: „а) утворити тривалі дрібні господарства і б) допомогти піднесенню продуктивності сільського господарства“, для чого банк переводить такі операції; 1. Видавання позичок на купівлю землі; 2. Видавання позичок під заставу землі; 3. Купівлю землі за рахунок банку, парцеляцію і спродаж їх... („Держ. Вістн.“ № 47, 14/IX. 1918). Так на допомогу поміщикам мусів прийти державний банк. Знайома царська політика.

Ліквідувавши земельні комітети, уряд міг бути певним, що поміщики й куркулі не дадуть себе на поталу, але треба було допомогти їм і „законом“. Таку допомогу уряд зробив, видавши „Закон про міри боротьби з розрухою сільського господарства“ (Закон від 8/VII. 1918 р.; надрук. в „Держ. Вістн. № 23. 18/VII 1918).

Закон накладав на Земельні Комісії повинність видавати різні „обов'язкові постанови“ в справі сільського господарства і накладати кару за їх невиконання (влада на місцях). Комісії мали право встановлювати „норму платні за с. г. працю“ та „примусове виконання місцевим населенням сгочних с. г. робіт“ (ст. 2).

Закон встановлював „кару замкнення в тюрмі на строк до одного року чи призначення до примусових громадських робіт на такий же

строк: „а) за силомічне псування та знищення посівів, врожаю та зібраного хліба; б) за свавільне закриття чи припинення за попередньою згодою сільських робіт, а також і за підбивання до таких вчинків“ (ст. 4).

Справа вважалася остільки важливою, що потрібно було „законом цей перевести в життя по телеграфові“.

Може воно й чудно трохи так „законодательствувати“ (посилатися в законі на ще не видані закони), але під час революції чи контр-революції не до форми... Згадані в попередньому „Законі“ земельні комісії були затверджені на тиждень пізніш, а саме 15 липня 1918 р. Цією датою помічені всі закони в земельній справі, які охоплювали організаційно-адміністративний бік справи (Держ. Вістн. № 24, 19/VII, 1918).

Так були заведені: губерніяльні і повітові земельні комісії, відновлено „чинність“ „Положення о Землеустройстве“ і утворено „Тимчасові Земельно-Ліквідаційні Комісії“.

Склад комісій (земельної і зем.-ліквід.) суто-урядницький, але цікава деталь по-за цим: в кожному комісію входять по два представники від „Союзу Земельних Власників“ і по два від селян, „котрі володіють у губернії не більш, як п'ятьма десятинами“, по вибору відповідної Земської Управи. На 14 або 9 урядовців та „Земельних Власників“ — двоє селян, та й тих обирає Земська Управа.

Нема чого й казати про компетенцію тих чи інших комісій: вони мусіли охопити всі біки земельної справи, ліквідувавши наслідки революції і завівши тверді порядки на нових основах.

Скасувати наказ Тимчасового Уряду, — якого вже не було, дякуючи більшовикам, — було легко. Але скасувати наказ „Генерал-фельдмаршала Ейхгорна (від 6/IV), який був збройною силою на Україні, було трудно і тому в виданому 27/V законі „про право на врожай 1918 р. на території Української Держави“ („Вістн. Мін. Зем. Справ“ № 1, 15/IX, 1918) довелося зробити поступку: врожай озимини передавався землевласникам, а ярини, засіяної не власником, передавався тим, хто засіяв, з платою за це середньої оренди, державних і внш. податків. Закон вводився по телеграфу.

Дбаючи про поміщиків, не забули й про орендарів. Для їх видано окремо закон 28/V („Вістн. Мін. Зем. Справ“ ч. 1), який полегшував строки виплати оренди.

Уряд подбав „про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року“ законом від 14 червня, який дає не мало диктаторських прав владі на місцях („В. М. З. С.“ № 1).

Починає в земельнім законодавстві вияснюватись і характер „земельної реформи“, яку ставив собі уряд. Законом 14 червня „про право продажу та купівлі землі по-за міськими оселями“ („В. М. З. С.“ № 1) „Кожен власник с. г. та лісових маєтностей... в тім числі й надільної землі, має право продажу її без обмеження розміру“ (ст. 1), але купувати одна особа не може більше як 25 дес. (ст. 3). Державний банк може купувати й більше, але продавати по 25 дес. (ст. 2).

Можна було купувати землю т-вами з розрахунку по 25 дес. на члена. І тут гетьманці подумали: а що, як вони куплять та не

поділять і будуть обробляти гуртом? Не довго думали гетьманці і написали довгу ст. 4: „на протязі 2-х років по затвердженню купчого запису набута земельним т-вом маєтність повинна бути розмежована між спільниками т-ва на одрубні участки“, а коли цього не зробить т-во, то за його рахунок — земельна комісія.

Що „власність є неторкана“, то для гетьманців було фактом. Але-ж не меншим фактом було й те, що вони урядують, дякуючи німцям. А німцям обридло картоплю їсти; тому-то того-ж таки 15-го липня, коли заводилося всякі земельні та ліквідаційні комісії, був „затверджений Гетьманом Всієї України“ і закон „про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження Держави“. („Вістн. Гром. Агрономії“ № 1, ст. 37).

„Під хлібом розуміється: жито, пшениця, просо, гречка, сачавиця, фасоля й горох, кукуруза, ячмінь і овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляне насіння й всякі жмихи“.

Весь врожай цього „хліба“, за виключенням потрібного „для харчування й господарчих потреб володаря“ переходить по твердих цінах Державі. Коли-ж „володар“ не схоче молотити, то за його кошти помолотить продорган...

Німці мали рацію бути задоволеними гетьманом.

Розумніші поміщики бачили, що Україна кипить і палає; тому вони радо продавали землю і тікали з сіл. Заважали орендарі. Уряд допоміг законом від 23/VIII („Вістн. Мін. Зем. Справ“ № 4) „про прикорочення орендних договорів на маєтки в випадках поділення їх через продаж дрібними участками“.

Але на цім уряд не став: з якої речі мусить платити податки поміщик, коли є орендар. 20/X видано закон, що податки за маєтність мусить платити орендар, і не тільки за 1918, а й за 1919 рік. („Вістн. Мін. Зем. Справ“ № 7, 1918).

Так творилося нову „Державу“. Для звиклого до буржуазної державности чоловіка не буде нічого дивного в такому законодавстві, або воно навіть здаватиметься ліберальним. Але це законодавство ішло всупереч з революційними вимогами більшости селянства. Воно мало закон Центральної Ради про землю і вважало його за „здобутки революції“, цеб-то за свої здобутки. Воно на Лівобережжі пробуло зо два місяці під радянською владою, і хоч т. Бош в своїх спогадах каже, що селянство вирижало радянських червоногвардійців байдуже, а иноді — вороже, — селянство стало до боротьби з гетьманщиною за те, що воно втратило за гетьмана, порівнюючи з Ц. Радою і (особливо) радянською владою (на Лівобережжі).

Цілий рік мітингів, зборів, резолюцій, газет, відозв, гарячих суперечок, гостра ненависть до панів, сила салдат імперіялістичної війни на селах, які звиклися з війною, — все це давало матеріал на боротьбу з гетьманщиною. За панською провокацією діло не стало, і з перших днів приходу німців тюрми набивалися революціонерами-селянами з доносу панів та куркулів.

Два табори на селі (біднота й куркулі) помінялися ролями: біднота мовчала, а куркулі святкували своє свято. До середини літа тюрми були вщерть набиті.

Особливо далася в знаки „контрибуція“, яку пани брали з біднішого селянства за розібране панське добро. Дерли з селян немилосердно; коли платити було нічим — катували.

Селянство відповіло на це організованим і розпорошеним терором. Слід зазначити, що перед приходом німців мало було вбивств панів чи куркулів, або підпалів маєтків: селянство добродушно констатувало „право революції“ і терору не вживало. Гетьманщина змінила в корені поводження селянства: нас б'ють, і ми мусимо бити. Почалася скаже́на боротьба. Селянство вбивало по-одинці панів та куркулів; варта не щадила бідноти. Уряд ввів нову форму боротьби з активними революціонерами: „убит при попытці к бегству“. Цей програм уряд переводив систематично по всій Україні з середини літа до повстання.

Крім розпорошеної боротьби стали виникати повстанські загони. Вони не тільки справлялися з місцевою контр-революцією, а давали бої й німцям.

Останні втерали в боях не одну сотню своїх солдат і примушені були иноді визнати своє безсилля (німці після великих втрат згодилися пропустити партизан з Київщини через Полтавщину й Харківщину в РСФРР — в майбутньому Таращанська дивізія).

Гетьманський уряд чим раз частіше став оголошувати про свої наміри провести „земельну реформу“. Кілька разів складалося комісії для розроблення основ цієї реформи, нарешті й оголошено „Проект загальних підстав земельної реформи“ (Вістн. Мін. Зем. Справ" № 9, 1918 р.). За цим проектом у поміщиків могло залишитися до 200 дес., а для маєтків, зв'язаних з цукровими бур'яками — до 1.000 дес., купувати можна не більше 25 дес.

Але такі „реформи“ нікого не могли задовольнити, і „Гетьман України та Військ Козацьких“ 29 жовтня („Держ. Вістн.“ № 66, 2/XI 1918), почавши з я і переходячи на ми, сповістив: „Ми порішили скликати особливу Парату, в котрій Ми особисто будемо головувати“. Вказуючи на напрям роботи, „Грамота“ каже: „3. Вся реформа повинна бути переведена без порушення інтересів приватних осіб з оплатою по належній оцінці всього майна, що поступає в Державний Земельний фонд“.

Але це вже не помагало гетьманцям не тільки в відношеннях з селянством, а навіть в відношеннях з німцями.

З листа Моркотуна до Петлюри („Общее Дело“ 26/XI, 1919) ми довідуємось, що в віч виступу Директорії проти гетьманщини (14/XI), „коли гетьманський уряд хотів арештувати майбутніх членів Директорії, представник німецького генерального штабу майор Ярош прибув до гетьмана і ультимативно заявив, що коли члени майбутньої Директорії будуть арештовані, то німецьке військо звільнить їх з тюрми силою“.

Німці бачили, що гетьманський режим вириває Україну з їх рук, і їм вигідніше бути з „демократичною“ Директорією.

Гетьманська влада впала на Україні за два тижні, і тільки Київ обороняли зібрані звідусіль пани ще два тижні.

Почалась нова сторінка історії революції на Україні — влада Директорії.

V. ДИРЕКТОРІЯ

Вже 21/XI, цеб-то через тиждень після початку повстання, Директорія випустила „Оповідення“, в якому вказує, що „Українські соціалістичні та демократичні партії доручили“ їй:

„5. Одібрати землю у поміщиків і передати її трудящим безземельним і малоземельним.

„6. Повернути людям всі ті контрибуції, що поздирали з них поміщики та глитаї.

„7. Відновити всі ті права городського робочого класу, які було здобуто за час революції“, й навіть

„8. поставити контроль робітників над фабриками та заводами, щоб капіталісти-фабриканти не мали змоги визискувати робітництво й все населення“.

Досить було попасти такій прокламації на село, щоб зразу нитки симпатії і звязків протяглися від бідняцького табору села до самої „ставки“ Директорії. Більшість селянства стала на бік Директорії, цілі полки формувалися, як у казці, й віддавали себе в її розпорядження, або нищили варту, офіцерів і панів. Більш однодушного революційного повстання не було на Україні до того часу. Селянство святкувало перемогу.

Хоч на місцях сами собою мінялися заведені гетьманщиною порядки, проте Директорія давала наказ за наказом про оформлення нового ладу.

Так 12/XII 1918 видано наказ про скасування земельних і ліквідаційних комісій, а 15/XII — про припинення продажу землі („Вістник УНР“ № 3). Того-ж 15/XII встановлено склад губ., пов. і волосних земельних управ („Вістн. УНР“ № 2).

Нарешті, Директорія видала й „Закон про землю в Українській Народній Республіці“ 8 січня 1919 р.

Різні сили боролися коло видання цього закону, але нині ще немає тих матеріалів, які-б цілком освітили справу.

Одну силу ми бачимо в законі, це — Селянську Спілку, яка намагалася відновити закон Ц. Ради. Наслідком її впливу було скасування права власності на землю, наділення нею „в першу чергу тих, хто землю обробляє своїми руками“ і т. ин.

Цілковите відновлення закону Ц. Ради притягло-б до Директорії найбільше революційного селянства. Але для Директорії, очевидно, не це було головне, було ще щось, що вимагало змінити земельну політику в інший бік, навіть ціною розриву з біднотою.

Показчиком цього слід вважати пункти 13 і 21.

„13. Нормою наділення для окремих господарств повинна бути така кількість землі, яка буде определена земельними установами, з додержанням вимог цього закону, але ця норма не має бути нижчою 5 або 6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства і не повинна перевищати трудової земельної норми“. Для кого землі не вистачить — переселення.

Для південної України цей пункт не мав ніякого значіння, бо як відомо, 1920 року за Радянської влади земельний з'їзд Катеринославщини виніс постанову, що менше 8 дес. давати на господарство

не слід. Землі досить велика норма. А для Правобережжя, особливо в густонаселених його місцях, такий пункт не давав багатьом бідним селянам надії на одержання землі. Задовольняючи середняків, він міг одірвати їх від бідноти і прилучити до куркулів.

Але цей пункт стає дрібницею при існуванні п. 21.

„За теперішніми дрібними господарями залишаються земельні участки в їх користуванні не більш 15 десятин на господарство. Такі земельні участки, по бажанню господарів, можуть бути переданими тільки в розпорядження держави на певних умовах“.

Коли додати до цього, що „право користування землею може переходити по наслідству, з повідомленням про це Повітової Земельної Управи“ (п. 15), то фактично можна було говорити про власність на землю в межах 15 дес. Очевидно це й малось на увазі, коли п. 21 каже про „певні умови“, на яких ці участки в 15 дес. переходять „тільки в розпорядження держави“.

Непорушність 15 десятин переходить і на довгострочні (більше 10 років) оренди.

Так ми маємо: 1) 15 дес. кращої землі не одбірається од її попереднього власника (для гіршої землі — норма більша);

2) менше 5—6 дес. давати не можна. Цей порядок приводив до створення міцного селянства і залишав без землі бідноту.

Звичайно можна вважати це твором меншовиків (Винниченко, Петлюра), які хотіли допомогти розвитку капіталізму на селі і пролетаризації селянства. Під цим поглядом Мартос за рік перед тим обстоював непорушність 40 дес.

Але 15 десятин близькі до 15 гектарів. А ми знаємо, що як раз на 15 гектарах побудована земельна реформа в тих сусідніх державах, де почалася революція, але буржуазія зуміла революційні вимоги зануздати в реформи. Не можна сказати, що Петлюра не мав зносин з закордонною контр-революцією, організованою в підпільне масонство. Навряд чи масонство нехтувало питання про придушення революції й про вироблення методів боротьби й розроблення тактичних питань для „єдиного фронту“. 15 гектарів в Чехо-Словаччині та Польщі і 15 дес. на Україні можуть дати право шукати в цей бік історії 21 пункту.

18 січня 1919 р. Директорія видала закон „про додаткове наділення землею козаків української народньої республіканської армії“, за яким, в залежності від строку служби в армії, дається додатково 1, 1½, 2 дес. землі і 2.000 крб. грошей на ремамент. Інструкції в розвиток закону має видавати військовий міністр („Сіл. Госп.“ ч. 2—3, 1/II, 1919).

В розвиток закону від 8/I міністр Шаповал розіслав інструкцію „до переведення земельної реформи“ („Сіл. Госп.“ ч. 2—3) і „для складання списків господарств“ („Народня Справа“, ч. 3—4, 1/I, 1919).

Перша інструкція цікава хіба тим, що вимагає „вжити всіх заходів для найскоршого вияснення кількості землі, яка на підставі земельного закону §§ 21, 23... не належить до розподілення між малоземельним селянством“, та „пропонує zostавити при кожній економії, кожному фільварку площі зверх тої, яка zostається дотеперішньому землевласникові, до загальної норми позоставлення (див. § 21 Земельного Закону)“.

Як одна, так і друга робота навряд чи сприяли революційності бідноти.

З цієї інструкції видно й те, що поміщики могли залишитися в маєткові, та ще з 15 десятинами, а то й більше.

Краєчок завіси до тайн петлюрівської політики піднімає лист Моркотуна до Петлюри. Він пише: „В своїх листах до вас, я припускав навіть нашу (?) самостійність, аби зберегти над вами моральну уздечку й вкоротити ваші криваві апетити, щоб зберегти над вами владу й використати вас, як протибільшовицьку силу для щастя нашої рідної країни“.

Петлюра був зброєю в руках ворогів більшовизму. Він мусів, як запроданець, творити волю пана і в той же час чіплятися за селянина.

В який фарс обертається все повстання Директорії після таких слів Моркотуна: „І тільки боягузство примусило вас виконати мою вимогу і не займати гетьмана Скоропадського, хоч ви добре знали, де він ховається“.

Хай пригадають вояки Директорії: гримаять гармати кругом Києва, точаться жорстокі бої, сила вбитих і покалічених... Петлюра на білому коні в завірюху в'їздить на „площу святої Софії“, як переможець над ворогом робочого люду... і знає, де сховався гетьман, та боїться його зайняти...

На Трудовий Конгрес з'їхалися делегати „Всєї Соборної України“, проголосили незалежність Єдиної (з Галичиною, Буковиною і инш.) України... Коли-б на чолі руху стояли революціонери, то жар революції розлився-б до Чехів і Німеччини... Але керівництво було в руках запроданця — Петлюри — з одного боку, і немудрих „соціалістів“ — з другого...

Селянство за час гетьманщини добре передумало всякі дрібниці земельних програмів, і тому закон Директорії з його 15 десятинними нормами не задовольнив селянства... ти додати до цього надто військову систему державного управління, то буде цілком зрозуміло, що Лівобережжя, прогнавши гетьманців, зараз же почало гнати й балбанців - петлюрівців і прилучатись до радянського війська.

Радянська влада пробула на Україні майже півроку. За цей час сільська біднота побачила, хто її справжній оборонець. Викликані до життя петлюрівщиною куркульсько-шовіністичні сили боролися з радянською владою, засмічували чистоту поставлення економічних питань, але основа радвлади — диктатура пролетаріату в союзі з біднішим селянством — видна була для селянства, селянство її (і тільки її) приймало, і, раз почавши боротьбу за свої інтереси, воно не розривало своїх інтересів з інтересами пролетаріату.

VI. ДЕНІКІНЩИНА

Стара царська влада з її порядками була мрією денікінців Реставація старого — ось ближче завдання. А тому цілком логічним було для денікинської влади скасування 4/І 1919 року єдиної постанови Тимчасового Уряду, яка порушувала „священі права власності“ — постанови від 12/VІІ 1918 р. про припинення продажу й купівлі землі.

(„Собр. Узак. и Расп. Прав.“, издаваем. Особым Совещ. при Главнокоманд. Воор. Силами на Юге России 1919 г. Отд. I. Первое полугодіе Екат — дар).

Наступаючи переможно на радянське військо, Денікин видав у Білгороді наспіх наказ готуватися до сівби озимини, обіцяючи „забезпечити інтереси посівщиків при зборі врожаю“ (там же 22, VI 1919 р.). А того-ж дня генерал Лукомський, „за Главнокомандующего“ затвердив в Катеринодарі „Правила о сборе трав в 1919 году в местностях, находящихся“ під його владою.

„Правила“ встановляли прості взаємовідносини між поміщиком чи орендарем і селянами, які „самовольно или по распоряжению советских властей“ „захватили луга или другие сенокосные угодья у землевладельцев или арендаторов“: селянам — половина, бувшому власникові — половина. Деталі неважливі.

26 червня Денікин затвердив „Правила о сборе урожая 1919 года“... В їх встановлено: $\frac{1}{3}$ врожаю „землевладельцу или арендатору“, причому ця третина повинна бути „свезена на гумно или на то место, где обычно производится молотба“, $\frac{2}{3}$ „поступают в пользу лиц или обществ, собравших урожай“.

Для картоплі, буряків, моркви й инш. корнеплодів і овочів встановлювалось $\frac{1}{6}$ і $\frac{5}{6}$.

Цукрові буряки здаються всі на завод, причому селянам завод платить $\frac{3}{10}$, а власникові землі $\frac{1}{10}$.

Того-ж дня затверджено „Положение о Мирowych Комиссиях“ для розв'язання спорів за збір врожаю й трав. Комісія складається з трьох осіб: Мирowego Судді (голова), обраного від союзу земельних власників і обраного від селян. Рішення комісії безапеляційні, при касації вноситься застава від 40 до 300 руб. Присуд комісії виконується, як присуд судді („Собр. Узак. и Расп. Прав.“ 1919, Катеринодар).

За браком матеріалів, не можна з'ясувати денікинського земельного законодавства в другій половині 1919 року. З „Киевск. Жизнь“ ми довідуємось про такий наказ Денікина. (Одеса, 26/IX от нашего корресп.): „Ввиду того, что порядок в херсонской губернии восстанавливается уже после окончания сбора урожая 1919, порядок, установленный правилами о сборе трав и урожая, оказался неприменимым. Ввиду этого приказываю: лица или общества, самовольно захватившие... обязаны, если соглашение с владельцами земли не состоится, уплатить им за десятину 200 рублей“ („Киевск. Жизнь“ 28/IX 1919).

Поскілки війна з більшовиками рішала взагалі денікинську авантюру, то очевидно, не було якихось основних рішень в земельній справі, могла бути лише підготовча робота.

Та ніяких рішень і не треба було: з поведження денікинців селянство бачило і точно оцінювало нову владу й скоро виявило своє відношення до неї. Мабуть не було ні одного повіту на Україні, де-б не було повстанського загону для боротьби з денікинцями. Повстанських загонів було так багато; вони так дезорганізували апарат влади й, головне, військову комунікацію на Україні, що Денікин опинився наче в повітрі без підпори: весь його „тл“ на Україні був мов

червами поточений. Досить було напружитися Червоній Армії і про-
рвати денікинський фронт, як денікинська армія покотилася без
упину до самого півдня.

Втретє радянська влада відновилася на Україні. Доба банди-
тизму виявила безсилля куркулячої частини селянства, і бідне се-
лянство, маючи своїм проводирем пролетаріят Союзу СРР, знайшло,
нарешті, змогу здійснити свої бажання — скинути панську експлоата-
цію і владу і взятися до організації свого життя.

VII. ВРАНГЕЛІВЩИНА

„Пожалуй, и часть капиталистов готова
стать революционерами, на основании рас-
чета: все равно помещиков теперь не спасти.
станем лучше на сторону революции, чтобы
огостять неприкосновенность капитала“

(Ленин, т. 14 ч. I, стр. 174).

Колчак, чехи, Денікин, Петлюра, Юденич, Керенський з Чер-
новим...

Англіїці в Архангельську, англійці з Денікиним, Колчаком...

Французи з Денікиним, французи з Петлюрою...

Все це вирішувало одне основне питання — боротьбу з більшо-
виками.

Україна була прекрасним „плацдармом“ і фортецею; треба було
лише захопити її. Гетьманщина дала на якийсь час надію на захоп-
лення. Вже й уся чорна соція прибула до Києва, вже прялися нитки
для звязку з усім світом, — луснуло.

Гадали, що Петлюра вивезе — не вивіз. Стало ясно, що або над
боротьбою з більшовиками треба ставити хрест, або треба навести
ревізію тому програмі, який хотіли здійснити всі оті протибільшо-
вицькі сили.

Ревізії вимагали інтереси капіталістів колишньої Росії, які сиділи
без діла за кордоном; ревізії вимагали й керовники Антанти, які
гроші на авантюри давали.

Перший наслідок ревізії — заміна Денікина Врангелем. Другий на-
слідок — земельне законодавство. Воно таке важливе, що заслуговує
найуважливішого студіювання. Треба визнати, що основну умову пере-
моги — на чий бік стане селянство — розуміли однаково і більшовики
й Антанта.

Ленін не раз казав, що для перемоги над капіталістами проле-
таріатові треба бути в союзі з селянством (бідняками та середняками).
Земельним законодавством Малої Антанти років 1918 — 1919 Антанта
показала, що вона по-ленінському оцінювала роль селянства й вжила
заходів до притягнення на бік буржуазії куркулів і середняків.

Це-ж питання мусіло розв'язати й земельне законодавство Врангеля.

Історія цього законодавства, по думці Врангеля, починається з
8 квітня 1920 р., коли він видав наказ про „розроблення заходів в
земельній справі“ на таких підставах:

1. Вся голяща земля має бути оброблена.

2. Землею мають володіти на правах „прочно укріпленої частини власності можливо більше число лиц, могутих вкладувати в неї свій труд“.

„3. Посередником между крупним землеволодінням и новими власниками должно быть государство“.

Як бачимо, ревізія йшла досить енергійно, на 8 квітня вже був готовий новий земельний програм.

Нагадуючи про свій наказ 8/IV, Врангель в своєму „Приказе о земле“ 25 травня затвержує новий земельний програм, вводить „Волостные и Уездные Земельные Советы“ (нема чого боятися слів) на один рік (до виборів волостних і повітових земств), наказує „иметь особую заботу о предоставлении свободных земельных участков в первую очередь воинам борющейся за государственность армии и их семьям“ і велить фінансовому управлінню негайно розробити і подати на затвердження проєкт розрахунків з колишніми землевласниками за одібрану державою землю.

Отже 25 травня новий земельний програм зо всіх боків був готовий.

За цим програмом у поміщиків одбиралося в „Державу“ землю в такій кількості, як рішить „Земельный Совет“, і передавалося у власність за виплату селянам. Сам „Приказ“ не встановлює „норми оставления“ для поміщиків, і через те формально він — архидемократичний. Теоретично (законно) „Совет“ міг залишити у поміщика 10—15 дес. з тисячі. Але така й мета цього програму: де революцію можна вбити поміщицькою землею, там не треба жаліти поміщика. При вільнім обговоренні цієї справи, вільній агітації і повній свідомості селянства, цей програм приводив до повної ліквідації поміщицького землеволодіння.

Формально вірно вказує „Правит. Сообщ. по зем. вопр.“, що „реформа, возведенная Приказом о земле, может показаться одним слишком крайней и социалистической“... Коли викинути останнє слово, то реформа оцінена вірно.

„Но, каже далі „Сообщение“, те, кто вникнут в существо дела, должны будут признать, что, далекая от мечтаний социализма, реформа эта все же решительно ставит самый важный и больной вопрос русской хозяйственной жизни и не останавливается на полумерах“.

„Когда речь идет о восстановлении самых основ государственной жизни, Государство вправе требовать от всех самых тяжелых пожертвований и самого напряженного труда. Все должны твердо помнить что нет тех лишений и тягот, которые мы не должны были бы принять на себя для восстановления мира и согласия на Родной Земле. Без этого нам не изжить лихолетия и не вернуть России“.

Ясно одно: ліквідацією поміщиків хотіли урятувати капіталізм. Переміна Денікіна на Врангеля в тому й полягала, що перший будував поміщицько-царську Росію, а другий — буржуазно-царську. „Основною государственной жизни“ ставали промисловці, фінансові королі й торговці; од знаменитого гетьманського „Про-то-фіс’у“ одкидався неповороткий „с“ (сільсько-господарський, власне, земельний капітал) і залишався капітал промисловий, торговий і банківський (фінансовий).

Така в основному зміна політики, вказана Врангелєві, на підставі аналізу революції, всіма антибільшовицькими силами.

Але одній ліквідації поміщиків було мало. Треба було забезпечити спокій на селі і тим дати змогу вільно розправитися з робітниками, щоб не заважали „восстановлению самых основ государственной жизни“ цеб-то капіталізму. Треба було як-найбільше селян зробити власниками землі.

І з цього боку „Приказ“ давав селянам повну волю: ні норм не встановляв, ні порядку роботи „Советов“ не вказував. Встановлялась лише „норма оставления“, яка не могла бути меншою від прийнятої „Крестьянским Банком“, як найбільшій при купівлі землі в такій-то місцевості, а розподіл одібраної землі покладався цілком на „Советы“, аби у власність та з виплатою.

Поверх встановленої на місцях норми залишення вся земля переходила в державний фонд, з якого передавалася селянам у власність; селянин не мав діла з колишнім власником землі, а виплачував державі. Виплачувати треба було врожай за 5 років, середній в тій місцевості для жита або пшениці. Він розкладався на 25 років, так що що-року треба було платити $\frac{1}{5}$ врожаю, платити можна було хлібом, або при згоді держави—грішми; виплату можна було зробити й у коротший час.

Не сказано, як колишні власники одержуватимуть від держави гроші.

Волосні Земельні „Советы“ обираються на зборах, в яких приймають участь селяни по одному від десятка, всі старости волости, всі землевласники, всі попи і установи, у яких є земля.

Не мають права брати участі в виборах „члены земельных коммун“.

„Земельный Совет“ (5—10 членів) відкриває волосний старшина, після обрання голови, „Совет“ працює самостійно: він може складати комісії, викликати землемірів і т. п.

Повітовий „Земельный Совет“ складається з „посредника по земельным делам“ (голова), голови земельної управи, мирового судді, представника фінансового відомства і чотирьох представників волосних „Советов“.

Все це законодавство було переведене через „Правительствующий Сенат“, який 27/VI виніс постанову опублікувати „Приказ“ Врангеля. Це вже мабуть Врангель звелів далі не одволікати публікацію, бо справа не ждала.

І, очевидно, остільки не ждала, що Врангель, хоч і „только что вернулся из объезда“, а вже наказ видав, що можна здавати $\frac{1}{5}$ не тільки зерном, а й немолоченим у снопах, і не з усієї землі, а тільки засіяної (26/VI). Треба-ж було вже й своїми руками заробляти, не все-ж тягти від Антанти, може пора й гостинця послати мільйон-другий пудів пшениці...

Спізнився врангелівський земельний програм. Коли-б касування поміщиків почалося перед революцією, то може-б щось і вийшло. Тільки для такого касування треба було, щоб не було царя, який спирається на поміщиків, щоб буржуазія керувала державою... щоб взагалі була зовсім інша історія передреволюційних часів. А з тією

історією, яка була, нічого другого, крім провалу, не судилося цьому програмі.

Земельний програм цікавий для оцінки тактики світової буржуазії: коли феодальний поміщик, або взагалі поміщик, заважає вільному спокійному розвитку капіталізму, то буржуазія жертвує поміщиками, особливо в таких місцевостях, де від селянства можна чекати неприємності. Та воно може й вигідніш: селяни справніші платільники боргів, а вільні кошти поміщики вкладуть в якесь підприємство.

Тільки цим можна пояснити одноманітність земельного законодавства в державах Малої Антанти, де як-раз можна було сподіватися революційних виступів селянства.

Так ми бачимо, що в Чехо-Словаччині залишалось (закон 1919 р.) 150—250 гектарів для колишніх великих власників землі. В Південній Славії—як і в Чехії. В Румунії залишається 100—500 дес. (Закон 1918 р.). В Польщі залишається 60—400 (середня 180) дес. (Закони 1919 і 1920 років. Див. „Новый Путь“, 1921 р. №№ 137 і 138, Рига).

Запобігаючи революційним виступам, Мала Антанта, очевидно, з наказу Великої провела свої „реформи“. Там це вдалося в тамтешніх умовах; у нас були інші умови, провести не вдалось, і єдина надія унірвалася. Врангеля загнали в море.

Так закінчилося змагання за селянство.

Є. БЕРМАН

Уваги про основні дефекти державного апарату

Цілий державний апарат республіки треба уявити собі будинком, якого підмурівок становлять мережі оперативних установ різних галузів (шкільна мережа, лікарсько-санітарна мережа, агрономічна, міліцейська). Над цими мережами лежать їх керовничі апарати, звані установами спеціально-адміністративними (Наросвіти, Відділи охорони здоров'я, Земуправління, Адмінвідділи і т. и.). Нарешті над установами спеціально-адміністративними, для координації й регулювання діяльності цих останніх, покладено ще один шар установ, званих установами загально-адміністративними (такими установами є в нас Виконкоми всіх органів — від ВУЦВК'а до Райвиконкому, — Раднарком, Планові комісії). Найбільшою масивністю, з точки зору основних доктрин про правильну структуру держави, мусять відзначатися оперативні мережі.

Установи спеціально-адміністративні повинні бути вже не такі численні і не такі масивні і нарешті найменші числом і найлегші повинні бути установи верхнього ряду, установи загально-адміністративні. Тільки таке розміщення установ і сил у них забезпечує найбільший продукційний ефект цих установ.

Річ у тім, що становчу вагу для держави мають її виконавчі функції. А адміністративно-регулятивні функції держави створюються й укладаються тільки на те, щоб найлучче забезпечити виконання операції. Поза таким побудуванням нема держави, як інституту практичного. Як же стоїть у нас справа з основними співвідношеннями між оперативними сітями спеціально-адміністративними і установами загально-адміністративними. Візьмімо сумарні цифри перепису 1924 р. В них оперативні установи злито з спеціально-адміністративними, а установи загально-адміністративні виділено, і от виходить така картина: загальне число службовців в 16-ти основних групах установ виносить 335,700 чоловіка, з них на загально-адміністративні управління припадало 63,180 чоловіка. Коли-ж взяти всю вертикаль судових установ (цеб-то установи спеціально-адміністративні плюс оперативні мережі), то для них дістанемо цифру 7.263 чоловіка. Для всього сільського господарства, беручи й лісове господарство, — 15.975 шт. од., для охорони безпечности (міліція) 18.044 чоловіка і навіть для цілої медичної мережі встановлюється тільки 35,539 чоловіка. Отже цифра загально-адміністративних установ далеко переважає цифри всіх інших установ спеціально-адміністративних і оперативних, навіть коли їх узяти разом.

Щоб вияснити динаміку що-йно наведеної диспропорції, можна вказати такі цифри службової маси по групах уже на 1/V 25 року (цеб-то через 10 місяців після що-йно цитованого липневого перепису 1924 року). Протягом цього часу за даними ЦСУ загальне число службовців збільшилося на 17.600 чол. або більше як 5%, але за той самий час в галузі адміністративного урядування сталося збільшення на 8329 одиниць або на 13,3%. А по трудових школах сталося збільшення штатів тільки на 9,8%, по медичних установах на 3,2% і по обслуговуванні сільського господарства на 8,8%. Таким чином і дальший рух штатних контингентів не тільки не зменшував, а навпаки, збільшував розходження цих своєрідних ножиць в структурно-штатній ділянці.

Непомітний розвиток установ загально-адміністративного характеру робить, разом з тим, всю систему установ надзвичайно централістичною.

Централізм нашої системи, зокрема, підкреслюється розподілом службових мас між містом і селом.

В цілому ряді статтів ми вже вказували на те, що, згідно з переписом 1924 року, коефіцієнт насичення службовим персоналом міського населення становить 6,6%, а насиченість службовим персоналом села виносить 0,6%. Цю 11-разову перевагу міста над селом ще більше підкреслюють територіяльні моменти, бо сільське населення безмірно більше розріджене за міське, а значить, кожній штатній одиниці в сільській масі треба поширити свій вплив на відстань далеко більшу, ніж у міській місцевості. Але ще цікавіший розподіл штатів між містом і селом по окремих вертикалях. Прим., по міліції на 1/X 25 року на всі окружні міста було 4151 чоловіка. А в сільських містинах, беручи й робочі центри, 2459 чоловіка. Таким чином, на кожного міліціонера в окружному місті припадало 758 чоловіка населення, а в сільських місцевостях на одного міліціонера припадало 9593 чоловіка.

Далі з 7263 службовців судових установ — на село припадало 2298 чоловіка. Також дуже цікаві пропорції по НКЗему: в установах, що обслуговують сільське господарство, як ми вже сказали, всього було 15975 службовців, з них в сільських місцевостях 9717 службовців, але ці огульні цифри мусять дуже сильно змінитися, бо сюди зачислено службовців лісових установ, — число їх виносило 9563 на цілу вертикаль і 6062 на село. Коли останні цифри штату лісових установ відняти з вищенаведених цифр для штатів Наркомзему, то дістанемо загальну цифру для штатів установ власне сільсько-господарського обслуговування 6412 штат. одиниць, з них для обслуговування села 3665 штатних одиниць. Іншими словами, на 1-ше липня торішнього року навіть Наркомзем, цеб-то відомство, принаймні, своїм призначенням, суто-сільське, майже 50% цілої своєї службової маси тримало в місті.

Централізація штатної маси зростала і наступного 1925 року. Прим., у нас у Харкові кількість службовців піднеслася з 3374 до 4315 або на 28,2%, одночасно по всіх округах штати збільшилися на 12,3%. Чи в цім становищі змінило що-небудь районування? Всю службову масу губерніяльного, окружного і центральних апаратів без їх оперативних мереж Наркомфін числив на 23878 одиниць перед районуванням, а після районування вона виносила 22743 од., що дає

зменшення на 1135 од., або 4,7%. Одначе після цих наркомфіновських обчислень число штатних заявок відомств зростало далі. ЦСУ дістало близько 200 додаткових штатних одиниць, НКЮ приблизно стільки само; збільшився штат самого Наркомфіну більш як на 100 одиниць, нарешті, нині проходять, зі збільшенням проти проєктованих, штати комунальних господарств. Таким чином, можна вважати за факт безперечний, що те невелике скорочення штатів на 4,7%, яке фігурувало в даних Наркомфіну, дальший хід подій остаточно звів на нівець. Як ішов розподіл звільненої маси губерніяльного апарату між округом і центром? Центр збільшився на 856 штатних одиниць або на 29%, а в округах сталося збільшення штатних контингентів на 5530 одиниць або на цілих 134%.

Отже головна маса службовців, що звільнилися у губерніяльному апараті, перейшла до окружного, Одначе і по окружних центрах вся ця службова маса оставалася й далі масою міською і масою, що все-таки перебувала в керівничому апараті, а не в оперативній мережі. Тут сталося так, що переміщенням службової маси з губерніяльних центрів до окружних ми наче підвели величезні контингенти до самого порогу оперативних мереж, але нам не стало творчого замаху на те, щоб впровадити їх остаточно в ці мережі.

Отже дві найбільші хибні цілої архітектури нашого державного апарату: велика перевага загально-адміністративних установ над установами спеціально адміністративними й оперативними і така-ж велика централізація штатних контингентів, яко контингентів переважно міських,—залишаються невіджитими ще й тепер. Одначе під зовнішньо не порушними архітектурними формами державного апарату відбуваються великі молекулярні зміни, які згодом мусять спричинитися і до зміни самої архітектури державного апарату в цілому. В наших попередніх статтях ми показали, що відсоток службового персоналу супроти творчого занадто великий. Ми наводили приклади центральних апаратів НКЮ, в яким персонал обслуговувальний виносить 58%, НКВТ, в яким він становить 47%; можна також вказати на Наркомпрос, де обслуговувальний персонал дає 58%; не є в цій справі виїмком і Наркомат РСІ, де також обслуговувальний персонал виносить 48%. Такий відсоток обслуговувального персоналу ми мусяли б уважати за надмірно високий навіть для підприємств промислового типу. Тимчасом, згідно з основною законозалежністю в штатній галузі, відсоток обслуговувального персоналу в установах, з їх погляду невисокою мірою диференціації труду, мусяв би бути багато нижчий, як у цензових промислових підприємствах з досить високою структурою і детальнішим поділом праці. Одначе на продукційних підприємствах раніш існувало таке саме становище, як по установах; але рік від року воно мінялося в напрямку ступневої нормалізації відношень між персоналом обслуговувальним і продукційним. Коли взяти тільки одну частину обслуговувального персоналу на промислових підприємствах, а власне, службовців в тісному розумінні цього слова, то дістанемо такий статистичний ряд. 1921 року службовці виносили 16% загальної штатної маси наших цензових промислових підприємств, 1924 року число їх зменшилося до 11,9%, 1925 року до 11,2% і, нарешті, за неопублікованими ще даними на січень 26 року—10,5%. Процес зменшення кількості

службовців супроти робочих зі стихійною правильністю розвивався майже по всіх галузях української промисловости. От приміром за даними статистики праці на 100 чоловіка робочих припадало службовців :

	1 липня 1923 р.	IV 1924 р.	I, VII 1924 р.
1. Здобування й оброблювання камн. зем. та глини	9,4	10,2	7,7
2. Гірничі й гірничо-заводська про- мисловість	8,2	7,5	7,0
В тім числі кам'яно-вугільна доб. горюч. сл. і ин. мінер. палива . .	7,6	6,9	6,6
3. Залізна	11,0	10,1	9,3
4. Металообробна	11,4	10,6	9,4
Продукція всілякого роду мет. чу- жозем. апарат	12,8	12,4	11,4
5. Оброблення дерева	15,3	14,3	11,6
6. Хемічна промисловість	13,3	12,5	12,9

Оцей процес, що розвивається в промислових підприємствах, є меншою, що - правда, силою проявляється і в інших оперативних установах непродукційного характеру. Взагалі в низових частих апарату зі смуги астрономічних чисел обслуговувального і адміністративно-господарського персоналу ми починаємо виходити, а це мусить відбитися на структурі керівничих частин апарату.

Великий вплив в цім напрямку мусить зробити економічне зростання краю, яке сильно розрідить надмірно збільшену керівничу частину апарату, що створилася великою мірою в наслідок примусових мобілізацій і через те, що не було іншого поля приложити продукційні сили. В тім самім напрямку повинна діяти розумна бюджетова політика, направляючи матеріальні ресурси, головню, до низових оперативних установ.

Але процесові реорганізації наших установ треба допомогти також відповідним напрямком нашої адміністративної політики. Справа реорганізації установ не може надалі залишатися тільки справою тих постійних і тимчасових штатних органів, які для того установлені. В самих установах повинні бути створені ті матеріальні й психологічні стимули, які примусили-б самі установи переводити свою власну реорганізацію в потрібних напрямках. От нині виникає ідея встановлення певної додаткової нагороди основному кадрові в установі, вчисленої в певних відсотках до тої економії, якої може досягти цей кадр, коли виконає визначений план і призначений обсяг роботи з меншими штатами проти встановлених. Далі є думка так перебудувати основні положення про відомства, щоб забезпечити певне коло прав і функцій для окремих урядових осіб, а одночасно точніше визначити

відповідальність за доручене їм діло. Всі наші положення досі являли собою простий перелік функцій, в них не було порядку виконання цих функцій і в них не було розділу „про права і обов'язки співробітника“, що являв-би ніби особисту конституцію установи. Розробленням типового положення про наркомати НК РСІ зроблено перший крок до ліквідації що-йно показаних хиб, але це діло треба продовжити: мертвою централізацію наших установ повинна заступити така міра децентралізації їх, при якій розумно єдналась-би вільна ініціатива співробітників з конче потрібною координацією всіх окремих їх ініціатив для здійснення єдиної колективної мети, для якої створено ту або иншу установу.

З тою самою метою передбачається нині реорганізувати цілу справу розгляду штатів республіки на основі найширшої децентралізації її з покладенням відповідальности за неї на місцеві органи і окремі відомства. А центр ваги роботи РСІ є думка перенести з критики штатів на критику положень, бо в структурно-штатних проєктах визначається тільки побудування сил для виконання певних функцій, а в положеннях визначається ті самі функції, для яких дані сили організуються. І от досвід нашої роботи переконав нас, що максимальних результатів в організаційній царині можна досягти власне критикою побудування й вибору функцій, які на три чверті визначають і саму організацію сил для виконання цих функцій. До такого переходу від критики структурно-штатної до критики структурно-функціональної порушає нас і зростаюча стабілізація адміністративного апарату. Ця стабілізація знову висуває на перший план положення про відомство, що регулюють його роботу на більш-менш довгий час. Але переносячи свою увагу від штатної організації до функціональної організації, неможна, звичайно, залишити без уваги і самі штати. Як на дуже велику хибу в штатній роботі, треба вказати на цілковиту майже відсутність хоч до певної міри загально-значущих норм вироблення; правда, справа ця стоїть не блискуче і в инших державах, але все таки практичне значіння цих норм є таке велике, що не треба нічого жалувати, щоб досягти хоч невеликих наслідків. І коли для типізації мір і ваги держава не вагається створити такий інститут, як палата мір та ваги, то тим більше треба створити таку вищу дослідчо-практичну установу для визначення й типізації норм навантажень. Власне кажучи, без роботи такої установи цілком неможливе планування в багатьох галузях народного господарства.

Нарешті, в інтересах регулювання співвідношення різних груп апаратів і зокрема основного відношення між підсобним і основним творчим персоналом, висувається ідея розроблення обов'язкових контрольних коефіцієнтів.

Здійснення всіх цих заходів і буде, безперечно, сприяти прискоренню процесів уздоровлення державного апарату або, принаймні, його низових оперативних частин,— процесів, що вже розпочалися під впливом факторів соціально-економічного порядку.

Проф. І. П. МИХАЙЛОВСЬКИЙ

Промивання крові, його методологія і майбутнє в медицині

НАУКОВО - ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС

„Scientia est potentia“
(Знання — то сила)

Наша кров становить внутрішнє дишно-поживне середовище, через яке відбувається вміна¹⁾ творив (речовин) між організмом і зовнішнім світом: вона є по суті не що інше, як плинна тканина з усіма властивими їй індивідуальними особливостями.

В ній самій відбувається і своя власна тканинна (кров'яна) вміна творив, відбувається свій акт живлення, є своя молодість, достigliй вік і смерть, словом — вона живе, як кожна інша тканина, цеб-то, служачи цілому організмові, вона не забуває і за себе, а все це, як відомо, властиве тільки тканині, а не простому „плинові“ або „емульсії“, як кров перше називали.

А коли кров—тканина, то натурально, що і з нею можна чинити те, що сьогочасна медицина чинить з усякою іншою тканиною, цеб-то її можна в певній частині видаляти, штучно відміняти, переносити („транспонувати“), промивати, дезинфікувати то що.

От саме про цей бік справи я й хочу тут поговорити на підставі своїх експериментальних спостережень в цім питанні.

Думку про можливість промивання крові за життя організму я висловив ще 1914 року²⁾, на підставі свої попередніх спроб штучного збільшення великого кола кровообігу³⁾ в невеликих судинах, а експерименти, що я перевів 1924 року на собаках, — тільки стверджують це.

---

¹⁾ Живий організм навіть тоді, коли він перебуває в спокійному стані, безперестанку міняє свою матеріальну основу; він, з одного боку, руйнує її (окислює) (процеси „дисиміляції“) і свої „напружені“ сили („потенціальну“, „приховану“, „можливу“ енергію) переводить у зовнішнє оточення в вигляді живих сил, що виявляються в різних формах руху („кінетична“ енергія або „енергія руху“), а з другого — він із їжі, що бере з того-ж самого зовнішнього оточення, конструює і відбудовує („реституїрує“) все, що він витратив (процеси „асиміляції“); і от цей процес (баланс), що становить основу всякого життя, і називається в фізіології „вміною творив і сил“.

Яко побічні, відроблені продукти цього балансу, організм випускає з себе різні шкідливі творива або так звані „продукти зворотного метаморфозу“ азотистого (прим. сечові кислоти, сечовина, креатинин та ин.) і безазотистого (прим. вугляна кислота, метан, сірководень і т. д.) характеру.

²⁾ Див. журнал „Русский Врач“, 1914. № 25.

³⁾ Від лівого шлуночка серця відходить велика судина „аорта“, що розносить артерійну кров усім частям нашого тіла, в тім числі голові й самому серцеві. „Аорта“ розгалужується на систему середніх і дрібних артерій, які переходять у

Але перед тим, як подати дані своїх дослідів над промиванням крові, я повинен буду зупинитися на багатьох дуже важливих питаннях, що від їх позитивного розв'язання залежали цілість і здійсненність самої ідеї, а ще раніше нам треба буде познайомитися з складом нашої крові та її основними властивостями, без чого дальший виклад буде мало зрозумілий, а, значить, і мало цікавий.

Наша кров складається 1) з плинної майже безколірної, водно-білкової частини, що зветься „плазмою“¹⁾ і 2) зважених у ній формених елементів: а) червоних кров'яних тілець, або „еритроцитів“; б) білих кров'яних тілець або „лейкоцитів“, в) кров'яних платівок або „тромбоцитів“ і г) елементарних зерен або „гемоконій“. Колір крові у всіх хребтових, за винятком „*amphioxus lanceolatus*“,²⁾ — червоний, що залежить від особного фарбного творива, кров'яного пігменту „гемоглобину“, який знаходиться тільки в „еритроцитах“.

Крім кольору кров має ще такі властивості: запах, смак, непрозорість, слабко-лугувату реакцію, питому вагу, густість і осмотичне тиснення.

В склад водно-білкової частини крові, — „плазми“, — входять:

1) вода (до 91%), 2) розчинені в ній білки (7% — 8%) — а) серумальбумин, що стинається при нагріванні до +70°C, б) „фібрино-пластичне твориво“ або „пара-глобулін Kühne“, що стинається біля +75°C, в) „фібриноген“ або „фібриногенне твориво“ („фібрино-родне твориво“) або „мета-глобулін“, що стинається при +56°C і г) глютолін; 3) жири й жирні кислоти в вигляді мил, 4) виноградний цукор

волосні артерійні судини („артерійні капіляри“), а ці останні — в волосні венозні („венозні капіляри“), а вже з цих в тій самій градації складаються дрібні, середні й великі вени, що повертають кров до того-ж серця, але тільки до правого передсердя, — і от саме це замкнене судинне коло й називається „великим колом кровообігу“. А малим, або „легеневим колом кровообігу“ називається друга система судин, що твориться з „легеневої артерії“ (несе кров з правого шлуночка серця до легких), яка з легень переходить у „легеневі капіляри“, а коштом останніх складаються легеневі вени, що повертають кров до лівого передсердя серця.

Таким чином, — в великому колі кровообігу кров виходить з лівого шлуночка серця і вертається до правого передсердя, а в малому колі вона виходить з правого шлуночка серця і вертається до лівого передсердя.

По аорті, легеневих венах та артерійних капілярах розноситься артерійна кров, а по легеневій артерії, венах (за винятком легеневих) і венозних капілярах — венозна.

В легеневих волосних судинах (легеневих капілярах) венозна кров переходить в артерійну, а остання, перейшовши систему артерійних капілярів, перетворюється у венозну (венозні капіляри). Артерійна кров відрізняється від венозної своїм кольором, — вона ясно-червона, з судини витікає струмком і багата на кисень (до 20% обсягом); венозна — на колір темно-червона, з судини витікає поволі і бідна на кисень (до 11% обсягом), але за те має багато вугляної кислоти (до 48% і більше, на обсяг). (Вугляна кислота є і в артерійній крові, але менше — до 40% на обсяг).

Коли відбувається акт дихання, венозна кров, в легеневих капілярах, віддає зовнішньому повітрю вугляну кислоту (момент видиху), а бере з нього кисень (разом з азотом, аргонем та гелієм) — момент вдиху.

Отже з артерійною кров'ю розноситься конче потрібний тканинам до життя кисень, а з венозною — виходить з них шкідлива вугляна кислота.

¹⁾ В людини плазма слабо жовтавого кольору а в коня — бурштиново-золотавого, тому що в ній знаходиться пігмент „лутеїн“.

²⁾ „Ланцетник“ (*amphioxus lanceolatus*), що живе в морях, подобає на маленьку рибку й займає середнє місце між „оболонниками“ („*tunicata*“) і хребтовими тваринами (vertebrata). Належить до підтипу „безчерепних“.

(в кількості 0,1% — 0,15%¹⁾; 5) ліпоїди (лецитин та холестерин²⁾; 6) невеликі кількості різних продуктів виміни творив, що швидко одходять з організму (прим. сечовина, сечова кислота, парні глікуронові кислоти, креатин то що), 7) неорганічні творива, що складаються головню з хлористого натрію (цеб-то кухонної соли) (0,5%), вуглекислого натрію, сірчано-кислих і фосфорно-кислих солів натрію, кальція та магнія, 8) різні ферменти [а) „ліполітичний“ — ліпоза, що розкладає нейтральний жир на гліцерин і жирну кислоту (Hanriot), б) протеолітичний, — що розщеплює білок, с) амілолітичний, — що розкладають крохмаль (прим. діястаза і мальтоза; Röhmman, Bial, Hamburger, Kusumoto та інші), d) окисляючі (оксидаза, гемаза, каталаза) та інші] і їх антитіла³⁾; 9) особні творива — „опсоніни“, що сприяють лейкоцитам нищити мікроорганізми, 10) ряд захисних тіл або ферменто-подібних захисних творив „алексинів“ („antikörper“), прим. „лізини“, „аглютиніни“, „преципітини“ і т. и., якими умовлена природня і набута невразливість на різні недуги⁴⁾ і 11) гази, а власне: а) кисень, якого невелика кількість розчинена в плазмі відповідно до коефіцієнту вбирання його водою⁵⁾; б) невелика часть вугляної кислоти (CO₂)⁶⁾ і в) коло 1,2% (на обсяг) азоту з домішкою аргону⁷⁾.

Після вдихання повітря, що містить еманцію радія, або „нітон“⁸⁾ в крові на недовгий час з'являються ще і радіоактивні творива, що довів Engelmann і спроби на тваринах. При вдиханні повітря, в кров також вступає благородний газ гелій, якого іони, як

¹⁾ Синоніми його: декстроза, права глюкоза, сечовий цукор. Кров печінкових вен містить його 0,3% і більше.

Drechsel, Baldi та Bing думають, що не весь виноградний цукор знаходиться в крові в вільному стані, але часть його звязана з лецитином в формі „ієкорина“.

²⁾ Ліпоїди це особна мішанина різних жирів і жируватих творив, яка грає нині в біології не меншу роль, як білки.

³⁾ Цеб-то творива, що пригноблюють їх чинність.

⁴⁾ Цеб-то природній і штучний імунітети.

⁵⁾ Коефіцієнт вбирання кисня водою при температурі + 37°C вносить 0,026 куб. сантим.: значить, у 100 куб. сантим. крові його знаходиться в плазмі не більше 2,6 куб. сантим. (на обсяг). А більша частина його слабо хемічно звязана з гемобліном еритроцитів в вигляді так званого „окси-гемоглобіну“ (O-Hb) (або O₂-Hb).

⁶⁾ А найбільша частина її знаходиться в крові в хемічно звязаному стані, головню — з карбонатом натрію [в вигляді бікарбоната натрію], а якась кількість слабо-хемічно звязана і з гемоглобіном еритроцитів, в вигляді так званого „карбо-гемоглобіна“ (Hb-CO₂).

⁷⁾ Аргон належить до благородних газів і в плазмі крові подибується також в стані простого фізичного вбирання.

⁸⁾ Твердий елемент „радій“, якого атоми 226 раз тяжчі від атомів водня, — тратячи одну „α частинку“, обертається в атоми газуватого елементу „нітона“, або „еманцію радія“, 222 рази тяжчі, ніж атоми водня. Докладно про це в статті Л. Писаржевського „Новые данные к вопросу о превращении элементов“. (Журнал „Природа“, Москва, 1913 р., ст. 3).

Згідно з дослідями В. Рамзая і Содді, кожний атом нітону (ц. т. еманції радія), гублячи одну „α частинку“, обертається в атом твердого творива — „радій А“, при чім в той самий час „α частинки“, виділившись з атому нітона, гублячи свої заряди, обертаються в атоми газуватого елементу „гелія“, що разом з аргоном, неоном, криптоном і ксеоном належить до групи так званих „благородних газів“ і при температурі — 150° обертається в плин. Іони гелія заряджені двома елементарними зарядами позитивної електрики ($\begin{matrix} + \\ + \\ \text{He} \end{matrix}$).

відомо, несуть позитивний електричний заряд, що без сумніву передається і клітинкам нашого організму.

Основна фізіологічна роль кров'яної плазми полягає на тім, щоб постачати організмові кисень і звільняти його від вугляної кислоти; це відбувається таким способом. Поволі протікаючи капілярами, вона віддає свій кисень¹⁾ тканинному плинні, що обмиває клітинки нашого тіла, звідти кисень уже безпосередньо вступає в ці останні. Брак кисня, що при цім виникає, плазма зараз таки поповнює, беручи нові його порції з оксигемоглобіну еритроцитів, що відіграють тут роль запасного газорезервуару. Разом з тим і вугляна кислота, що з'явилася яко продукт виміни творив в тій самій тканинній плинності, — через стінки капілярів назад вступає (дифундує) в кров, де почасти розчиняється в ті-ж плазмі, а почасти заходить у різні хемічні сполучення з іншими складовими частинами крові (прим. з щолочними солями Ca , з геміглобіном еритроцитів і т. д.²⁾). Друге призначення плазми полягає на тім, щоб а) постачати³⁾ нашому організмові поживні творива (білки, жири, виноградний цукор, ліпоїди, воду, солі то що) і так звані „продукти внутрішньої секреції залоз“ („гормони“ Starling'a) (прим. адреналін, гіпофізин, тироїдин, спермін і т. и.) і б) сприймати продукти⁴⁾ зворотного метаморфозу (прим. сечової кислоти, сечовини і т. д.⁵⁾, що мають бути видалені з тіла.

Еритроцити, що в крякавки знайшов Swammerdam (1658 p.), в Іжака Malpighi (1661 p.) і в людини Leeuwenhoeck (1673 p.), становлять основну приналежність крові всіх хребтових, за виїмком тільки згаданого „*amphioxus lanceolatus*“; число їх у крові нормальної людини виносить 5 — 5 $\frac{1}{2}$ мільйонів в однім кубічному міліметрі⁶⁾ в мужчин і 4 — 4 $\frac{1}{2}$ міль. в женщин (Nägeli); ця різниця на думку Weil'я (5) умовлена внутрішньою секрецією полових залоз, бо в кастрованих собак число еритроцитів також зменшується; від перебування на горяних місцях⁷⁾ число еритроцитів вже через кілька днів збільшується до 8 міль. в куб. міліметрі (Viault; одночасно збільшується в них і відсоток гемоглобіну); досі вбачали в цьому тільки певне пристосування організму до клімату з розрідженою атмосферою, цеб-то з меншою кількістю в ній кисня, бо при збільшеному числі еритроцитів і підвищеній кількості в них гемоглобіну збільшувалася і здатність крові вбирати гази, що й забезпечувало нормальне постачання організмові кисня. Але останніми часами Kestner (19) експериментально

¹⁾ Якась кількість кисня знаходиться в плазмі в розчиненому стані, відповідно до коефіцієнту вбирання його водою, цеб-то в 100 с.с. крові його буває розчинено не більше, як 2,6 с.с. (на обсяг).

²⁾ Весь цей процес у фізіології відомий за назвою „дихання тканини“.

³⁾ За посередком того-ж „тканинного плинну“.

⁴⁾ Безпосередньо або через лімфу (між окремими клітинками тіла і стінками судин є маса міжклітинних щілинок і простороней, виповнених безколірним, прозорим плинном, що проточується через стінки капілярів і змішується з продуктами життєвої діяльності клітинок. От саме цей плин і називається в фізіології „лімфою“. Ludwig вважає Ca за фільтрат крові).

⁵⁾ Решту функцій (прим. роль механічного двигача, участь в тепловіддачі й т. и.) не можна віднести до самої тільки плазми, а лиш до крові в цілому. Через те я й не буду говорити про них.

⁶⁾ Куб. міль. має таку великість як приміром головка від шпильки.

⁷⁾ А власне — на висоті 1 — 2 кілометра над рівнем моря.

довів, що світло (ультрафіолетове проміння сонця), а не знижене тиснення кисня грає в цій ролі; те саме ствердили Hume й Smith (20); вони спостерігали аналогічний ефект, умістивши тварину під ковпак, через який циркулює повітря, що перше перейшло коло дугової лампи; ¹⁾ при цій контрольній спробі була також доведена незалежність подібного явища від озону ²⁾.

Найбільше живуть вони в крові 3 — 4 тижні, а потім ті з них, що віджили, розпадаються, ³⁾ а замість них кровотворчі органи ⁴⁾ дають нових — але й цих доля така сама.

З структурно-хімічного боку еритроцити складаються: 1) з напівпроїмливої мембрани (плазматичної оболонки) ⁵⁾ (Plasmahaut), що знаходиться по периферії їх, 2) води (65% — 75%), 3) блідої, прозорої, м'якої поруватої протоплазми, званої „стромою“ або „снастю“ і 4) кров'яного пігменту — „гемоглобіну“, що виповняє цю строму, як губку (Rollet) ⁶⁾; плазматична оболонка складається головню з ліпоїдів (лецитинів), почасти — з білків, і за дослідями Hoeber'a (15), заряджена негативно, так, що при різності електричних потенціалів еритроцити завжди притягаються до аноду; розчином лантана ⁷⁾ їх, однак можна перезарядити, при чім еритроцитам мужчин потрібний більш концентрований розчин цього творива, ніж для еритроцитів вагітних жінок.

„Строма“ становить 6% — 13% сухих еритроцитів або 1,5% — 4,55% вільготних і складається з білків (особливо нуклеопротейдів) ⁸⁾, що займають більше як половину цілої маси її, жирів, ліпоїдів (лецитину й холестерину), сечовини, виноградного цукру, якогось цереброзиту ⁹⁾ і мінеральних солів (фосфату калія й хлористого калія, а в людини й собаки небагато і солів натрія); крім того вона містить

¹⁾ Повітря коло дугової лампи завжди буває озоноване, а сама лампа випускає ультра-фіолетове проміння (фото-катодне проміння).

²⁾ Озон, відкритий 1840 р. від Шенбейна, є газ дуже характерного запаху, трохи подібного на запах хлору. Молекула його = O_3 , тимчасом як молекула кисня = O_2 ; утворюється він в дуже розмаїтих умовах, зокрема при діянні тихого розряду електрики.

Ладенбургіві пощастило здобути озон і в плинному стані через сильне остиження його плинним повітрям.

Плинний озон є майже чорний плин, тим часом як кисень в плинному стані — на колір голубий.

При довгому вдиханні озон роздражнює слизуваті оболонки і викликає кашель.

³⁾ Головню в печінці, косі і шпикові.

⁴⁾ За такі органи вважають в організмі косу і шпик.

⁵⁾ Раніш заперечувало існування оболонки нині знов визнають багато дослідників (Weidenreich, Koeppe, Albrecht, Löhner, Schilling - Torgau і інші авторитети).

⁶⁾ Строму раніш називали „ойкоїд“, а гемоглобін — „зоїд“ (А. Черевков).

⁷⁾ „Лантан“ (lanthanum, La) належить до підгрупи земельних металів; здобувається електролізом хлористого лантана ($LaCl_3$), що здобувається з мінералу „цериту“; своїм кольором і блиском він подобає на залізо, але окислюється на повітрі і розкладає воду навіть при хатній температурі; в полум'ї згоряє яскравим світлом (В. Піхтер).

⁸⁾ В біохемії „нуклеопротейдами“ називається одна з категорій „складних білків, („протейди“), що містить фосфор.

⁹⁾ Цереброзиди є глюкозиди і при гідролізі дають цукор галактозу, а крім того жирні кислоти і складові частини, що містять азот, але не фосфорну кислоту (Landois, II ст. 654).

ферменти, що розщиплюють „поліпептиди“¹⁾ а також фермент холестеразу, що відщиплює від холестеринових сполучень вільний холестерин (Röhmann, I. H. Schulz); а гемоглобіну в сухих еритроцитах числять 87% — 94%, а в вільготних — 23,5% — 30,45%, тим часом, як у цілій крові в дорослих мужчин його знаходиться 14% — 15% (пересічно), а в жінчин 13% (пересічно). На думку Норре-Сейлер'а, — сполучення гемоглобіну зі строю еритроцита не є просте фізичне явище, як це думає Rolle (див. вище), а є умовлене утворенням з лецитином строю особних творив: а) артеріїну — в артерійній крові і б) „флебїну“ у венозній; в деяких тварин гемоглобін може бути розчинений навіть у плазмі крові і тоді еритроцити бувають безколірні (Бируков). Сам від себе гемоглобін являє теж досить складне білкове тіло типу „хромопротейдів“²⁾; він складається: 1) з білка „глобіна“ (95,5% — 96%) і 2) червоного творива, фарбуючого пігменту „гематину“ або гемохромогену³⁾ (4% — 4,5%), що замикає в собі все металічне залізо еритроцита (0,4% — 0,42%); від цього пігменту і залежить червоний колір еритроцитів, а разом з тим і самої крові. Живий еритроцит — „ахроматофільний“, цеб-то не краситься ніякими красками, а мертвий — „ацидофільний“, цеб-то легко сприймає кислі краски. Фізіологічна роль еритроцитів умовлена гемоглобіном (Hb), що в них є; гемоглобін має дві властивості: з одного боку він своєю гематиною або гемохромогеною частиною⁴⁾, що містить у собі залізо, легко з'єднується з киснем вдиханого повітря, переходячи при цім в окиснений гемоглобін або окси-гемоглобін (O — Hb або O₂ — Hb)⁵⁾, який в артерійних капілярах вільно віддає свій кисень всім кліткам нашого організму і знов при тім перетворюється у звичайний гемоглобін⁶⁾ 7) 8). З другого боку — своєю білковою групою, глобіном⁹⁾, він те саме робить з вуглянню кислотою,

¹⁾ Поліпептидами E. Fischer назвав особні штучно здобуті від нього білкові тіла, що дуже близько стоять коло пептонів (а пептони є одні з продуктів перетравлювання справжніх білків).

²⁾ До „хромопротейдів“ біохемія відносить особний вид „складних білків“ або „протейдів“, які характеризуються наявністю груп, що мають у собі залізо, манган і инше. До них вчисляють: 1) гемоглобін (з крові вищих тварин), 2) гемоціялін (з крові раків і восьминога), 3) гемоеритрин (червів) і т. д.

³⁾ Коли розкладають (напр. льодовою оцтовою кислотою) „окси-гемоглобін“, то відразу одержують „гематин“, а як „гемоглобін“, — то „гемохромоген“, що під впливом кисня повітря швидко переходить у гематин; останній, значить, можна назвати „окисненим гемохромогеном“, або окси-гемохромогеном, а гемохромоген — знекисненням або редуцированим гематином.

⁴⁾ За Thunberg'ом (1911 р.) емульсія лецитина вбирає газуватий кисень і це вбирання, як додати навіть невелику кількість хлористого заліза, збільшується, що показує, що звязування кисня в гемоглобіні залежить від заліза.

⁵⁾ Що, як я раніше казав, відбувається в легневих капілярах під час акту вдихання.

⁶⁾ Це віддавання, як було вище згадано, відбувається не безпосередньо з еритроцитів, а через плазму.

⁷⁾ Останній в легневих капілярах знов переходить в оксигемоглобін і т. д.

⁸⁾ Синоніми останнього: редуцирований, відбудований, безкисневий гемоглобін або просто гемоглобін (Hb).

⁹⁾ Експериментально доведено, що навіть розчин чистого гемоглобіну, як амфотерного білка, може до певної міри звязувати вуглянню кислоту саму від себе, незалежно від того, що він одночасно вбирає кисень або навіть окис вуглеця (CO), що, за Bohr'ом, відбувається коштом глобіна, а не гематина, і як гемоглобін перетвести в метгемоглобін, то звязування вуглянню кислоти і тоді ще спостерігається.

яку він приймає в венозних капілярах тіла, а в легеневих капілярах легко віддає надвірньому повітрю в часі акту видиху¹⁾.

Коли взяти на увагу, що поверхня одного еритроцита дорівнює 0,000128 кв. міліметрів (Welcker), а загальну кількість крові в дорослої людини взяти в середньому за 5 літрів (¹/₁₃ ваги всього тіла), то при числі еритроцитів 5 міл. на 1 куб. міліметр,— вони можуть розгорнути загальну дишно-поживну площу на 3.000 квадратних метрів, тимчасом як поверхня всього нашого тіла не переходить 2 кв. метрів; з цього ясно, яку колосальну участь беруть вони в нашій газовиміні.

А втім, навряд чи можна основну роль еритроцитів вбачити тільки в тім, що вони становлять кисневий резервуар для плазми і кліток, які вона обмиває. Адже в артерійній крові, цеб-то крові, що притікає до кліток і служить їм за дишно-поживний матеріал,— кисня знаходиться 22⁰/₁₀₀²⁾, а в крові венозній, що, відслуживши їм, відтікає,—11⁰/₁₀₀²⁾. Значить, половинна кількість цього творива зостається незужита тканинами, а коли це так, то не зрозуміти, на віщо організмові мати таке величезне число³⁾ еритроцитів, як 5 мільонів в 1 куб. міліметрі, що буває при нормі, тим часом як для дишної функції йому вистачило б і 2¹/₂ мільонів їх (в 1 куб. міл.), що дійсно буває, приміром, при різного роду недокровності.

Тому треба думати, що природа, даючи організмові таке колосальне число червоних формених елементів, зважила ще й другу властивість їх, а саме, негативний заряд, що без сумніву відіграє в житті нашого організму не меншу роль (коли не більшу), як кисень, і є одним із основних стимулів для всіх, особливо нервових кліток нашого тіла. Коли це дійсно так, то тоді і така величезна чисельність червоних кров'яних тілець буде мати раціональну підставу; а в противному разі факт останеться не досить зрозумілим.

Посереднім потвердженням мого погляду можуть бути недавні спостереження Kestner'a (19), який довів, що на гірських високостях світло (особливо ультра-фіолетове проміння), а не знижене тиснення кисня, як досі гадали, є причиною швидкого відновлення числа еритроцитів в малокровних тварин. Також спостереження Hume'a і Smith'a (20) не тільки потвердили дані Kestner'a, але й встановили аналогічність подібного-ж ефекту і при уміщенні тварин під ковпак з циркулюючим через нього повітрям, що попередю пройшло поблизу дугової лампи⁴⁾.

Всі ці спроби ясно показують тісний зв'язок між ультрафіолетовою енергією сонця і еритроцитами; зміцнення першої викликає збільшення других (еритроцитоз—erythrocytosis), які очевидно вбирають і конденсують H_2 , а через останню і стимулюють всі клітки

¹⁾ Увійшовши в контакт з вугляною кислотою, гемоглобін обертається в вуглекислий гемоглобін або карбо-гемоглобін ($CO_2 - Hb$), а звільнившись від неї, він знов стає звичайним гемоглобіном. (Hb).

²⁾ Пересічно.

³⁾ В однім куб. міл. міститься їх пересічно 5 міл., а в однім літрі крові їх буде 5 трильйонів. А як загальна кількість крові в нашому тілі виноситься пересічно 5 літрів, то загальна кількість еритроцитів виявиться в числі 25 трильйонів.

⁴⁾ Остання, як відомо, дає багато ультра-фіолетового проміння.

тіла. Крім цього доведеться припустити, що на гірських високостях збільшується і протилежний, позитивний заряд колоїдних білків організму, а разом з тим взагалі зміцнюється його життєвий потенціал і енергія¹⁾.

Через 97 років після того як Leeuwenhoeck відкрив еритроцитів у людини,—1770 року Hewson знайшов у крові другий рід формених елементів, а саме „лейкоцитів“, які Donne (1844 р.) назвав білими тільцями, а Mandl — фібриногенними тільцями. Це безколірні клітинні утворення, які мають амебоїдну рухливість і складаються з протоплазми і одного або кількох ядер. Число їх, як рівняти з числом еритроцитів, дуже мале, всього тільки 6—9 тисяч в 1 куб. міліметрі крові²⁾, але при недугі і під час травлення їжі чисельність їх часоно збільшується і може доходити до 30—40 тисяч на 1 куб. міліметр крові; таке часове, скороминуще явище³⁾ в фізіології називається фізіологічним лейкоцитозом (leucocytosis), або пер-лейкоцитозом (per-leucocytosis), чи гіпер-лейкоцитозом (hyper-leucocytosis), що в час травлення їжі може наставати дуже швидко, протягом яких двох годин.

R. Gassul (27) описав також випадок „дражливого лейкоцитозу“ (Poussée leucocytaire), помічений після одного освітлення промінням Röntgen'a.

Протилежний стан, коли чисельність лейкоцитів буває менша проти норми, зветься лейкопенією (leucopenia), або гіпо-лейкоцитозом (hypo-leucocytosis, на який звичайно слабнуть рентгено-терапевти і робітники, що роблять рентгенівські трубки⁴⁾.

Скільки часу можуть лейкоцити жити в організмі, про те нічого певного в науці нема; але беручи до уваги їх повсякчасну готовість боротися за організм і здібність організму швидко збільшувати або зменшувати чисельність їх, можна сказати навіть, що навряд чи пощастить коли небудь доповідно вяснити це. Установлено тільки, що в штучнім поживнім середовищу і в умовах ізоляції від боротьби—лейкоцити жаби (крякавки) залишаються живі навіть через рік, що, ясна річ, доводить більшу їх життєздатність, як рівняти з еритроцитами, бо останні в таких умовах виживають максимум два тижні.

Новоутворення лейкоцитів відбувається в тих самих органах, де і еритроцитів, цеб-то в кісі і шпикові, а крім того ще в лімфатичних залозах. Відродження їх відбувається в широких розмірах після кожної великої втрати крові, так що при цім спостерігається навіть часова білокровність (лейкоцитемія) (leucocythaemia).

Основна фізіологічна роль лейкоцитів полягає на їх здібності активно поглинати⁵⁾ сторонні творива, що випадково потрапляють до нашого організму (прим. бактерій, залишки тканин, крапельки

¹⁾ На доказ можна післатися на витривалість горян, на довговічність гірських орлів і т. и.. Прим. орел-ягнятник, як ми знаємо, живе 100—104 і більше років.

²⁾ Приблизно 1 лейкоцит припадає на 300—500 еритроцитів.

³⁾ Довгочасне збільшення лейкоцитів спричиняє особний хворобливий стан організму, званий білокровістю, лейкоемією (leucemia), який дуже тяжко лічити.

⁴⁾ Деталі про це можна знайти, прим., в роботі R. Gassul'a (27), а також у L. Landois—K. Rosemann (29) ст. 65.

⁵⁾ За І. Мечниковим „пожирати“

жиру і т. д.)¹⁾ і в собі їх перетравлювати, за що Мечников і назвав лейкоцитів фагоцитами²⁾ ³⁾. Так роблячи, вони, значить, очищають наш організм, знешкоджують і тим продовжують його життя⁴⁾.

Цій функції їх допомагають особні творива плазми, так звані опсоніни.

Крім того думають, що лейкоцити беруть участь в вироблюванні „захисних тіл“ нашої крові⁵⁾ (внутрішньо-секреторна діяльність лейкоцитів), що від них, як відомо, залежить невразливість організму на заразу (імунітет).

За останніми дослідями А. Cargel'я (New-Jork)⁶⁾ лейкоцити, головню моно-нуклеари, виділяють також особні творива — „грефони“, які надають тканинам здібність без краю рости.

Коли кров витікає, частина лейкоцитів руйнується, тим самим даючи субстрат для загусання крові, що має велику вагу для попередження смертельної кровотечі.

З вищесказаного ясно, яку велику роль відіграють лейкоцити в охороні життя і не дурно природа постаралася укрити їх, не давши їм ніякого офарбування: адже захисників для них, крім них самих, в крові нема.

На думку Батальона (28) лейкоцити кінської крові, власне, твориво їх ядра, дають стимул до розвитку яйця жаби (крякавки) при штучному „партеногенезисі“⁷⁾.

Для того він брав видавлені з тіла жаби яйця, зануряв їх в масу лейкоцитів дефібринованої кінської крові, проколював голкою і потім спостерігав розвиток їх в кількості біля 75%⁸⁾.

Кров'яні платівки або „тромбоцити“, що відкрив Науем, а потім Bizzozero, є також клітинні форми з ядром і протоплазмою (Deetjem), але блідо-зафарблені, дуже нетривалі⁹⁾; подібно як лейкоцити, вони

¹⁾ Див. нарис. А. І. Яроцького: „Борьба белых кровяных телец с микробами“. (Журнал „Природа“ 1915 р., № 5, травень ст. 693).

²⁾ Від грецького слова „fago“ — їм і cytos-клітка, цеб-то клітка, що поїдає.

³⁾ Лейкоцитів існує кілька відмін, але таку фагоцитарну здібність мають тільки а) великі одноядерні лейкоцити або моно-нуклеари (в крові їх 3% — 5%) і б) кількоядерні лейкоцити або нейтрофіли Ehrlich'a (в крові подібуються в кількості 65% — 70%) А в) лімфони (в крові 22 — 25%) і г) еозинофіли Ehrlich'a (в крові 2 — 3%) цих властивостей не мають. Але як кількість лейкоцитів 1-го і 2-го родів без порівняння більша як 3-го і 4-го, а функція їх найважливіша, то через те і основну роль цих елементів крові фізіологія надає власне двом першим, а не останнім.

⁴⁾ Гноєві тільця, звані в звичайному житті гноєм, є не що инше, як зібрані коло огнища зарази лейкоцити, переповнені бактеріями, яких вони поглинули.

⁵⁾ Докладно про захисні тіла крові див. раніше, де говорилося за плазму.

⁶⁾ 4-й Медичний конгрес в Брюсселі 1924 р. червень.

⁷⁾ Слово партеногенезис по-грецькому значить дівиче зародження, цеб-то розвиток живої істоти (тварини або рослини) з яйця материнського організму, не заплідненого мужеським елементом.

Штучний партеногенезис полягає в тім, що, діючи на незапліднене яйце різними фізичними й хемічними впливами, можна примусити його розвиватися навіть у таких тварин, які в нормальних умовах не можуть плодитися инакше, як тільки шляхом природнього запліднення.

⁸⁾ Хто цікавиться иншими способами штучного партеногенезиса може знайти бажане в статті М. І. Гольдсмита (28).

⁹⁾ Як виступить капля крові, то їх уже в ній не знайти, так моментально вони руйнуються. Щоб їх здобути, треба на шкіру покласти одну краплю 1% розчину осмієвої кислоти і вже через ту краплю проколоти шкіру. Кров, що вийде при

владають амебоїдними рухами, хоч і кволими; вони усильно дихають і містять фермент, що розщиплює поліпептиди. Чисельність їх варіює від 200 до 600 тисяч на один куб. міліметр крові. Стан крові, при якому число тромбоцитів буває зменшене, називається „тромбопенією“ (thrombopenia)¹⁾, а слабкість, при якій це спостерігається, називається „purpura thrombopenica“, при чім загусання крові тут не буває зменшене, але відбувається сильний розпад тромбоцитів (тромбоцитоліз).

Не менш інтересна і друга недуга, так звана кровоточивість, гемофілія, при якій загусання крові буває сильно загальне, але де число тромбоцитів достатнє і морфологічно вони цілком правильні, але зате з хемічного боку, на думку Sahli „вони ненормальні, а саме містять мало „тромбоцима“. Скільки часу можуть вони жити в крові, про те нічого доповідно невідомо.

Загальна патологія установила тільки, що після знищення в крові майже всіх платівок, кількість їх ступнево зростає і вже на 5—6-й день доходить норми.

На думку Hägeli утворення їх відбувається в кісі, з чим Weil, однак, не згоден, думаючи, що вони зароджуються в шпикові.

Фізіологічна роль їх полягає в тім, що розпадаючись вони дають матеріал (тромбоцим) для загусання крові, про що докладно буде сказано далі.

За елементарні зерна або гемоконії відомо тільки, що це утворення різного походження (генези): це або залишки еритроцитів, які вже порозпадалися, або частинки жиру, або „невідомо що“. Фізіологічна роль їх поки що темна. Чи не становлять вони їжу для лейкоцитів — от одинока гіпотеза, яку про них нині можна висловити.

Кров, що витікає з рани, або кров, випущена в який небудь резервуар, сама собою загусає²⁾ або як кажуть зсїдається, цілком обертаючись на червоний кров'янистий загусток. Останній через деякий час тужавіє і витискає з себе майже безколірний плин, який уже більше не гусне — так звану кров'яну сиворотку (serum sanguinis); загусток цей складається з особного білкового віжно-волокнуватого тіла, званого фібрином і механічно захоплених ним кров'яних тілець, головню еритроцитів, від яких і залежить його червоний колір.

Коли загусток добре промити водою, то вся кров виміється, а останеться тільки один безколірний загусток фібрину.

Подібне явище загусання спостерігається і в самої плазми, що також утворює фібриновий загусток, але тільки без еритроцитів, а тому

нім, зараз-таки перемішується з цим осмієвим розчином, який охороняє тромбоцити від руйнування. Полічити їх найаручніше методом Feno, який полягає от у чім. На очищену ефіром м'яжку частину пальця кладуть краплю 14% magnesia Sulfuricae (Mg SO₄) і сталевим пером проколюють шкіру, а потім каплю крові, що виступить, змішують (орудуючи тонкою парафінованою скляною паличкою) з розчином сірчанокислої магnezії і виготовляють тонко намащені препарати на предметному склі, які, після висушення, фіксуються спиртом і фарбуються протягом двох годин розчином Giemsa, причім, завдяки сильному перефарбуванню, платівки виступають дуже ясно і не змішуються з іншими утвореннями.

¹⁾ Протилежний стан організму, при якому число тромбоцитів буває збільшене називається „тромбоцитозом“.

²⁾ Час її загусання в різних тварин неоднаковий. В холоднокровних і ембріонів теплокровних загусає вона дуже поволі; в коня через 15—30 хвилин, в собаки через 4—8 хв., в людини через 3—4 хв., а у птах дуже швидко, часом через кілька секунд.

безколірний. Коли кров, поки вона не встигла загуснути, почати збивати¹⁾ або, як кажуть, дефібринувати, то загустку не виходить, а на паличках виділяються білі волокна фібрину, після чого така кров вже втрачає здібність зсідатися сама від себе і обертається в так звану дефібриновану кров. Устоявшись, остання дає ту саму сировотку, що й кров, яка загусла сама. Цілковито аналогічний процес спостерігається і в плазми, з чого ясно, що в основі загусання цілої крові лежить такий самий матеріальний субстрат, як і в плазмі.

Сам процес загусання або фібринації крові фізіологія пояснює так:

1) в крові знаходиться особливий недіяльний фермент „про-тромбін“ (або про-фібрин-фермент)²⁾, 2) який особливим творивом „тромбоцимом“³⁾, що виділяється з розложених при цьому тромбоцитів (а на думку деяких і частин лейкоцитів),—переводиться, з участю солів вапна, в діяльний фібрин—фермент або тромбін, а 3) цей останній переводить фібриноген плазми в нерозчинну модифікацію—фібрин, який і випадає в вигляді загустки, пластівців або волокон^{4) 5)}.

З сказаного ясно: 1) що кров'яна сировотка є та сама плазма, але без фібриногена, 2) що кров'яна плазма є та сама кров'яна сировотка, але з фібриногеном і 3) що дефібринована кров є та сама ціла кров, але без фібриногена: в ній є кров'яна сировотка і всі форменні елементи крові крім тромбоцитів і частини лейкоцитів, що розпалися при дефібринації.

Відношення утвореного фібрину до загального відсотку білків крові дуже мале: він становить коло $\frac{1}{10}$ частини всіх білків плазми, а, значить, від дефібринування білковий склад крові майже не змінюється.

В судинах живого організму кров не загуслає, бо в ній циркулює особливе твориво „антитромбін“⁶⁾, який тому перешкоджає.

Недуга, що виявляється в сильному загаянні загусання крові, зветься кровоточивістю (гемофілією). При ній, як я вже казав, число і морфологія тромбоцитів нормальні, а хемічний склад їх порушений в бік зменшення в них тромбоцима (Sahli). Ознайомившись з вищезазначеним, можемо піти далі. Але треба ще сказати про спроби, зроблені перед „промиванням крові“, дуже важні по самій суті діла.

Наперед було встановлено, що коли в собаки⁷⁾ взяти 4,4%—4,5%—5% цілої маси крові⁸⁾, то вона зараз таки стає неприємною, дихання стає, пульс зникає, всяка рухливість припиняється, зінці

¹⁾ Прим., скляними паличками.

²⁾ Інакше кажучи—зимоген тромбіну, або зимоген фібрин-фермента.

³⁾ Твориво, що звільняється при розпаді тромбоцитів, Morawitz називає тромбокиназою.

⁴⁾ Уважаючи на умови, в яких відбувається подібна фібринація крові.

⁵⁾ Існує ще кілька теорій загусання крові (A. Schmidt'a, O. Hammarsten'a, Arthus'a та інших). Та, що я навів, найбільше поширена.

⁶⁾ Одні автори вважають його продуктом життєвої діяльності лейкоцитів, а другі думають, що його виробляє ендотелій внутрішньої стінки судин.

⁷⁾ З фізіології відомо, що небезпечність для життя настає: 1) для новонародженого, коли він втрачає кілька куб. сантиметрів крові; 2) для дитини одного року, коли вона втрає 250 с. стм. крові, 3) для дорослої людини—коли відібрати їй половину всієї крові.

⁸⁾ Згідно з теорією кількість крові в собаки пересічно становить 8% ваги її тіла. В людини вона пересічно дорівнює $\frac{1}{13}$ ваги її тіла, отже нормальний людський організм, вагою 4 пуди, має коло 12½ фунтів крові.

ширшакть, очі остаються розплючені і, як доторкнутися до них, не, моргають¹⁾, словом, вона швидко вмирає від гострої анемії²⁾ одначе залишається при тім, як побачимо далі, „живим трупом“; але як через 2—3—4 хвилини після того, як дихання припиниться, почати робити їй штучне дихання, а випущену кров дефібринувати³⁾, а потім зараз таки увілляти їй⁴⁾, то мертва тварина оживає і без ніяких відхилень від норми може жити ще довгий час.

Коли вона оживала, у неї спершу відновлялася робота серця,⁵⁾ появлявся пульс, а хвилини через 2—3 відновлялося й дихання⁶⁾, але тварина проте ще знаходилася в непритомному стані⁷⁾, що тривав хвилини 2—3—4, а потім собака одразу здригалася, неначе збуджалася, вертала до пам'яті і починала трепетатися, намагаючися вимкнутися з операційного стола, з чого можна зробити висновок, що центри кори великого, т.-є. головного мозку⁸⁾ [зокрема, значить, центри психічні (центри свідомости й волі)] багато вражливіші на дефіцит крові⁹⁾ (цеб-то на знекровлювання, анемування), як центри мозку довгастого¹⁰⁾,¹¹⁾ а тому й відновлення їх наставало пізніше; але як довгастий мозок в життєвому відношенні багато важливіший від головного¹²⁾, а функцію свою перший відновляє досить швидко,

1) Це те, що називається „відсутністю корнеальних рефлексів“.

2) Досягти цього можна кровопусканням як із сонної артерії (arteria carotis) так і з стегнової (arteria femoralis, seu cruralis).

3) Про дефібринування крові дивись раніше.

4) Випускання крові роблено з артерій (див. раніше), а вливання через вени стегнову (vena femoralis seu cruralis) або надвірну яремну вену (vena jugularis externa). Вливану кров наперед нагрівалося до температури тіла. Підчас вливання артерійну судину, що з неї випускалося кров, наперед закривалося або перев'язувалося.

5) Робота серця може відбуватися і незалежно від мозку, навіть коли зовсім видалити останній, бо в самому серці є свої власні рухові (екситомоторні) узли, закладені в серцевому м'язі (приміром, м'язові вузли Keit'a і Tawaga), що з їх допомогою воно може розвинути свою самодіяльність. Потрібний тільки поживний матеріал, як кров або якийсь інший штучний поживний плин (прим. Рингера, Локка, Тироде і ин.).

6) Автономна функція дихання, як відомо, умовлена особним дишним центром, закладеним в довгастому мозкові, і без участі цього центру активне дихання є неможливе.

7) Це була картина справжнього зомління, де пульс і дихання продовжуються, а свідомість і воля зникають.

8) Вони називаються кортикальними центрами. До їх числа належать: 1) психомоторні (центри свідомих рухів), 2) психе-сензорні (центри свідомих відчуттів); 3) психічні (центри свідомости, волі і т. я.) і 4) афектно-моторні (центри, що виявляють свою чинність при душевних афектах).

9) Я навмисне не кажу „дефіцит кисня“, бо дефіцит крові — далеко не те, що дефіцит кисня. Штучні поживні плин Локка або Тироде, навіть насичені киснем, не можуть проте оживити головного мозку, що вони без сумніву зробили-б, коли-б справа була тільки в кисневій і ізотонії їх сольового складу.

10) Крім дишного, в нім знаходиться багато інших автоматичних центрів, а також ціла серія рефлекторних центрів (прим. центри жування, ссаня, ковтання і т. д.). Всім тим центрам як автоматичним, так і рефлекторним можна було-б дати назву „інфра-субкортикальних“ центрів.

11) Всі ці центри так кортикальні, як і інфра-субкортикальні дуже чутливі на дефіцит крові й кисня, а тому одночасно з тим, як припиняється дотік крові, припиняють і свої функції. Штучного поживного плину для центральної нервової системи поки що не знайдено, як знайдено для серця і інших органів.

12) Практична медицина ніколи не тратить надії, що непритомний слабкий одужає, поки в нього держиться пульс і дихання.

Goltz видаляв собаці майже весь великий мозок, а проте тварина не тільки дихала і серце їй биялося, але й рослині процеси, а також і рухи рівноваги не припинялися.

то при гострому знекровлюванні організму цієї сторони справи обавлятися нічого.

При подібних спробах було також спостережено, що як у момент максимального анемування, коли кров уже перестала витікати з розкритої артерії,— тварині почати робити штучне дихання¹⁾, то можна знов викликати пульсове витікання крові (хоча й слабе), від чого й саме знекровлювання ставало гостріше; роблячи так, удавалося взяти в тварини не менше $\frac{2}{3}$ цілої маси її крові (приблизно²⁾; напевно трудно сказати, від чого це походило: 1) чи від поліпшення живлення серця, що викликало збільшення його діяльності³⁾ чи від відновлення функції судинно-звужуючого центру (вазоконстрикторного центру), що від гострого малокров'я впав був в інертність, а потім, під впливом збільшеного постачання крові, знов вернув собі свої права⁴⁾, і таким чином сприяв повнішому спорожненню дрібних артерій від крові і перегонів її в вени, 3) чи від посмертного⁵⁾ вигнання крові з дрібних артерій в дрібні вени, а звідси коштом венозвужуючих нервів⁶⁾, в більші вени, з яких штучне дихання тільки відтягало кров у серце; можливо, що тут брали участь і всі ці три моменти.

Вартий уваги і той факт, що при відкриванню артерійної канюлі (цеб-то в 1-й момент витягання крові) тварина що-разу має вискнуту і починає непокоїтися, неначе від цієї, власне невинної, маніпуляції її щось заболіло; це наводить на думку, що в стінках артерійних судин знаходяться чутливі нерви, які реагують на спадення судини і несуть збудження до кори великого мозку, до центрів „психо-сензорних“ і „психо-моторних“, а звідси, можливо, і до судинно-звужуючого центру, що закладений, як я раніше говорив, в довгастому мозкові.

Вищесказане дає мені право зробити висновок:

- 1) що смерть від гострої анемії, при додержанню показаних умов,— є явище часове („псевдо-смерть“) і для життя безпечне.
- 2) що дефібринована кров здібна оживляти гостро-знекровлений організм, відновляючи не тільки функцію його серця, але й цілої центральної нервової системи.

¹⁾ Таке робилося ритмічним стисканням грудної клітки обома долонями.

²⁾ За I. Kanke кров розподіляється в організмі так: 1) $\frac{1}{4}$ її знаходиться в серці і великих судинах; 2) чверть — в печінці, 3) $\frac{1}{4}$ у м'язах; 4) чверть в усіх інших частинах тіла.

³⁾ Вдихання збільшує міру розслаблення серця (діастолу), через те вступ до нього крові з допливних вен (легеневих, верхньої і спідньої порожньої вени) полегчується, а видихання, навпаки, сприяє скороченню, стисненню серця (систоли), чим поліпшується відлив крові з серця в належні артерії (аорту й легеневу артерію).

В період гострого знекровлювання, роблячи штучне дихання, ми з одного боку притягаємо кров з вен до серця (вдихання); а з другого переганяємо її з серця в артерії (видихання); а як кров, що вступає в аорту, одночасно живить і серце (через віничні артерії), то зрозуміло, що серце мусить поліпшити свою роботу, а, значить, і виявити її відновленням артерійного кровотоку.

⁴⁾ Адже перше такі штучне видихання могло збільшити скорочення серця, а разом з тим поліпшити й постачання крові (геср. живлення) довгастому мозкові, де міститься цей вазоконстрикторний центр.

⁵⁾ Хоча смерті, як фізико-хімічного явища тут, певна річ, ще не було.

⁶⁾ Так званих веноконстрикторів, які, правда, не всі визнають.

3) що в останньої спершу відновлюється функція довгастого, а потім уже і головного мозку,

4) що гостро анемована тварина, після повернення її дефібринованої крові, і на прийдешній час залишається життєздатною,

5) що видалення з крові фібрину, який становить всього тільки $\frac{1}{40}$ частину всіх білків крові,—основних поживних властивостей останньої не змінює,

6) що дефібринована кров не ядовита для того нормального організму, що з нього її взято,

7) що штучне дихання при гострім малокров'ю шкодить, коли не закрито дороги витіканню крові,

8) що штучне дихання рятує життя, коли серце спинається від гострого малокров'я, але при умові, що місце кровотоку закрито, і

9) що сам процес дефібринування функції основних елементів крові,—еритроцитів,—не шкодить, на що¹⁾, правда, уже давно вказували Prevos і Dumas, а мої спроби тільки potwierдили це.

Дальше спостереження встановило, що навіть саму дефібриновану кров можна без шкоди для тварини вернути її не зразу, цеб-то не цілком, а третинами: першу третину в день експерименту²⁾, другу—другого дня, а третю—третього дня, при умові зберігання крові на льоду і в стерильній посудині. Але як кров верталася цілком, зразу³⁾, то собака вставала з стола зовсім здорова і з того-ж самого моменту поводитася як здорова; як же кров верталася частинами, картина була трохи инакша: після першої порції крові⁴⁾ мертва тварина хоча й оживала і в тій самій градації, що й при повному поверненню крові, але за те була квола й апатична, більше лежала, аніж ходила, неохоче переходила з одного місця на друге; коли її кликано, то хоч підіймала голову, але не надовго⁵⁾, а потім знов спускала її на землю,—словом робила вражіння тяжко малокровного індивідуума. За те після повернення другої, і особливо третьої, останньої третини крові,—вона ніби зразу оживала і починала поводитися як здорова⁶⁾.

Все це дає мені право висновити:

1) що організм може якийсь час не тільки задовольнятися певним мінімумом дефібринованої крові^{7),8)}, але й оживати його коштом, відновляючи свої функції в тій самій градації й послідовності, як і при поверненню крові цілком, одразу; 2) що при поверненню крові третинами тварина лишається і на дальший час життєздатною; 3) що трьохденна дефібринована кров не ядовита для того організму, що в нього

¹⁾ Цеб-то на пункт „9“.

²⁾ Того самого дня. Цеб-то з першою порцією крові вводилося й желатину з метою унормувати згортання крові, про що докладніше буде сказано далі.

³⁾ Цеб-то в день експерименту.

⁴⁾ Цеб-то після повернення її першої третини дефібринованої крові, а значить, першого дня експерименту.

⁵⁾ На 1—2 хвилини не більше.

⁶⁾ Цеб-то бігала, гралася, мала здоровий вигляд очей, їла, пила, росла.

⁷⁾ Цей мінімум, на мої спостереження, може доходити навіть до $\frac{1}{5}$ частини усієї взятої в тварини крові (прим. до 100 с.с.); а середній і вищий мінімуми треба взяти на $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ (150 с.с.—200 с.с.).

⁸⁾ Подібне пристосування є, певна річ, один із природних способів самозахисту з боку організму.

її взято, і 4) що в такій¹⁾ крові функція еритроцитів також зберігається. На цей останній факт, правда, вже давно вказував Landois, кажучи, що в дефібринованій, держаній в льодовій воді²⁾ крові життєздатність еритроцитів держиться протягом 4—5 днів і аж після того, впроваджені в судини тварини, вони розпадаються.

На підставі своїх особистих, мелькома зроблених спостережень, — можу сказати, що строк, який дає Landois, занадто малий і що в дефібринованій крові, коли держати її на льоду, в стерильній обстановці, і, головне, щоденно продувати крізь неї стерильне повітря або кисень, — строк цей можна продовжити принаймні до двох тижнів.

При вищеподаних спробах було також проаналізоване відношення дишного центру³⁾ до поживного плинку Локка: чи може він підтримувати свою функцію коштом цього плинку в періоді „анемічної авітамії“⁴⁾. Спроби показали, що при заміні випущеної крові плинком Локка, нагрітим до температури тіла і взятим в обсягу (або трохи більше) цієї крові, — діяльність серця відновлялася дуже добре, пульс був ритмічно правильний і доброго виконання, але автономного дихання не було — значить дишний центр відмовляється робити і функцію його доводилося маскувати штучним диханням⁵⁾. Але досить було до впровадженого: „Локка“ додати яких 100—150 с. стм. дефібринованої крові⁶⁾, як дишний центр також відновляв свою автоматичну роботу.

На перший погляд це ніби йшло в унісон з твердженням фізіологів, що жодна тканина не ставиться так чутливо до недостачі кисня, як нервова і, зокрема, значить, як довгастий мозок, де закладений цей дишний центр; але навряд чи це так!

Адже і в плазмі крові кисень міститься в стані такого самого (фізичного поглинення, як у воді⁷⁾), а, значить, як і у плинні Локка, хоч, певна річ, плазма, віддавши кисень кліткам, зараз таки поповняє свій дефіцит коштом кисня еритроцитів⁸⁾, чого Локків плин, в даному випадку не може зробити, через відсутність таких еритроцитів і, значить, віддавши свій кисень, робиться непридатним для тканинного дихання. Але як ввати до уваги 1) що анатомічна будова судин головного мозку забезпечує багату приставку⁹⁾ і швидкий вплив крові (resp. плинку Локка), через що використаний плин швидко змінюється новим; 2) що обмислення головного мозку кров'ю¹⁰⁾ досить велике¹¹⁾ і, як рівняти з м'язом, виміна крові в мозку відбувається в 11 разів швидче

¹⁾ Цеб - то в трьохденній дефібринованій.

²⁾ Це треба розуміти так, що судину з дефібринованою кров'ю, (а не просто кров) держано в льодовій воді.

³⁾ Закладеного, як я вже говорив, в довгастому мозкові.

⁴⁾ Цеб - то в періоді непритомності від гострої анемії.

⁵⁾ Аналогічні дані мені не раз доводилося спостерігати й на кроликах, оживляючи їх серце „in situ“ (цеб - то невпрізане).

⁶⁾ Цеб - то $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ всієї взятої в тварини крові.

⁷⁾ Коефіцієнт вбирання кисня водою — 0,026 при температурі 37° С і, таким чином, в 100 с. стм. крові розчинено його не більше як 2,6 cub. стм. (на обсяг).

⁸⁾ Цеб - то коштом окси-гемоглобіну.

⁹⁾ А вона для головного мозку іде по двох внутрішніх сонних артеріях і по двох хребтових.

¹⁰⁾ Цеб - то кількість крові, що дотікаючи і відтікаючи обмінюється в нім.

¹¹⁾ Пересічно обсяг кров'яного току на 100,0 grm. мозку собаки = 136 с. стм. на 1 хвил. (І. А. Чувський).

(І. А. Чуєвський), 3) що 50% кисня артерійної крові залишається незужитими в тканинах навіть при нормі¹⁾, а в собаки, що не ворухнуться і ще до того знекровлена, ця потреба буде ще менша і 4) що тварині безнастанно робилося штучне дихання, чим забезпечувалося приставку кисня,— то доведеться а ргіогі сказати, що останнього було досить, і коли мозок проте відмовлявся працювати, то причина була якась инша, а яка власне — сказати поки що можна тільки гіпотетично: від поглядно чистого²⁾ Локкового плинну дишний центр не працює, а від додання до нього хоч би 100 с. стм. дефібринованої крові — починає функціонувати.

Ясно, що з морфологічного боку нервові клітинки були цілі, їх потенціал був присугній, бракувало тільки якогось стимула, якогось побудника, а його саме і вносять червоні кров'яні тільця.

Зробім тепер невеликий відступ у бік, звернімося до вирізаного серця теплокровних, на яке Локків плин, як відомо, діє оживляючим способом, і от тут ми як-раз і побачимо щось подібного.

Коли вирізане серце просто поставити в контакт з Локковим плинном (навіть нагрітим до температури тіла), то жадного „оживлення“ не буде: воно так само як перше буде перебувати в спокої (в потенціалі). Але досить тільки підняти тиснення названого плинну до норми, як орган зараз таки почне працювати — і навпаки. Коли згадаємо, що кров'яне тиснення³⁾ діє на серце як механічний побудник, то звідси ясно, що для цього органу⁴⁾ саме воно і є „одним“⁵⁾ із стимуляторів, певна річ, при умові належного складу самого поживного плинну. З другого боку, коли ми відкриємо в собаки головний мозок і, видаливши на відповідному участку тверду мозкову оболонку⁶⁾, почнемо механічно роздражнювати саме твіриво мозку, то ніякої реакції на це від тварини не будемо мати, бо мозкова тканина до подібних імпульсів нечутлива, інертна. Але якби ми почали роздражнювати цю тканину фарадичним током, то вже через кілька секунд мали-б так звану „штучну епілепсію“ собаки⁷⁾ 8). Звідси ясно, що

1) В артерійній крові кисня міститься пересічно 20%—22% (на обсяг. при 0° С тисненні в 760 т. т. живого срібла), а в венозній — 11%.

2) Я кажу „поглядно чистої“, бо в ній все таки була якась кількість крові, що зайшла в неї з дрібних судин тіла.

3) А, значить, і тиснення Локкового плинну.

4) Цеб-то для закладених у ній м'язових вузлів Keith-Flack'a і Tawara.

5) Я умисне називаю його „одним“, бо в цілому організмі воно, звичайно, не одно, що видно вже з того, що штучним поживним плинном можна підтримувати роботу такого серця не більше як 2—3 доби.

Супроти цього, цікаво було-б прослідкувати переживанність такого серця при живленню

а) звичайною дефібринованою кров'ю, взятою від тварини того самого відроду;

б) такою-ж кров'ю, але щоб наперед вона була освітлена ультра-фіолетовим світлом (люцеарною дефібринованою кров'ю. Окиснення (окислородження) потрібне в обох випадках.

7) Дуже вражливі до всяких чинників дразнення (механічних, електричних та ин.).

8) Проте кролі такої епілепсії не дають.

9) Хоча Джексонову кортикальну епілепсію людини ставлять в залежність від роздраження коркових психічних центрів скалкою кістки, проте пояснити її самим тільки механічним роздраженням неможливо, бо поруч нього тут без сумніву відбувається і ряд хемічних змін, і вони в даному випадку відіграють головну роль; вони ж, певна річ, лежать у основі і електричних роздражень.

на „психо- моторні“ центри¹⁾ головного мозку електрика діє збудливо, і от саме, її й можна буде визнати за один із головніших стимулів для нейронів²⁾ всієї центральної нервової системи³⁾, і поки в штучне поживне середовище цього стимулу не зможуть увести, доти, мені здається, і питання про оживлення мозку навряд чи буде коли розв'язане позитивно. Коли взяти до уваги, що еритроцити заряджені негативно⁴⁾, то саме їх електрони⁵⁾ і доведеться вважати за стимул для дишного центру⁶⁾ і всієї центральної нервової системи. А останню, коли вона не має цього стимула, можна порівняти з заведеним годинником, що для його роботи треба штовхнути маятник. І от такий стимул мозкові дають електрони еритроцитів. Входячи в аморфні нейтральні протеїнові коллоїди,— вони роздражнюють їх своїм електричним зарядом і тим викликають до життя. А Локків плин, не маючи достатньої кількості еритроцитів, не має і достатнього стимулу, а тому не може ні піддержати, ні відновити функції мозку, зокрема довгастого, де локалізується дишний центр. Але й самі від себе електрони навряд чи можна вважати за самостійні чинники роздраження— їх радше слід визнати одним із компонентів роздражника, який складається з контакту електронів еритроцитів з позитивними іонами кліток, що діють притягаюче на ці електрони. Тільки при наявності тих і цих, мені здається, можливе оживання мозкової тканини. А коли немає хоч одного з них— то й життя останньої неможливе.

Гармонійний комплекс іонів кліток і електронів крові можна було -б, висловлюючись мовою теологів, назвати душею, як джерелом

¹⁾ А мабуть і на всі інші.

²⁾ По Waldeger'у — вся нервова система збудована з нервових одиниць „нейронів“, анатомічно й генетично цілком незалежних одна від одної. „Нейрон“ складається з 1) нервової гангліозної клітки, що має численні паростки — „дендрити“, і 2) головного паростка, що іде від неї „нейрита“. Нейрони і є ті основні елементи, що їх коштом функціонує наша нервова система.

³⁾ Цеб - то для головного і спинного мозку.

⁴⁾ І, певна річ, не тільки коштом їх гемоглобіна.

⁵⁾ Електронна теорія, яку розробив головно Лоренц, приймає, що негативна електрика має атомну будову, цеб - то складається з окремих частинок, званих „електронами“.

Непорушливий електрон ніби викликає в околицій простороні електричні сили, а електрон, що порушається, електричні й магнітні сили.

Електрон — це атом негативної електрики. Електрони вилітають з багатьох радіоактивних тіл (уран, радій, мезоторій і ин.). При освітленні якого - небудь тіла ультра - фіолетовим промінням, з нього (тіла) також виходить рій електронів, після чого таке тіло починає носити позитивний заряд.

Існування позитивних електронів, цеб - то атомів позитивної електрики, поки ще не доведене, але нема сумніву, що кожне тіло, яке позбудося своїх електронів, буде наелектризоване позитивно.

Позитивні електрони звичайно називають просто „іонами“, які є не що инше, як атоми позитивної електрики.

Згідно з Планком, навіть проміняста енергія і та має атомну будову і вбирається тілами не безнастанно, а наче періодично, окремими закінченими кількостями, званими квантами, причім великість останніх залежить від характеру промінястої енергії, цеб - то від числа коливань в одиницю часу, инакше сказати, від положення проміння в спектрі. Коли зменшується довжина світляної хвилі, зменшуються і кванти і — навпаки: значить, в червоній частині спектру кванти більші, як у фіолетовій.

⁶⁾ Цікаво було -б випробувати вплив статичного електричного поля і електричного вітру в випадках виснаження дишного центру (прим. при Cheyne - Stokes'o: ім диханні).

життя нашого тіла, і однобічне порушення цієї гармонії, чи воно йде від іонів кліток, чи від електронів крові, веде до повільного вмирання організму, а двохбічне — викликає наглу смерть¹⁾. Крім того організмові, видимо, є властиве якесь внутрішнє почуття стану своїх іон-електронів, і тільки ним, на мій погляд, можна було-б з'ясувати передчуття смерті, що спостерігається іноді в слабих: перитонітики²⁾, прим., прорікають час свого скону з точністю до 1½—2 годни.

В якому вигляді знаходяться ці електрони еритроцитів і що є джерелом їх — нігде вказівок нема. Я думаю, що знаходяться вони в конденсованому вигляді і, власне, з лецитиновою частиною стромі, а джерелом їх служить ультра-фіолетове проміння сонця³⁾ 4). Все що я щойно сказав про значіння і взаємне відношення електронів крові і іонів кліток, певна річ, є тільки гіпотеза, але проте наявність і виміна електричних зарядів між коллоїдами крові і тканин є *conditio sine qua non* для життя індивідуума.

Раніш, казавши про відмовлення дишного центру працювати коштом поживного плинну Локка, я мав на увазі такі випадки, коли тварина цілком умирала⁵⁾ при явищах гострої анемії, цеб-то коли бралось в неї 4,4%—4,5% всієї маси крові.

Коли ж названий плин вливано тварині перед тим, як вона цілком переставала порушатися⁶⁾, а саме в періоді неправильного, рідкого і судорожного дихання, цеб-то коли максимум анемування ще не бастав, то в цім випадку дишний центр відновляв свою функцію і коштом Локкового плинну, але за те працював недовго, годині 1½—2, а потім тварина⁷⁾ все таки гинула при явищах вичерпання дихання. Треба думати, що в цім випадку собака часово реституїрвала лише коштом залишків своєї крові і тої часті її, яку вимивав Локків плин з дрібних судин і втягав в загальне коло кровообігу.

Один скептик (докторка) в приватній розмові зо мною з приводу оживлення собак дефібринованою кров'ю (*sic!*) жартома зауважив мені: „знаємо ми ці фокуси, тут справа в піднесенні кров'яного тиснення“. Щойно сказаного, думаю, цілком досить для „авто-дисперсії“ його скептицизму: не в „тисненні“ тут справа і тим більше не в „фокусах“.

При переведенню подібних експериментів був відзначений цікавий факт, який, одначе, потребує пильнішої перевірки, а саме: коли з моменту анемічного „арпоє“⁸⁾ тварині почати робити штучне дихання⁹⁾, то потім, після влиття її дефібринованої крові¹⁰⁾, — автоматія дишного центру відновляється, хоч-би цю кров повернено собаці через 5 — 6 — 8 — 10 хвилин після „екс-смерті“ її. Але досить тільки,

¹⁾ Чи не є, прим., гострий параліч серця наслідком швидкого порушення подібної гармонії між іон-електронами.

²⁾ Цеб-то особи, слабкі на запалення очеревни.

³⁾ Фото-катодне проміння.

⁴⁾ Приваймні R. Wegner (14), кажучи про відношення лецитину до проміннястої електричної енергії, а саме до проміння Röntgen'a і радія, вважає це твориво за „Accumulator der biologischen Strahlenwirkung“ (s. 545).

⁵⁾ Цеб-то не мала ні пульсу, ні дихання, ні рефлексів.

⁶⁾ Цеб-то перед тим, як поставала зовнішня „активність“ (докладно про неї далі).

⁷⁾ Вона почувала себе дуже слабою, насилу держалася на ногах і весь час лежала.

⁸⁾ „Арпоє“ — цеб-то припинення дихання.

⁹⁾ І не пізніше як через 1 — 1½ хвилини після останнього вдиху.

¹⁰⁾ Цілої або розрідженої розчином Локка.

після того, як постане це арпоє, залишити тварину без дихання на $1\frac{1}{2}$ —2 хвилини,— і життя безповоротно покидає її, не вважаючи на влиття її всієї дефібринованої крові одразу¹⁾ і не вважаючи на те, що робота серця дуже добре відновляється після цього. Мабуть і в анемованій тварини метаморфоз тканин продовжується і вугляна кислота, що постає при цім, вбиває чутливу центрально-нервову тканину. А коли функція легких продовжується без перерви, то вона зменшує напруження вугляної кислоти в тканинах і тим гарантує їм *restitutio ad integrum*²⁾. З'ясувати таке діяння самою лише відсутністю кисня (anoxibiosis) навряд чи можна, бо це триває короткий час. Проте не можна виключити тут і иншої можливости, а саме тромбоза мозкових капілярів загуслою в них кров'ю, через застоювання останньої. Штучне дихання, підіймаючи функцію судинно-рухового центру, може, анулює це, хоча, з другого боку, трудно припустити, щоб кров могла так швидко загуснути в неушкоджених судинах. Приміром в вирізаному б'ючому серці черепахи кров не загусла протягом 8 днів (Brücke).

Певну відповідь на вищесказане можуть дати тільки точніші досліди переживання дишного центру після смерті від гострої анемії. Тепер звернімося до другої дуже важкої сторони справи, а саме до зміни загусання крові під впливом дефібринації її.

Досвіди показали, що загусання крові³⁾ після повернення тварині за одним разом⁴⁾ дефібринованої крові,— протягом $1\frac{1}{2}$ —2 годин залишається зниженим, а потім трохи поліпшується, і аж на ранок другого дня стає нормальним, але як разом з дефібринованою кров'ю собаці увілляти стерильний⁵⁾ розчин желатини, взятий в кількості удвоє більшій від одного відсотку⁶⁾ фібрини всієї її крові⁷⁾, то загусання через $1\frac{1}{2}$ —2 години стає нормальним, а, значить, дефібринацію крові в цім відношенні можна вважати неважливою. Але як зазначена властивість крові має велике значіння при всіляких пораненнях, яко фізіологічне забезпечення від витікання крові, то звідси ясно, що в періоді пониження цієї властивости, треба пильно подбати про охорону тварини від усяких випадкових ран (прим. укушень), а ще більше про найакуратніше перев'язання її поранених при операції судин⁸⁾, щоб уникнути смертельної кровотечі з них.

Не менш важливий також той експериментально усталений факт, що нормальній собаці (середнього або молодого віку) разом з дефібринованою кров'ю можна впровадити в жилі в 2— $2\frac{1}{3}$ —3 рази

¹⁾ Цебто цілком і в нерозведеному (Локковим розчином) вигляді.

²⁾ Тобто до відновлення до норми.

³⁾ Докладно про неї говорилося раніше.

⁴⁾ Цебто всієї взятої в неї крові одразу, але тільки в дефібринованому вигляді.

⁵⁾ Цебто добре кипляний.

⁶⁾ Для всіх собак я брав за норму 0,2% фібрину крові.

Отже, вливалось їм 0,4% желатини, приготованої на 1% водному розчині кухонної соли.

При частковому поверненню тварині дефібринованої крові желатину вводилося з першою порцією.

⁷⁾ Цебто не тільки випущеної, але й тої, яку не щастило видалити, і яка — можна було думати — залишилася в організмі.

⁸⁾ Цебто так центральних, як і периферійних кінців артерій і вен.

більшу кількість Локкового плинну¹⁾, проти кількості, взятої в неї крові, а проте таку „polyaemia Locke'osa“²⁾ вона витерплює без шкоди, що посередно показує здібність організму обходитися і без плазми (сироватки)³⁾, аби лиш дати йому самі тільки форменні елементи крові — головне еритроцитів. Плазма крові постачає поживний матеріал всім кліткам організму, а ці останні, як видно, деякий час задовольнялися мінімумом цієї плазми, то ясно, що в них був запас поживних творив, коштом якого вони і функціонували в період розрідження крові.

В цих експериментах поліемія робилася Локковим плинном, а не кров'ю, як такою, тому мої спостереження не суперечать вказівкам W. Müller'a, що кількість крові можна збільшити⁴⁾ на 83% без шкоди для тварини і без збільшення на довгий час кров'яного тиснення, бо лишок розподіляється в розтягнених капілярах, і аж при збільшенні на 150% тиснення крові підпадає дуже великим коливанням і може настати смерть від розриву судин (Landois). Коли подібну „polyaemia Locke'osa“ зробити після попереднього знекровлення тварини і слідом за поверненням⁵⁾ її дефібринованої крові, то тварини середнього віку молодшають, міцнішають і починають виявляти гегемонію і пріоритет, доти їм не властиві.

Мабуть разом з лишком плинну їх організм звільнився від якихось токсичних елементів, які депресійно впливали на їх центральну нервову систему.

Вияснивши ці питання, які установили :

- 1) безпечність гострої анемії для дальшого оживання,
- 2) властивість дефібринованої крові, поверненої одразу, або третинами, швидко оживляти гостро знекровлений організм, відновляючи діяльність його серця і всієї центральної нервової системи,
- 3) життєву стійкість організму після повернення йому дефібринованої крові (відразу або третинами),
- 4) здатність організму не тільки деякий час обходитися певним мінімумом дефібринованої крові, але й оживати від нього,
- 5) здібність організму деякий час обходитися майже без плазми,
- 6) не ядовитість свіжої і навіть трьохденної (але держаної на льоду) дефібринованої крові,

¹⁾ Склад Локкового плинну, що я уживав, був такий : 1) кухонної соли — 0,5% + 2) двовуглекислого натрія — 0,03% + 3) хлористого калія 0,02% + 4) хлористого кальція — 0,02% + 5) виноградного цукру — 0,1%. Розчином служила дистильована вода. Той ж мети могли б досягти і розчини Ringer'a або Tirode (кухонної соли 6 1/2% — 9 1/2% — хлористого калія 0,2% + хлористого кальція 0,2% (Ringer), кухонної соли 8,0 grm. + хлористого калія 0,2 grm. + хлористого кальція 0,3grm. + хлористого магнія 0,2 grm. + фосфорно-кислого натрія (natrium phosphoricum — Na₂ HPO₄) 0,1 grm. + двовуглекислого натрія 0,05 grm. + дистильованої води 1000,0 grm. (Tirode).

²⁾ Просте збільшення води в крові називається polyaemia aquosa (цеб - то водна поліемія або гідремія).

³⁾ Адже ця плазма (сироватка в даному разі була така розріджена і фізично змінена, що її активність на деякий час майже зникла, — певна річ, поки організм не звільнився від лишку введеного плинну. В таких собак слідом за інфузією спостерігалася збільшене і частіше виділення сечі, слинотеча (салівація) і дуже часті рідкі випорожнення, з чого можна зробити висновок, що в собак регуляторами зміщення води в крові є не тільки нирки, але й слинні залози і кишечник.

⁴⁾ Те, що називається polyaemia artificialis.

⁵⁾ Всєї крові зразу і того самого дня як її взято (цеб - то „ex tempore“).

7) активність функції еритроцитів так у свіжій, як у трьохденній дефібринованій крові,

8) нешкідливість дефібринації для загусання крові при умові, що дефібринована кров буде повернена з додатком желатини, і

9) нешкідливість дефібринації для еритроцитів,—

я розпочав експерименти промивання крові за життя¹⁾ тварини.

„Промивання крові за життя“ треба відрізнити від звичайного „переливання“ її²⁾, уживаного в медицині ще з передісторичних часів³⁾ і практикованого ще й досі.

В Америці, прим., існує особний професійний союз „донарів“, якого члени 10—12 раз на рік віддають свою кров слабим, за що одержують 20—40 доларів за дачу; при клініці Мауо, пише Гессе (36) є кадр з 1000 чоловіка донарів, з яких двісті одразу знаходяться наготові.

В Австрії, Германії і Швейцарії є доброхітна організація донарів з числа студентів і медичного персоналу. Такі самі охотники з лікарів, сестер, студентів та санітарів є і при пропедевтичній хірургічній клініці Г. І. М. З. проф. Е. Р. Гессе в Ленінграді. При переливанні кров тільки переводять з організму донора⁴⁾ в організм реципієнта⁵⁾, причім останньому наперед не роблять знекровлення, а коли й роблять, то в майже невідчутній мірі. А при промиванні з організму видаляють всю кров, яку потім дефібринують, промивають і аж тоді вже вертають організові, при чім дані моїх експериментів показали, що тварині можна без ніякої шкоди для життя вернути тільки $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ частину її дефібринованої крові, а з решти досить узяти тільки одні червоні кров'яні тільця (еритроцити), та й їх віддати її не відразу, цеб-то не в день знекровлення, а на 2 або навіть на 3-тю добу. Самого акту переливання організм навіть не відчуває, а промивання супроводиться позірною смертю його, з оживанням після повернення дефібринованої крові. Значить, при „перемиванні“ організм, як жив, так і не переставав жити; при „промиванні“ він жив, умирав і знов оживав, що, певна річ, спричиняло гостру реакцію в цілій конституції організму з безсумнівним „післядіянням“.

¹⁾ Я кажу за життя, бо робив це промивання коли тварини ще жили, а не після смерті їх, хоч зовсім не сумніваюся, що можливе і це останнє: суть діла тільки в методці.

²⁾ Практиковане в сучасній медицині переливання крові має цілу серію варіацій, а саме:

I) безпосереднє переливання а) „метод безпосереднього з'єднання судин“ донора з судинами реципієнта (звичайно *arteria radialis* донора з'єднується з кубітальною веною реципієнта) (Carrel, Enderlen). Для цієї мети Hotz часом брав і *arteria brachialis* і б) метод з'єднання судин за допомогою протезів і переміжних трубок (Czile, Elsberg, Paug та інші).

і II) посереднє переливання, коли кров донора наперед збирається в ту чи иншу посудину, звідки вже тою чи иншою дорогою вводиться в жили реципієнтові, причім користуються а) або з дефібринованої крові, вливаної в вени (Morawitz, Plehn, Krehl) б) або з недефібринованої, коли до цілої крові, щоб вона не загусала, додають цитринно-кислого натрію (*natrium citricum*).

³⁾ Докладні відомості про це можна знайти в кожній історії медицини, найбільше в Ковнера. Короткі відомості є також в статті Е. Р. Гессе (30).

⁴⁾ Донором називають людину, що дає кров. Здоров'я його мусить бути поглядно бездоганне.

⁵⁾ Так називають пацієнта, що бере кров від донора.

Що-до методики цього питання ні в російській, а ні в чужоземній літературі я ніяких вказівок не знайшов; отже довелося цю методику відшукувати самому, що при надзвичайно бідному устаткуванні і обмисленню, а також крайній бідності 1-го Державного Туркестанського¹⁾ Університету було надзвичайно трудно.

Підходящою методикою для цієї мети могло-б бути:

1) промивання цілої крові,

2) те-ж дефібринованої,

і 3) те-ж, але тільки самих еритроцитів, як елементів найважливіших і не так легко поповнюваних від організму, як лейкоцити, причім плазма (або сироватка) в цім випадку анулюється.

Першому-б задовольняло просте розрідження крові через влиття в судини тварини великої кількості пливу Локка („hydraemia Locke'osa) (polyaemia Locke'osa); це своєю чергою потягло-б за собою розрідження яду в середині організму і тим полегшило-б останньому можливість подолати його. Подібну варіацію аргіогі треба визнати непевною, бо вона придатна тільки для індивідумів цілком здорових і дужих, інакше кажучи, при гострих випадкових отруєннях якими-небудь не швидко діючими ядами, яких проте треба збутися.

До другого, цеб-то промивання дефібринованої крові²⁾ — підходили-б: 1) діяліз її, 2) контакт з різними фізичними³⁾ або фізіологічними⁴⁾ адсорбентами і 3) штучне збільшення (подовження) великого кола кровообігу в невеликих судинах.

У всіх цих випадках промита дефібринована кров цілком повертається тварині.

Для третього, цеб-то для промивання самих тільки еритроцитів дефібринованої крові підходящі були-б: 1) центрифугування дефібринованої крові *en masse*, 2) осадження (преципітація) еритроцитів гальванічним током, знаючи, що вони носять негативний електричний заряд і пориваються до аноду і 3) осадження їх шляхом сильного розведення дефібринованої крові Локковим пливом „*in vitro*“⁵⁾, причім еритроцити, як елементи питомо тяжчі, осідають на дно⁶⁾. У всіх цих випадках тварині повертаються самі тільки еритроцити⁷⁾, а решта частин виключаються.

Через крайню бідність і неустаткованість Туркестанського фізіологічного інституту (Медичного Факультету) я міг зупинитися тільки на третьому і зокрема на осадженню еритроцитів з допомогою сильного розведення дефібринованої крові Локковим пливом, але пробував досягти позитивних результатів і розрідженням крові через

¹⁾ Нині перейменованого в Середнь-Азіатський.

²⁾ Звичайно, коли гадаємо, що максимум яду в самій крові, зокрема в плазмі або сироватці її.

³⁾ Напр. з гидратом окису алюмінія.

⁴⁾ Напр. з печінкою.

⁵⁾ Цеб-то в якому-небудь вмістці (циліндрі, слоїку то що).

⁶⁾ Подібне осідання, як відомо, відбувається навіть у цілій, а також і в нерозведеній дефібринованій крові, але іде поволі (протягом 3-х і більше днів і то, як держати кров на холоді). Якже-ж розвести дефібриновану кров Локковим пливом, питома вага кров'яної сироватки зменшується, а тому й осідання еритроцитів настає далеко хутче, прим. через одну добу.

⁷⁾ Певна річ з Локковим пливом, взятім в обсягу випущеної крові і з доданням відповідної кількості желатини.

влиття тварині¹⁾ великих кількостей названого плинну. Еспериментальними тваринами служили місцеві собаки, а випробовуванням творивом 1⁰/₀ розчин сілочнокислого морфія (*morphium muriaticum*), приготований на ізотонічному (1⁰/₀) розчині хлористого натрія.

Знекровлення собак робиться зрідка через сонну артерію (*arteria carotis externa*)²⁾, а здебільшого через стегнову (*arteria femoralis seu cruralis*)³⁾. Дефібринування крові робилося в скляному слоїку комплектом звязаних одна з одною скляних паличок.

Залишена на другі дні, така кров зберігалася на льоду в високих скляних циліндрах, зверху закритих гігроскопічною ватою і обв'язаних парафіновим або фільтровальним папером.

Нагріті до температури тіла творива, Локків плин і дефібринувани кров вливалася тваринам із старанно перемитих посудин (типу Маріотта), зверху закритих ватою, причім місцем влиття був: 1) часом надвірня яремна вена (*vena jugularis externa*)⁴⁾, 2) а звичайно стегенна вена (*vena femoralis vel cruralis*)^{5) 6)} (див. рис. № 1). Щоб запобігти повітряних емболій, також ужито було відповідних заходів.

В літературі нема певних даних про те, яка доза морфія для собак є летальна (смертельна), є тільки серія варіацій Їх, а тому експериментальним шляхом наперед було встановлено, що для ташкентських собак кількість названого творива в 0,03 gtm. на кіло ваги тіла є смертельна⁷⁾, і від неї через 1 — 1½ — 2 години⁸⁾ після введення, вони завжди гинули при явищах тетануса⁹⁾ і слідом за ним параліча дихання. Експерименти з розрідженням крові через влиття в судини тварини великої кількості плинну Локка (*hydraemia Locke'osa*, *polyaemia Locke'osa*) дали негативні наслідки, бо слабе розрідження інгосикації¹⁰⁾ не паралізувало, а сильного отруєні тварини не переносили (здорові, цеб-то неотруєні, переносили).

Тому досвіди проваджено з видаленням плазми і сироватки крові, але з залишенням самих тільки формених елементів, головню еритроцитів, — що робилося таким способом: 1) спершу тварину труїлося смертельною дозою морфія; а 2) потім, хвилин через 15—20 після того¹⁰⁾, знекровлювано до повної авітамії¹¹⁾. Кров її дефібринувалася і, при безнастанно підтримуванім штучнім диханні, — ¼ — ⅓ частину цієї

¹⁾ В його вени.

²⁾ Через праву або через ліву.

³⁾ Праву або ліву.

⁴⁾ Права або ліва.

⁵⁾ Права або ліва.

⁶⁾ Слина собаки, як відомо, має добрі антисептичні властивості, а тому, звичайно, краще робити операції на місцях, де зручно зализувати, а не на інших місцях.

⁷⁾ При такій дозіровці для собаки вагою в 5—6 кілограмів (цеб-то 12½—15 ф.) загальна кількість введенного її в кров морфія виносила 0,15 gtm. — 0,18 gtm. одразу, тим часом як для всього людського організму (цеб-то для всіх його 65 кілогр. ваги тіла) вищою разовою дозою є тільки 0,03 gtm. морфія, а денною — 0,1 gtm. його і то як увести його в шлунок або під шкіру, але не в кров. Звідци ясно, якою справді колосальною була випробовувана доза морфія.

⁸⁾ Залежно від віку: молоді й старі гинули швидче, як собаки середніх літ.

⁹⁾ Цеб-то отруєння.

¹⁰⁾ Час був взятий такий, якого досить, щоб відправити пошкодованого в лікарню і там подати йому медичну допомогу.

¹¹⁾ Цеб-то безживности.

крови¹⁾, разом з Локковим плинном, взятим в обсягу випущеної крові²⁾, і желатиною³⁾,— зараз таки вливалось тварині назад, а частину, що залишалася, розводилося десятиразовою кількістю плинну Локка і в умовах можливої стерильності залишалось на льоду до другого дня, причім частина еритроцитів, очевидно найбільшої питомої ваги і найбагатших на гемоглобін,— до цього часу встигали осісти на дно. Їх збиралося і разом з Локковим плинном, взятим в певному обсяговому відношенню⁴⁾, але без желатини, вводилося тварині назад.

А Локків плин, що був в контакті з кров'ю, обережно збиралося, а замість нього наливалося свіжого до давнішого десятиразового обсягу і мішанину знов залишалось на льоду до другого дня.

В такій крові сироватки оставалося, без сумніву, вже дуже небагато, через те питома вага її ще більше падала, наближаючись до питомої ваги плинну Локка. Тому на ранок другого дня (третього від дня, коли взято кров у тварини) і решта еритроцитів устигала осісти на дно. Їх збиралося і з додержанням техніки минулого дня також верталось тварині.

А промивний плин, в якому вже не було еритроцитів⁵⁾ викидалось, на чім і кінчився експеримент.

Отже, так роблячи, я видаляв у собаки всю плазму крові і морфій, що був у ній, а намість того вливав розчин Локка разом з промитими еритроцитами і желатиною.

Не треба бути фаховцем, досить просто мислити, щоб визнати, що подібна методика дуже незручна багатьма сторонами, бо при ній доводиться: 1) дбати збереженням крові; 2) повертаючи тварині кров, що -разу або розшивати зроблену рану, або робити нові розрізи для відкриття вени, що тварині, ще й до того не зовсім здоровій, певна річ, терпіти тяжко, і 3) головне,—вертаючи перемученому отруєнням організмові тільки самі еритроцити, та ще й частинами, я тим ставив його в надзвичайно тяжкі умови, що, безумовно, відбивалося на періоді одужання його.

Тому для експериментів „lege artis“ і, тим більше, для практичної медицини така методика непридатна. До неї можна вдаватися тільки в тих випадках, коли іншого виходу нема, бо вона все таки може урятувати морфійно-отруєного, якому инакше загрожує неминуча смерть. Щоб користуватися з методи „промивання крові за життя організму“, треба мати до свого розпорядження таку центрифугу, яка дала-б можливість за короткий протяг часу не тільки відокремити еритроцити від усіх інших частин крові, але й 2—3 рази промити їх (плином Локка або Тіроде), для того, щоб потім негайно і цілком вернути їх тому організмові, у якого їх взято.

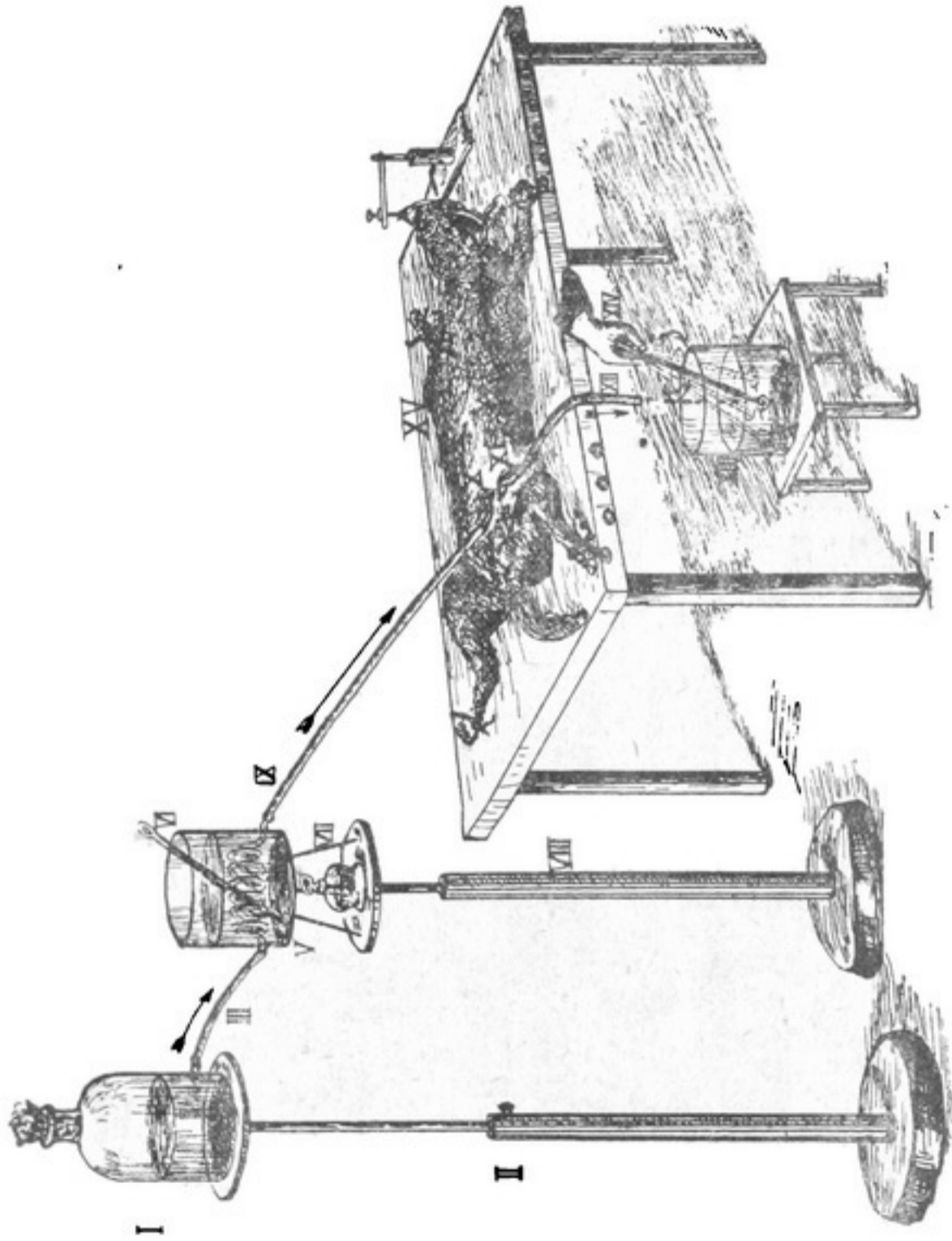
¹⁾ Цеб-то 100—150 с. стм.; без цього, як я раніше казав, динний центр відмовлявся працювати.

²⁾ Часом і більше (в 1½ рази).

³⁾ Взятою в кількості удвоє більшій від проценту фібрину всієї крові.

⁴⁾ В моїх експериментах еритроцити становили 40% (цеб-то 40 обсягів еритроцитів на 60 таких самих обсягів плинну Локка).

⁵⁾ Що складався, значить, з Локкового плинну і якоїсь частини сироватки та морфія.

Пояснення до рисунку № 1

I — Скляна посудина, з якої вливається тварині промита (або дефібринована, — якої потрібує експеримент) кров; зверху вона заткана шматком гігроскопічної вати, обв'язаною м'якою марлею. II — Підстава для I. III — Кавчукова трубка, якою кров з посудини I тече в скляний змішувач (VI), нагріваний на водній бані (V); температура останньої контролюється термометром (V') і підтримується полум'ям спиртової лампочки (VII), що стоїть на підставці (VIII). IX — Кавчукова трубка, якою плин із змішувача IV тече далі і вливається в стегенну вену (vena cavaalis) тварини (X). XI — Стегена артерія (arteria cavaalis), якою через кавчукову трубку (XII) виходить з тварини отруєна кров, XII — Скляний слоток, куди витікає артеріальна кров. XIV — Скляні палички, що ними дефібринується виточувана артеріальна кров. XV — Об'єкт, прив'язана до операційного стола.

У вага: Кавчукові Трубки IX і XII сполучені з відповідними судинами тварини не безпосередньо, а з допомогою скляних канюль наперед вв'язаних в ці судини.

До цього дуже придалася - б французька „сирга - центрифуга“, що дає 38 — 40 тисяч обернень на 1 хвилину і безперестанку подає і віддає центрифугований плин¹⁾.

Маючи під руками таку центрифугу, і саме промивання можна було - б робити повніше, глибше, що з експериментального й практичного погляду було - б ще цікавіше й важніше.

Промивання в умовах, що я описав, торкалося найбільше $\frac{2}{3}$ всієї крові; а одна її третина залишалася нерушеною, непромитою, а, значить, і ядовитою для організму.

Але хоч яка примітивна була використана від мене методика, проте експерименти ясно показали не тільки можливість, але й важливість промивання крові за життя організму при морфійному отруєнні: „промиті“ тварини виживали („непромиті“ гинули) і без ніяких відхилень від норми²⁾ жили неозначено довгий час; а „непромиті“ через 1 — 1½ — 2 години гинули при явищах правця („стовбняка“) і слідом за ним параліча дихання. І на цей факт, що сам зі себе промовляє, практична медицина без сумніву повинна буде звернути пильну увагу в своїх заходах урятувати життя морфійно отруєним, яким, мені здається, ніщо крім промивання крові не допоможе, коли ад в смертельній дозі уже встиг пройти їм у кров.

Остання в морфійно отруєних тварин була сильно асфіктичною³⁾ і, як показала біологічна реакція (на собаці - ж), — мала в собі морфій. Напевно не мало було абсорбовано його нервовою і іншими тканинами (прим. печінкою), і от саме тут глибоке промивання було - б до речі, але не маючи центрифуги, не міг я його здійснити.

Пробні експерименти з вирізаною баранячою печінкою ясно показали, що вона дуже добре затримує морфій і, перепускаючи через ворітну вену (*vena porta*) 10% розчин цього творива (приготований на Локковім плинні), не знаходжено й сліду його в плинні, що витікав з вен печінки (*venae hepaticae*).

Також беручи до уваги адсорбуючу здібність фібрину крові, — можна думати, що частину морфія захоплює і він в часі дефібринування.

Не можна також не відзначити, що перед знекровленням отруєні тварини були в прострації⁴⁾ і напівнепритомні, а з моменту кровопускання вони прокидаються і починають виявляти деяку активність.

Годовано їх в після-операційні дні молоком, білим хлібом, а періодично і м'ясною іжею. В літературі останніх років висловлювано думку, що дефібринована кров ядовита, ніби в наслідок утворення в ній другоступневих продуктів розпаду, а тому клінічне користання з такої крові не рекомендувалося.

¹⁾ Детальний опис устрою такої центрифуги див. в статті Dr. Carl Ebel's (Maidland): *Über Lackfiltration mit Scharples Superzentrifugen und deren Anwendung auf anderen Gebieten* — „Chemiker Zeitung 1924 Jahr., № 22, 20 Februar, s. 92. — Виготовлює такі центрифуги „Société anonyme des Appareils Centrifuges“ (Paris, 1 Rue Taitbout).

²⁾ Якщо не лічити перших 6 — 7 днів, коли собаки були все таки не зовсім здорові: мало ходили, мало їли (але таки їли!) і були трохи апатичні. Крім „морфійної травми“ тут грає роль, певна річ, і сама метода повернення крові „частинами, а не зразу“, що, безперечно, мало величезне значіння.

³⁾ Цеб - то мала багато вугляної кислоти і мало киева.

⁴⁾ Цеб - то в знемові, без сил.

Прим. Н. Freund установив (16), що в крові, випущеній з судин, утворюються при розпаді кров'яних платівок (тромбоцитів) активні творива, причім в перші 15 хвилин спостерігається „ранній яд“ (Frühgift), який викликає розширення судин, а пізніше — „пізній яд“ (Spätgift), який має протилежне діяння, цеб-то викликає звуження судин, хоч і він теж не є сталий і через добу починає втрачати свої властивості.

Промиваючи кров слабим людям, ці вказівки Н. Freund'a, певна річ, треба буде взяти на увагу, але вважати їх поважним аргументом проти застосування подібного методу ніяк не можна, бо сучасна медицина знає цілу серію антагоністично діючих засобів, якими завжди можна відновити судинну рівновагу.

Є також вказівки Sachs'a, що дефібринована кров, в наслідок зміни її фізичної природи, — і біологічно робиться інша, як кров нормальна, з чим, на підставі своїх повторних експериментів над собаками, я також погодитися не можу, бо в нормальних умовах і на здорових тваринах я жадних аномалій від дефібринованої крові в них не спостерігав, а вони неодмінно мусіли - б бути при біологічно зміненій крові.

Міркуючи принципіально, навіть не зрозуміти, чому для одного організму в один часовий протяг його життя ціла кров не ядовита, а дефібринована має бути ядовитою. Адже, дефібруючи кров, я зовсім не порушую її основних фізіологічних властивостей, а з фізико-хімічного боку часом позбавляю її тільки $\frac{1}{40}$ частини білків (фібриногена), чого організм, поставлений в нормальні життєві умови, — зовсім не відчуває і з чим йому пуста річ упоратися. Не казати вже про те, що на заміну видаленого фібрину йому тоді-ж таки вводиться подвійну кількість желатини.

Замість дефібринованої крові Freund запропонував 1891 р. користатися з цілої крові, додаючи до неї цитринно-кислого натрія (natrium citricum)¹⁾, щоб запобігти загусанню, через що така кров і називається „цитрованою“ (Blutcitrat). На думку L. Nürnberger'a (17), — таку кров можна без шкоди вводити людям навіть після 4-тижневого держання її в залютованих колбах.

Одночасно з цим в літературі з'явилося чимало повідомлень і протилежного характеру, з указівкою, що й цитрована кров є ядовита (Vernheim, Küttner та інші).

Експериментальні дослідження (Horsley, Ungar) показали, що цитринно-кислий натрій збільшує крихкість червоних кров'яних тілець, тим самим сприяючи гемолізові їх, і разом з тим звужує фагоцитарні властивості лейкоцитів.

Словом, — що до цитрованої крові погляди авторів різняться не менше, як що до крові дефібринованої. Що до ядовитості цілої цитрованої крові, то цей факт, — коли навіть не зважати на шкідливий вплив на кров самого цитринно-кислого натрія, — не тільки можливий, але, на мою думку, навіть безсумнівний, коли для найбільшої стерильності її держали в герметично залютованих трубках

¹⁾ З 1 обрахунку 50 ctm 1%, розчину його на 125,0 grm крові (L. Nürnberger, 17).

або колбах (L. Nürnbergger), що з фізіологічного погляду цілком недозволена річ і от через що: кров, як я раніше казав, — це плинна тканина і, як така, певна річ, має і своє дихання і свою виміну творив, а тому спілкування з зовнішнім оточенням для неї конче потрібне, бодай для того, щоб позбутися вугляної кислоти й вищих газуватих продуктів свого метаморфозу. А герметичне переховування позбавляє її цієї змоги і тим спричиняє самоотруєння її з усіма шкодливими наслідками і для неї самої¹⁾ і для того організму, куди вона потім лущить.

З того, певно, й виникли спостережені випадки ядовитого впливу подібної крові. Чи мала-б вона такий вплив, коли-б її держано в умовах вільної вентиляції, це питання потребує експериментального освітлення. А поки що можна тільки заздалегідь сказати, що в умовах герметичного закупорення ядовитою зробиться і дефібринована кров.

В моїх спробах, як я вже казав, кров держано в умовах хоч і стерильних, але не в таких, щоб автовентиляція її була неможлива.

Про дефібриновану кров теж треба сказати, що в деяких випадках і вона може бути ядовитою, прим., а) коли беруть її від не зовсім здорової людини і вливають слабій або б) беруть у слабого та йому-ж і вертають. Адже при дефібринуванні, як уже було сказано, руйнується частина лейкоцитів, через що в кров може увійти поглинений ними яд недуги, а це, певна річ, зробить таку кров ядовитою і тим погіршить становище слабого.

Тому, користаючись з такої крові, її конче треба біологічно знешкоджувати, роблячи це перед²⁾ або після³⁾ влиття її в організм.

Коли яд знаходиться в самій плазмі (сироватці) крові⁴⁾, то і тут користання з дефібринованої крові, як такої, полегшення не дасть, бо в цім випадку з неї належить брати самі промиті еритроцити і тільки їх вертати слабому; а сироватку доводиться виключити, бо в ній яд.

Ігноруванням хоч одного із згаданих моментів, мені здається, і пояснюється, незгода в поглядах на дефібриновану кров моїх експериментів і спостережень вищих авторів. Не можна також не згадати, що при деяких слабостях (прим. нирок — уремія) крім промивання крові треба додавати до неї⁵⁾ ще й ліки, які специфічно діють на слабій орган.

Що період слабости в кожному окремім випадку промивання також повинно брати до уваги, то про це й говорити не доводиться, пам'ятаючи приповідку: „пустиш вогонь, — не погасиш“.

Кінчивши з цим, перейдімо тепер до розгляду негативних сторін запропонованого від мене методу промивання крові „за життя“.

¹⁾ В ній може настати, прим., „гемоліз“, цеб-то розчинення червоних кров'яних тілець, через що вони гублять здібність вбирати кисень, і, таким способом, виключаються з сфери своєї діяльності в організмі.

²⁾ Прим., освітлюючи її.

³⁾ Прим., викликаючи штучний лейкоцитоз одночасним уводом в організм желатини, нуклеінату натрія, лецитину, екстракту коси, екстракту шпіку і т. и.

⁴⁾ Як це буває, прим., при морфійному отруєнні.

⁵⁾ Звичайно після дефібринації і в період самого повернення крові слабому.

Найголовніша з них — можливість занесення зарази¹⁾ в дефібриновану кров або в одмиті еритроцити, а звідси вже і в організм.

Однак при сучасній стерильності й асептиці цього боятися нічого, бо при належній лабораторно-клінічній обстанові всі маніпуляції дефібринування й переливання можна буде робити досконалим (*lege artis*), а значить і без ніякої небезпечності для слабого.

Що до фізіологічних властивостей еритроцитів, то такі, як я вже казав, від дефібринації й промивання не міняються. А чисельність їх коли й зменшується, через механічне втягнення в фібринозний загусток, то так мало, що на неї нема чого зважати: проста кровотеча з носа „epistaxis“ може дати більшу втрату їх, ніж то буває при дефібринуванні.

Число лейкоцитів від дефібринації без сумніву зменшується, в наслідок часткового розпаду їх при тім, а коли користуватися самими тільки еритроцитами, давніші лейкоцити і зовсім виключаються з організму, але все це великої ваги знов таки не має, бо організм має здібність швидко збільшувати їх²⁾.

А при гострих і хронічних тратах крові остання може відбуватися так інтенсивно, що в крові спостерігається навіть часова білокровність (лейкоцитемія)³⁾.

А як одночасно з дефібринованою кров'ю тварині вводиться й желатину, то цим, крім природніх, створюються ще й штучні сприятливі умови для лейкоцитозу, через що ризик, що організм залишиться без авто-оборонців, також майже зникає.

Від кров'яних платівок після дефібринації, певна річ, нічого, крім продуктів їх розпаду, не залишається; але загальна патологія виявила, що слідом за знищенням майже всіх цих елементів, кількість їх уже на 5—6 днів вертає до норми.

Судячи з швидкого⁴⁾ відновлення загусання дефібринованої крові, коли одночасно з нею ввести желатину, доводиться думати, що ця остання діє відтворчо і на платівки, а, значить, і цей дефект осібного значіння не має.

Загусання крові, як читач уже знає, — від дефібринації знижується, що триває недовго, — всього добу, а як одночасно ввести желатину, то й ще менше, — тільки 1½—2 години⁵⁾.

Тому, при умові, що рана буде як належить перев'язана і що з нею будуть обережно поводитися, — небезпечність зійти кров'ю також відпадає, а тому і з цього боку метод, що я пропоную, можна прийняти.

Про густість (в'язкість) дефібринованої і позбавленої сироватки крові⁶⁾ доведеться сказати, що проти норми вона, певна річ, буває

¹⁾ Сепсиса.

²⁾ Згадаймо хоч-би „травлячий“ лейкоцитоз.

³⁾ Це теж один із випадків фізіологічного лейкоцитозу.

⁴⁾ А саме, — через 1½—2 години.

⁵⁾ Через який час відновилася-б ця властивість крові, коли-б тварині вернути тільки самі еритроцити (з Локковим плинном і желатиною), сказати не може, бо в моїх експериментах, з технічних причин, повної ізоляції їх не було.

⁶⁾ Позбавленою сироватки я називаю таку дефібриновану кров, з якої для використання взяті тільки самі еритроцити, а всю решту анульовано.

знижена, бо а) при дефібринації виділяється частина кров'яних білків (фібрин) і формених елементів, а б) при „десерумнації“ вона цілком позбавляється тих і других (за виїмком еритроцитів); але впровадження желатини¹⁾ полагоджує цей бік справи, а тому і її можна буде визнати поглядно задовольняючою.

Густість крові, як відомо, залежить від білків плазми, а головне, — еритроцитів і має велике значіння для швидкості руху крові по капілярах, де вона (швидкість), — при всіх інших однакових умовах, — зворотно-пропорційна до міри густоти крові. А повільність кровотоку в капілярах²⁾, знов же, має дуже велике значіння для належної виміни творив між кров'ю і тканинами: ця виміна при швидкому рухові крові³⁾, певна річ, була-б зменшена, що досить негативно відбилося-б на стані організму.

Крім сказаного, не можна також спускати з ока, що, видаляючи з крові плазму (сироватку), — ми разом з тим, звичайно, позбавляємо її тих „оборонних тіл“ (Antikörper), які знаходилися в ній, і, значить, на деякий час залишаємо організм без його природних способів самозахисту і тим, певна річ, піддаємо його життя певній небезпечності в боротьбі за існування. Але експерименти над собаками показали, що вони дуже добре виживали, отже і цей дефіцит організм витерплює легко, а, значить, явище це короткочасне і швидко поповнюване силами самого організму.

Крім того, навряд чи можна сумніватися, що і анти-тіла крові, так само як і кров, також мають свій крайній термін життя, і відновлення їх (регенерація) іде 1) або з органів, що виробляють глобуліни (печінка, коса, шпик)⁴⁾, — бо встановлено, що з глобуліновою фракцією крові звязана і частина цих „Antikörper“, 2) або коштом лейкоцитів, що їх внутрішньо секреторною діяльністю, як думають деякі автори, і пояснюється вироблення вселякого роду „захисних тіл“. Всі ці моменти, а надто при належному догляді і живленні, будуть такі скороминучі, що звертати на них більшу увагу не варт: дані експериментів, принаймні, промовляють за тим.

Тепер подивімося, які інші властивості крові можуть бути ушкоджені від дефібринації.

Про зміну кількості води говорити не доводиться, бо до дефібринованої крові, повертаючи її організмові, додаємо певну кількість Локкового плинну, — яко компенсацію за випадкову втрату крові при кровопусканні.

Газація крові не міняється, бо коефіцієнт вбирання кисня Локковим плинном при $+37^{\circ}\text{C}$ буде такий самий, як і плазми або сироватки, тим більше, що запасно-кисневий резервуар — еритроцити — залишається майже зовсім нерушений.

¹⁾ В кількості удвоє більшій від проценту фібрину в крові.

²⁾ Лінійна швидкість кровотоку в капілярах виносить 0,5 — 0,8 — 1 м. м. на 1 сек.

³⁾ Що може бути, прим., при зменшенні густоти крові.

⁴⁾ Глобуліни належать до білкових творив, до групи так званих „справжніх білків“. До глобулінів належать: 1) серум-глобулін (із крові); 2) фібриноген (з крові); 3) тирео-глобулін (з щитуватої залози); 4) ово-глобулін (з яєць) і 5) клітчані глобуліни (прим. міозин із м'язів). Із серум-глобуліна (цеб-го з глобуліна крові), шляхом діаліза, вдалося виділити: 1) еу-глобулін, який швидко випадає з розчину, і псевдо-глобулін, що довго залишається розчинним.

На білкові тіла кров біднішає дуже мало¹⁾, легко поповнюючи втрату з першої спожитої їжі.

Відсоток виноградного цукру і неорганічних солів не тільки не зменшується, а навіть трохи збільшується коштом введеного Локкового плинну.

Продукти виміни творив, що були в крові (сечова кислота, сечовина і т. и.)²⁾, коли й змінюються кількісно, то знов же в дуже малій мірі, а саме остільки, оскільки вони механічно втягаються в фібринозний загусток; те саме можна сказати за жири й „ліпоїди“³⁾.

Про вміст ферментів і їх анти-тіл доведеться сказати те саме, що було раніше сказано про захисні тіла крові. При користанні з самих тільки еритроцитів⁴⁾, справа значно складніша, бо в цім випадку організм не тільки позбавляється усіх своїх кров'яних білків, жирів, ліпоїдів, ферментів та гормонів, але й частини неорганічних солів⁵⁾, але й тут, судячи з експериментів, він дає собі раду, очевидно, поповнюючи дефект через інтензивне засвоєння їжі.

Реакція і осмотичне тиснення в вищезгаданих умовах⁶⁾ також мінятися не повинні, бо відсоток солів в Локковім плинні не менший, як у самій плазмі або сироватці.

Так само не повинна знизитися⁷⁾ і радіоактивність організму, бо в склад Локкового плинну входить радіо-активний елемент хлористий калій⁸⁾.

Тут не можна поминути ще й другої сторони діла, а саме твердження загальної патології, що поки в анемованого організма цілком відновиться кількісний і якісний склад крові, доти нервова система його не перестане бути легко збудимою, а сам він буде вражливіший на зовнішні вадливі впливи.

Все це примусить лікаря скупчити свою увагу, по-перше, на асептиці і стерильності цілої операційної процедури, а, по друге, на дальшій догляді і живленні слабого. Інші моменти не такі важливі, скороминучі, і на них можна не зважати.

Проблеми питання надзвичайно широкі: таким способом можна буде: 1) промивати відцентрифуговані червоні кров'яні тільця⁹⁾; 2) насичувати їх (або всю дефібриновану кров) строго дозованими ліками, 3) змінювати мінеральний склад крові, додаючи до неї *mineralia*, яких бракуватиме (прим. вапняних і фосфорних солів);

¹⁾ Коштом виділеного фібрину, що становить близько $\frac{1}{40}$ частини всіх білків плазми.

²⁾ Не можна забувати, що за теорією Старлінга вони є побудники („гормони“) для всіх тканин і органів нашого тіла, і без них нормальна функція останнього неможлива.

³⁾ Цеб - то лецитин і холестерин.

⁴⁾ Або, інакше сказати, при „десерумнації“ дефібринованої крові.

⁵⁾ Прим. сірчано-кислих і фосфорно-кислих солів кальція і магнія.

⁶⁾ Цеб - то при користанні так дефібринованою кров'ю, як і самими тільки еритроцитами.

⁷⁾ А як користуватися з дефібринованої крові, то навіть повинна буде збільшитися.

⁸⁾ Радіоактивні творива і еманация радія подібуються в досить великій кількості в росі, инею, дощовій, сніговій і особливо мінеральній воді. Сліди їх є і в звичайній воді.

⁹⁾ Дані експериментів натякають на можливість промивати навіть цілий організм.

4) поліпшувати газовий склад крові через насичення або виділення з неї відповідних газів¹⁾, поліпшувати ферментативну здібність крові, додаючи до неї відповідні ферменти; 5) робити біологічне очищення крові, впливаючи на неї проміннястою електричною енергією²⁾; 6) заміняти природну плазму крові штучною, коли перша через що - небудь стала нездатна або шкідлива і т. д. і т. д. і т. д.

Питання про медичне значіння промивання крові за життя, мені здається, ясне само від себе: тяжкі випадки холемії, уремії, піемії, гемофілії, септицемії (зараження крові), різних гостро-заразних слабостей, що супроводяться зміною крові (прим., гострих екзантем), асфіксії і цілого ряду випадкових отруень (прим., алкогольного, чадного, морфійного і ин.) знайдуть для себе тут новий раціональний метод лікування, іноді одиникий.

І от у цім останнім полягає його основна роль, його найважливіше значіння, що при дальшій розробленню має многонадійне прийдуче.

¹⁾ Приміром, можна насичувати її киснем або виділяти з неї вуглянну кислоту і інші гази.

²⁾ Прим., ультра-фіолетовим промінням або просто світлом. Ця сторона питання потребує, правда, відповідного розроблення, бо ультра-фіолетове проміння викликає, як відомо, випад білків з крові.

М. ЗЕРОВ

Наші літературознавці і полемісти

... fratres Helenaе, lucida sidera ...
Hor. Carm. I, 3.

... братья - близнецы лучистых звезд
четою ...

П. П о р ф и р о в (перекладач).

1

На початку лютого, в київській „Пролетарській Правді“ можна було прочитати таку уважну і характерну оповістку:

„Цими днями у виданні „Глобус“ виходить з друку дві книжки: 1) Дмитра Загула „Література чи літературщина?“ — науковий аналіз творчості української „неокласики“; 2) Якова Савченка „Азіятський апокаліпсис“ — теоретична праця про взаємовідносини пролетарського мистецтва з греко-римським“.

Всього кілька рядків, але все в тих рядках знаменне: і самий факт оповіщення (досі рідко яка книжка удостоювалась такого ласкавого відзначення в газеті), і логічні наголоси, любовно покладені на підзаголовки „науковий аналіз“, „теоретична праця“ (цим праці т.т. Д. Загула і Я. Савченко мають вигідно різнитись від наших поглядів і оцінок, потаврованих, на думку „Пролетарської Правди“, суб'єктивним, „некритичним“ і ще якимся „естетизмом“), і навіть шрифт (корпус), яким ту оповістку складено і яким у відділі „Культура і Мистецтво“ не набираються навіть статті про улюблений газетою російський драматичний театр у Києві. Очевидно, з брошурами обох авторів солідаризується ширший круг письменників, об'єднаний довкола „Пролетарської Правди“, і, очевидно, сама редакція надає обом книжкам якогось більшого літературного значіння. Це зобов'язує і нас, читачів, пильніше приглянутись до теорії Я. Савченка і до науки Д. Загула. Обидві праці в світ уже з'явилися і давно чекають на справедливу і заслужену оцінку.

2

Брошура т. Я. Савченка, випущена під № 2 — „Азіятський апокаліпсис“ — становить собою трохи запізнений відгук на „Камо грядеши“ Хвильового, саме на ту частину памфлета, де М. Хвильовий викладає свою концепцію „великого Азіятського ренесансу“ — цей, на думку автора, лише „абетковий абзац до теорії нового мистецтва“, а на

10*

думку критика „іменно теорію, широку з претензіями на науковість мистецьку концепцію.“ В цій концепції мистецькій т. Савченко бере „на удар“ твердження Хвильового, що „Азіатський ренесанс“ має бути „епохою європейського відродження плюс незрівняне, бадьоре і радісне греко-римське мистецтво.“ Він (Я. Савченко) не зважає на те, що серед теоретиків пролетарського мистецтва не один Хвильовий „обертає свої очі“ до античної культури. Йому байдуже і те, що, як сам він ладен визнати, „антична культура довгий час жила в свідомості культурного людства від століття до століття, з епохи в епоху, як колосальна традиція, що сприймалася без жадного контролю, як канон, чи як непорушна, застигла у віковій славі, нормативна, геніями стверджена й освячена мистецька категорія“ (Азіат. ренес., ст. 15). Сміливий і вільний від упереджень, т. Я. Савченко гадає, що спроба Хвильового знову підкреслити культурне значіння цієї традиції є гріх і ересь, різко виявлена і шкідлива апологетика минулого („высшее никогда не достигается в настоящем: оно всегда не позади нас, а впереди“) — і свідчить ця апологетика минулого у Хвильового тільки „за поверхове розуміння історичного процесу і за втрату будь-яких перспектив.“ На цьому фундаменті наш критик будує перший поверх своїх тверджень. „Наша культура — пише він — не має нічого спільного з античним світом не тільки абсолютно, але й відносно (!) ні в економіці, ні в соціальній структурі, ні в відчуженнях часу і простору, ні в загальному, так мовити-б космічному тонусі“ (Азіат. ренес., стор. 16). Греко-римське мистецтво, а значить і вся греко-римська культура (бо-ж „не можна одривати мистецтва від загальної культури“) давно уже здані (хто здав?) в „архів людства“. Ні як учителі стилю, ні як збагачувателі життя письменники греко-римської давнини не можуть нам нічим прислужитися, надто-ж митці римські, що самі світять одбитим світлом.

Другий поверх теоретичних міркувань Я. Савченка скерований, власне, проти римської літератури. Взявши до рук короткий, але змістовний курс літератури римської золотого віку проф. О. Ю. Малєйна, наш критик робить генеральні оглядини римської поезії Августової пори, перетворюючи їх часом на генеральську „распеканцію“. І все те для того, щоб закінчити патетичними „питаннями-відповідями“:

— Чи зійдуть митці-комунари на гору Гелікон і засвітять там світильник?

„Не бачить ім ні Гелікона, ні світильника.“

— Значить?

„Значить,— да буде пролетарське мистецтво мінус „греко-римський плюс“.

„І хай мерці ховають мертвих!“

Такий порядок думок у нашого нового знавця античності і нового опонента Хвильового, по змозі його словами переказаний; такі три поверхи його аргументації, його принципові сутерени і полемічні надбудування.

Отже візьмемо перше твердження: „Стаття Хвильового є апологетика минулого“ — і перше навчання: „Треба знати, що вищі стадії розвитку нас ждуть у майбутньому.“

Твердження — невірне, а навчання, що найменше, недоречне. — Звідки Я. Савченко зяв, що у Хвильового, як у давно знайомих персонажів популярної картини, „все в прошлом“! Всякому, хто хоть трохи обізнаний з теоретичними викладами тієї славнозвісної тепер „абетки пролетарського мистецтва“, а також з настроями „Синіх етюдів“ та „Осени“, ясно, що всі ті уявлення Савченкові є чиста фантастика. Хвильовий одкидає твердження про абсолютний реалізм пролетарського мистецтва, пробує накреслити його шляхи від героїчно-життєрадісної романтики юности до тверезого реалізму дозрілого віку, коли воно (мистецтво переходової доби) увіллється широким гирлом у творчість майбутнього суспільства безкласового. А Савченко називає Хвильового апологетом минулого! Хвильовий окреслює терен нового ренесансу, говорить про конечне піднесення культурної творчості східних народів елементами європейської культури, бере Європу нинішню (Європу здобутків) і Європу античну (Європу великих зародків), як „психологічну цінність, що вигоняє людськість на великий шлях прогресу“. А Савченко каже, що у Хвильового немає перспектив! Як так, коли в кожному рядку памфлета бренть і пером Хвильового водить „почуття радості, що по жаром палахкотить біль наших сердець, почуття, що з кожним моментом нашого інтелектуального зросту підіймається, як Йогансенові „сереброкриллі кораблі“:

все вище, вище, вище д'гори!..

Ні, Хвильовий не апологет минулого і не антиквар, так само мабуть, як не є антикваром мистецтва і Луначарський, коли він, як каже Савченко (Азіат. ренес., стор. 14) боронить поглядів, що грецьке мистецтво „є тим джерелом, звідки пролетаріят має брати зразки своєї творчості.“

Додамо тут тільки одно міркування з приводу слова „зразок“. Я. Савченко, видимо, не знає тієї літератури, яку знають т. Луначарський і М. Хвильовий, а тому і висловлюється не скрізь і не завжди обережно. Річ у тому, що про античне мистецтво, як про „норму“ і „освячений геніями“ „зразок“ для сучасності, давно вже не говорить ні один із „оборонців“ греко-римської давнини. Ті часи, коли античність сприймалася „без контролю і критики“, минулися остаточно з кінцем XVIII століття. Уже перші роки XIX-го принесли нам працю і постать такого гострого критика античної традиції, як Б. Нібур. А коли — б Я. Савченко, перш ніж сідати за свій непатмоський апокаліпсис, перегорнув відповідні (і далеко не зайві для його теми) матеріяли, він би знайшов у одного з найвидатніших, європейського масштабу і значіння, проповідників античності такі справедливі і влучні слова:

„Ми всі, що працюємо на ґрунті античності, свідомі всієї ваги й користі нашої праці для сучасників і нащадків, всі ми в один голос протестуємо проти того погляду, який накладають нам ніколи надміру ширі („не по разуму, усерднее“) співники, а частіше — нетямущі або безсовісні супротивники. Ми не маємо жадного наміру повертати до того, що було. Наші очі дивляться не назад, а вперед. Коли дуб... глибоко пускає коріння в землю, то не тому, що хоче в землю врости, а тому, що з тієї глибини бере

він сльду, яка гонить його вгору і дає йому переростати всі інші, що лише пасивно живуть, кущі і трави. Античність повинна бути не нормою, а життєвою силою („живительной силой“) сучасної культури“.)

Так в очевидячки, мислить і Хвильовий. Перше європейське відродження — на його думку — занадто ще стояло під знаком християнського світогляду і аскетичного ідеалу. Гуманісти раз-у-раз ішли на службу християнському упокоренню, терпливості і містиці. Цицерон не переміг Галілеянина і, уживаючи терміну Блаженного Ієроніма, не Цицероніанцями, а назарейми бували часом і великі представники європейського відродження, як Піко Мірандола в Італії і Шварцерет-Меланхтон в Німеччині. Сподіваючись відродження нового, Хвильовий згадує про етичний ідеал еллінської давнини, про життєрадісність греко-римського мистецтва, згадує про них, як про антидот християнській „терпливості й покорі“, готовий пронизати ними все майбутнє мистецтво пролетарське. Він сприймає життєрадісність античну, як зерно, що з нього прорости має пишна рослина соком віків наповної і при тому світлої, не пригніченої внутрішньо, життєтворчості.

Тільки це і значить формула: „Європейське відродження плюс життєрадісне греко-римське мистецтво“. Мова йде не про повертання очей назад, не про ідейну „рокоходію“, а про зміцнення елементів греко-римського світопочуття у відродженню новому, в інтересах майбутності. А що всякий розвиток приводить до „складніших, а тому і вищих, явищ життєвих“ та що „вищі стадії розвитку перед нами, а не позад нас“ — це знає не тільки Фукс, автор праці про мистецтво, на яку Я. Савченко посилається. Знає це і Хвильовий, — інакше, мабуть, не вглядався-б він з такою тугою в обличчя наших часів і з такою вірою — в лице прийдешності...

Так само недоведеним лишається і друге твердження, з якого виходить наш критик, нападаючись на книжку Хвильового. Недоведено, що позитивна оцінка античного мистецтва в „Камо грядеши?“ свідчить про поверхове розуміння історичного процесу і навіть за втрату будь-яких перспектив. Той, хто йде вперед, і хоче знати, оскільки він вперед посунувся, мусить раз-у-раз озиратися на перейдену путь. Хто намічає програм роботи, мусить відзначати все досі пророблене і давати йому оцінку. Отже і концепція Хвильового, його прокидання шляхів азійського ренесансу мусить базуватися на критичній оцінці зовнішнього плужансько-жовтнівсько-гартянського фронту, його методів та принципів праці. Подібно до того, як кожний програм громадський є разом з тим і історична теорія — а це ми знаємо давно, ще з книжки проф. Р. Ю. Віппера „Общественные учения и исторические теории XVIII—XIX вв.“ — так і нове прямування літературне завжди сполучене з критичною переоцінкою літературних цінностей минулого. Кожна школа відшукує собі предтеч і попередників, в свій час непомічених або неоцінених належно. Т. Я. Савченко може пригадати, як розвиток психологічного роману у Франції спричинився до популярності затертого було другорядними і третерядними літературними іменами Стендаля, або, щоб не

1) Ф. Ф. Зелинский. Древний мир и мы. Из жизни идей, т. II, вид. 3-ге. СПб, 1910. стор. 77.

ходити за прикладами далеко, як зростання російського символізму піднесло на п'єдестал Тютчева і Фета, з яких, особливо з Фета, ще порівнююче недавно глузували читач і критик. А раз критична переоцінка традиції і літературний (чи взагалі мистецький) програм є дві сторони того самого життєвого інтересу, — то і нова, незвична для нашої революційної літератури, висока оцінка греко-римського мистецтва у Хвильового може свідчити не про відсутність перспектив, а навпаки про їх широту і далекосяжність. Коли дуб жене коріння в глиб, то це значить, що його верховіття здіймається вгору.

Але, передбачаю, гут т. Я Савченко почне протестувати. Конкретно: „Що може дати греко-римське мистецтво?“ Аджеж воно є плід давно пережитих умов економічних, іншої ніж наша техніки, вишого розподілу праці, іншої соціальної структури. „Наша культура“ — скаже він — „нічого спільного не має з античним світом не тільки абсолютно, але й відносно (!) ні в економіці, ні в соціальній структурі, ні в відчуженнях часу і простору, ні в загальному, так мовити - б, космічному тонусі“.

Думка зформульована гостро, виразно, недвозначно, — але на жаль вона слабо в'яжеться з другими формулами Савченка. Так на стор. 15 наш критик визнає, що в свідомості європейського людства антична культура довгий час жила, як „колосальна традиція“ (та невже-ж вона так до останку вивітрилась?). Сторінкою вище він погоджується, що в духовній історії європейських народів були епохи буяння й розцвіту — під могутнім повієм і впливом античного генія (невже від тих епох не залишилося жадного сліду?). Тепер ми — каже наш критик — переросли давній світ, Еллада стала для нас символом прекрасного минулого, але і нині — несподівано захоплюється у нього — вона стоїть перед нами, як чудесний і живий досвід... Чий досвід? — спитаємо тут ми. Та очевидно, досвід європейських народів, — сам досвід, без його носителя, неможливий. А раз так, то чи не значить це, що в свідомості сучасного європейця античність живе, що... якісь нитки теплої порозуміння і внутрішнього споріднення у нього з античністю єсть? Це для нього не Мексика до Кортеса, не Перу перед Пісарро... Не що інше свідчить і кілька цитат із Марксового „Вступу до критики політичної економії“, наведені на сторінках 23 — 26 нашої „Апокаліпси“. Для Маркса античний світ — дитя, новий світ — людина літня і доросла... Але хіба не тішить дорослого — питає він — ваївність дитини і хіба він сам не повинен змагатися, щоб на вищій стадії розвитку так само повно виявити своє внутрішнє єство? Специфічна термінологія, що зберегла дещо від Гегельовського розуміння взаємовідношення атичності і нового світу („молодість“ — „мужність“ людства) підкреслює, що для Маркса античний світ і ми становимо одну лінію історичного розвитку. Отже, лишаючись на ґрунті Марксової думки, ми ні на хвилину не можемо говорити про давній світ, як щось органічно чуже нам „навіть своїм космічним тонусом.“ Щось подібне Савченко міг би твердити, тільки прилучившись до теорії Шпенглера про чужі одна одній і замкнені в своєму житті душі античну, арабську - магічну й фаустівсько-європейську.

Савченко поспробував з'єднати в своїх теоретичних міркуваннях те, що ні до якого поєднання і полагодження внутрішнього не надається — Маркса і історичну морфологію Шпенглера; прилучив, як казав старий Горацій, *humano cariti servicem equinam* і з'явився перед читачами в образі такого теоретичного кентавра. Та хто-ж передо мною, з ким маю приємність говорити? вправі тоді запитатися свідомий справді читач. Та й чи не будете ви, товаришу критику, триматися надалі якогось одного порядку і стилю думок.

Від теоретичної генези т. Я. Савченка перейдемо до його тверджень: зрештою нам важно, „не хто, але що і чи правду говорить“. Спинившись перед грецьким мистецтвом (власне літературою), наш критик і теоретик говорить: „Що звідси міг би взяти для себе пролетаріят за зразок?“ (додамо — про зразок ніхто вже не говорить) — „Одиссею“? „Іліяду“? Перенести звідти в нашу добу „прыжка из царства необходимости в царство свободы“ формальні елементи цих епічних творів? Чи елементи свідомості, психології, філософії мітологічного обожнювання природи тої епохи? Епохи, про яку Гаузенштейн так говорить: „Она (егейська культура) является все же этапом феодальной и прежде всего весьма монархически заостренной хозяйственной и общественной организации. Гомер, эпос которого служит литературной формулировкой этого мира, излагает факт и одновременно выводит из него социальную мораль эгейской эпохи: должен быть один царь, один господин. Весь мир „Илиады“ и „Одиссеи“ — это мир владельца определенного феодального типа“. Від Гомера Я. Савченко переходить до Атен, до грецької трагедії, скульптури і будівництва часів перемоги над феодальним світом буржуазної демократії (до речі, як тут бути з твердженням про відсутність усякої спільності у нас з античним світом, коли там знаходимо ті самі форми соціальні), але і тут наш критик лишається при давніх своїх запитаннях і давніх сумнівах.

Перш за все два-три слова про звязок гомеровського епоса з тим, що німецька історіографія (Едв. Мейер і инш.) назвали егейською культурою, і з тим, що вона-ж узиває „грецьким середньвіччям“. Невже цими вказівками („феодализм“, „торговельна буржуазія“) гадає т. Савченко скомпромітувати в очах нинішнього читача Гомеровські поеми? А що, коли ми, читачі, в даному разі станемо на позицію одного з найбільших знавців грецької літератури: — Горазд, гомеровська суспільність справді феодальне і грабіжницьке, як на допомогу Савченкові вицитує Д. Загул (знаємо це давно, читали у Белоха і Віппера, у Петрушевського і инш.), але гомеровські поеми, як діяли раніше, так діють і тепер. Грецьке середньвіччя одійшло в минуле, а любов Гектора до Андромахи від того не стала анахронізмом“. Про те саме нам говорить і російський поет-пресимволіст Володимир Соловйов:

Все, изменяясь, изменило,
Везде могильные кресты,
Но будят душу с прежней силой
Заветы творческой мечты.
Пускай Пергам давно во прахе,

¹⁾ „До людської голови конячу шию“. Horat. Ad Pisones (De arte poetica).

Пусть мирно дремлет тихий Дон, —
 Все тот же ропот Андромахи
 И над Путивлем тот же стон.
 Свое уж не вернется снова,
 Не меют близкие слова, —
 Но память дальнего бывшего
 Слезой прозрачною жива.

Що художні образи Гомеровські живуть, те саме відчув підчас великої війни і польський поет Леопольд Стафф. В його книзі віршів „Тесца Іез і крві“ (р. 1918) він скрізь і всюди бачить довкола себе ці постаті, гостро відчуває реальність їх існування:

Scichnij na chwile, wrzawo wojenna oreza ¹⁾
 I ty, nieszczęścia jeku! Niewiaste i meza
 I dziecko widze! Oniz to? Zywi? Czy cienie?
 Iestze to jawa oczu, czyli przywidzenie?
 Zaiste, to ich boskie wieczyste postacie
 W niesmiertelnej bolesci wznioslym majestacie,
 W posagach piekna piesnia oddane wiecznosci
 Swieta apoteoza rozlaci milosci...

Рядок за рядком проказує він сцену прощання Гектора з Андромахою коло Скейських воріт, щоби закінчити так:

Bez tysiecu razu dzis na naszej ziemi
 Z najmniejszymi drobiazgi, z barwami wezystkiemi
 Powtarza sie bolesna ta scena codziennie
 W niesmiertelnej prostocie wiernie i niezmiennie?
 Ktora - z kobieta mloda, w lzach cichych meczenstwa
 Nie jest dzis Andromacha w przedjutrze wdowienstwa!
 Ktore - z z dzieci dzis nie jest, pod matki pieszczota
 Astjanaksem, bezwiedna, jutrzejsza sierota!
 J przytomna rozlacie, slyszaca to samo,
 Ach, ktora - z dzisiaj brama nie jest Skajska brama!

Цього чару і вічності грецького мистецтва не може заперечити і т. Я. Савченко. Але він пробує з'ясувати всю справу інакше. Грецьке мистецтво тішить нас — каже він — „тим, що є воно перш за все суцільне і, як ніяке інше, виявляє суть своєї доби“.

Але тут Савченко має проти себе Маркса, котрого сам до речі і цитує, не догадуючись, яку зброю має в нім проти себе. „Трудність заключається не в том, чтобы понять, что греческое искусство и эпос связаны с известными общественными формами развития. Трудность состоит в понимании того, что они еще продолжают давать нам художественное наслаждение“ (Азіят. Апок., стор. 24). Ту ж думку висловлює і Л. Д. Троцький, навіть розвиває її докладніше, деталізує її. „У классового общества“ — говорить він — „несмотря на всю его изменчивость, имеются некоторые общие черты. Развившиеся в средневековом итальянском городе произведения искусства (як приклад, взято „Божественную комедию“) могут, оказывается, заражать и нас. Что же для этого требуется? Немногое. Требуется, чтобы эти чувства и настроения получили такое широкое, напряженное, могущественное выражение, которое поднимало бы их над ограниченностью

¹⁾ За браком у друкарні польського шрифту точно передати текст було не можливо. *Ред.*

тогдашней жизни. Конечно, и Дант продукт определенной социальной среды. Но Данте гений. Он поднимает переживания своей эпохи на огромную художественную высоту" ... „И когда мне говорят, что художественное значение Данте для нас определяется тем, что он выражает быт определенной эпохи, то приходится только развести руками" ... І трохи вище: „Против такой карикатуры (на марксизм) и сказал свое крепкое словцо Антонио Лябриола". І далі в примітці іде цитата з Лабріоли: „Таким путем глупцы могли бы свести всю историю до степени коммерческой арифметики, и в конце концов новое оригинальное толкование творения Данте могло бы представить нам „Божественную Комедию“ в свете тех счетов на суконные товары, которые продувные флорентинские купцы продавали с великой для себя выгодой¹⁾).

Що-ж ми можемо взяти з Гомеровських поем? запитує Я. Савченко — моменти формальні чи, може, елементи свідомості, психології, філософії. Що хочете, що можете, те й беріть! — така наша на те відповідь. Ми вважатимем, що уже добре, коли ми навчимося ті твори читати і добре їх розуміти, як не в оригіналах, то у добре прокоментованих перекладах. Коли-ж вам хочеться щось з того використати, що ж? використовуйте форму, використовуйте ідеологічні моменти, до чого маєте охоту і скільки вашої стане снаги. Тільки не думайте, що це так легко. Малпувати Гомера, його засоби, вірш і инше, брати його, як норму, користуватися з нього, як із збірника літературних рецептів — річ безперспективна, педантична і невдячна. А от знайти в ньому щось цінне для нас, пристосувати до сучасного світоприйняття й смаку, взяти собі за приклад не аптечного учня, що виконує рецепти, а бджолу, що літає по квітках, витягти з нього медову росу елінійської життєрадості, як про те марить Хвильовий, — це завдання високе, складне і вартє многолітньої праці. Зразки такої роботи єсть. Хіба не збагатило нашого досвіду і чуття тлумачення античного трагізму у Ніцше („Походження трагедії з духу музики“) або артистичне відчуття Теокритового ідилізму у Дельвіга?

В сподіванні такого мистецького синтезу, Гете і радив вивчати не так сучасників, як великих письменників старовини, що їх твори „протягом віків зберігали однакову цінність і вагу“. Та й инші теоретики не раз та й не два вказували... хоч-би на „інтелектуалізм“ давніх літератур, як на рису надзвичайної цінності, як на з'явище, що його слід-би було прищепити иншим літературам. Хто знає, може студії над якимсь із грецьких поетів-трагіків утримали-б і Я. Савченка від тої надсоновщини, від тої ріденької, як нізчимний борщ, балаканини, якої так багато мають його вірші в новій книзі „Життя й Революції“.

Такі міркування Савченка що-до грецької літератури, яку він ладен ще визнати. Коли-ж справа доходить до літератури римської, його тон стає терпким і прикрим. „У великій мірі“ — пише він — те, що сказано про грецьке мистецтво, можна прикласти й до римського. Та коли пильніше поглянемо, побачимо, що питання з римським мистецтвом набирає ще більшого значіння, більшої гостроти, і що про

¹⁾ Л. Троцкий. Литература и революция, вид. 2-ге, ст. 199, 200, 201.

нього слід би дійти до категоричних негативних висновків". Коротше мовити: *Guarga e passa!*" „Глянь — і мимо“ — як говориться у „Божественній комедії“.

„Категоріяючи“ римську літературу, т. Я. Савченко полемізує з вступною приміткою до перекладів у моїй збірці поезій „Камена“. Прочитувавши з мене абзац про близькість римських авторів до настроїв і почувань сучасності, — бо „всі вони учасники великого революційного зрушення“, „вони теж приймали революцію“ „з тривогою, вглядалися в майбутнє і, заспокоєні, співали гімни новому порядку і речей, вітаючи його, як еру вселюдського щастя“, — т. Я. Савченко додає: „Висновки ці звучали-б переконуюче тільки в тому разі, якби Зеров зміг довести, що римські автори монархічного періоду, виспівуючи одами „божественного“ Августа, дійсно близькі нашій сучасності настроями і чуттями, або навпаки, що наша доба близька своїми монархічними настроями римським авторам“.

Дозволю собі сказати по 1), що, говорючи про спільність багатьох настроїв і почуттів, я зовсім не говорив про почуття монархічні, бо не вони творять в даному разі основу і тло. По 2), монархічні вірші писав і Пушкин, але це не завадило Сосновському в полеміці з Чужаком уперто рекомендувати Пушкина пролетарському літературному молоднякові. І нарешті 3) монархічні почуття давніх римлян зовсім не слід собі уявляти по типу монархічних почувань російської еміграції та колишнього союзу руського народу.

Бо, не вважаючи на „*Quo vadis?*“ Сенкевича та кінематографічні його переробки, римська імперія була безперечно формою молодою і прогресивною, в порівнянні до консервативної, на погибіль призначеної республіки, яку вона собою змінила¹⁾). Доба імперії це та пора, коли провінції переставали бути провінціями, тоб-то країнами завойованими, утримуваними на воєнному праві, коли право горожанства поширювалося на провінціалів, і периферійні землі поволі ставали кошикою новоевропейських т. зв. романських народів і культур. Те, що зве т. Савченко монархічним чуттям, не спіталося у римських поетів (розуміється, у кращих із них, бо і серед літератів Рима було досить лизоблюдів, готових на все „за-для лакомства нещасного“) з тужливими зітханнями, що щасливий поворот коштував багатьох жертв, з припливами теплового прив'язання і любови до своєї землі, з прославленням нової доби, як ери спокою —

Твой век, о Цезарь, вновь обильем плодов
Порадовал труды оратаев счастливых...

Додамо, що прийняття нового порядку багатьом поетам коштувало чималих мук і ваганнів. Треба було миритися з утратою політичної волі, правда, досить ілюзорної в республіці останніх десятиліть перед Августом; треба було прощатися з політичними принципами юности, виправдувати жертви, і, вітаючи нові форми правління, переступати через старі симпатії і власну гордість, говорити собі: так, ти помилявся, поборись з собою, подолай себе! Хіба це не сумніви, думи і настрої наших днів? І хіба не варт навчитися пізнавати їх

¹⁾ Цю думку красномовно боронив Г. Буасьє.

в иншій одежі, в иншому вислові, не чіпляючись до титула „божественний“ (бо і цей титул по иншому звучав для тогочасних поетів). Коли ми до всього цього приглянемо, зрозумімо, відчуємо, тоді й перечитування римських поетів безперечно загострить і поширить наш досвід сприйняття сучасності — приблизно так, як загострює і ширить хоча б... уважне читання „Боги прагнуть“ Ан. Франса.

Гадаємо, матеріялу уже досить для того, щоб т. Я. Савченко міг з успіхом відповісти собі на питання, поставлені на стор. 31-ій (Чи є що спільного в настроях золотого віку римського письменства і нашими? etc).— Переходимо до третього ряду міркувань Я. Савченка, до його розгляду поодиноких представників римської поезії. Чи-ж справді римська поезія така безбарвна і слаба, як собі уявляє автор нашої Апокаліпси.

Римське мистецтво неорганічне, заявляє нам т. Савченко на початку і далі поясняє: „Воно навіть у найкращих своїх зразках є копія грецького, результат ретельного наслідування останнього“.

Горазд! А „De natura rerum“ Лукреція? Що мені вкаже т. Савченко такого сильного в філософській поезії у Греків? Де той зразок, що його переложив римський поет? — А вся *Musa pedestris*? Луцилій? Горациєві „*Sermones*“ і „*Epistulae*“, Ювенал,— вся сатира, цей специфічний витвір, урочисто висловлюючись, римського генія? Але Я. Савченко мав перед собою тільки „Золотий век римської літератури“ проф. Малейна; Луцилій же і Лукрецій письменники — один ще архаїчної пори, а другий — пори Цицеронової. Так само по-за розглядом лишився і Ювенал, письменник т. зв. срібного віку.

Отже весь тягар критичного, нічим не ослабленого нападу довелося прийняти поетам Золотого віку, Августової доби: Горацию, Вергілію і особливо представникам любовної елегії, яким, крім їх неоригінальності, сильно досталося за... „неморальність“. Пригляньмося, як легко справляється з ними „Апокаліпси“.

Вергілій — копієст Теокрита, наслідувач Гомеровських поем, хоч додамо в дужках — проф. Тадій Ф. Зелінський говорив: „Треба мати дуже багато оригінальності, щоб добре наслідувати Гомера“.

Гораций, Овідій — поети вузького аристократичного кола, великі облесники.

Тибулл? — „Творчість Тибулла“ — читаємо у Я. Савченко — „обмежується двома книжками елегій на любовні теми. В трьох елегіях він розповідає про насолоду від педерастичного кохання... потім розповідає про свої романи з кількома жінками. Поезії його на ці теми насичені еротикою“. Так „єдиним махом“ касує „Апокаліпси“ римського елегика, а разом з ним і російського поета, що, заприязнившись з Тибуллом, так хороше писав:

Смотри: навстречу, словно пух лебяжий,
Уже босая Делія летит.

Але хто знає Тибулла, той одразу зложить ціну і цій характеристиці. Поет, якого характерною ознакою є „rozbiezność myśli“ (Моравський) він ніде не насичений еротикою остільки, щоб за еротичною темою спустити з ока сільський пейзаж і таку дорогу йому ідилію затишного

щастя. Вся поезія його немов народилася в лагідну передвечірню годину, серед розлогих нив.

Над светлой косой, над серпом и над плугом,
Размеренной речью впервые запел,
Лелею землею — и полем, и лугом —
Наскучив трудом, земледел.
И он же впервой заиграл на свирели,
На нежной и слабой тростинке сухой,
Чтоб вышние боги с улыбкой воззрели
И слух преклонили бы свой.
И сельская песня венчает, благая,
Любима богиня, земные труды:
Певец, благозвучные строки слагая,
Сторпцею жнет с борозды.
Вечерний покой улаждая свирелью,
Он мурной и мерной свирельной игрой
Находит земному, людскому веселью
Богамы испосланный строй¹⁾.

От уривок з 1-ої елегії 2-ої книги, присвяченої Немезисі другій і останній з тих „кількох“ жінок, про яких писав Тибулл. Подаємо його авторові „Апокаліпси“ з уклінним проханням бути поміркованим в характеристиках.

Ще менше пофортунило Проперцієві. „Особливим, майже хоробливим еротизмом“ — читаємо на стор. 35 — „відзначався Проперцій“. „Еротизмом“ — вірно, „майже хоробливим“ — питання. Проф. О. Ю. Малеїн, головне і єдине джерело т. Савченка, говорить про те обережніше, відзначаючи в поетові темперамент і „густу кров умбрийца“ — риси, які нашим критикам, незадоволеним блідістю емоції у „неокласиків“, мусять, здавалося-б, подобатись. Але тут Савченко розминається з Д. Загулом: „Його любовні елегії“ — характеризує він Проперція — „дають специфікацію любовної науки. В одній напр. „поет рисує портрет бога любви с общественными атрибутами“ и остроумно объясняет их назначение“ (читачеві хай не робиться непристойно: мова мовиться про крила, лук і стріли). В другій поет розказує, як його п'яного затягли амури до коханки“. (Читачеві хай не робиться неприємно: оп'яніння Проперція легке, викликане воно натуральним виноградним вином; на чолі у поета вінок, а крім того, вино не зовсім позбавило його тої італійської гнучності і легкості рухів, про яку так яскраво писав Розанов у своїх „Итальянских впечатлениях“. Ніщо не дає права уявляти собі зміст цього віршу в „сивушно — пропойських“ тонах. А що з Проперція поет непоганий, читач може те побачити з нижче поданого перекладу подібної елегії. Беру переклад акад. Ф. є. Корша, бо український, Т. Франка²⁾, не скрізь точно віддає тон оригіналу:

Как Кносника, когда корабль ушел Тесея,
Лежала томная на берегу морском;
Как на твердыню скал склонилась дочь Цефея,
По забавлении забывшись первым сном;

¹⁾ Переклад Ю. Н. Верховського: Див. альм. „Лирический круг“, страницы стихов и прозы М. 1922, стр. 9.

²⁾ Тарас Франко Збиточний амур 1918, стор. 44 — 46.

Нль как плясавшая с лихих вакханок роєм,
 Едонка спит, упав на Аппиданов луг,—
 Таким же Цинтия об'ята покоем
 Дремала с головою меж зыблющихся рук.
 Когда я с пира шел неверною стопою
 И светочи рабы несли передо мною...
 Хоть бурно властною внушали мне двойкою
 Здесь Либер, здесь Амур, суровая чета,
 Поддетою слегка обнять ее рукою
 Иль, за ланиты взяв, поцеловать в уста.—
 Но нарушать не смел сон девы я любимой,
 Уж зная, как она к винам моим строга
 И взором лишь в нее впивался недвижимо.
 Как Аргус в дивные Инаховы рога.
 И то, со своего чела венки снимая,
 На лоб, о Цинтия, тебе я надевал,
 То косами играл, в прическу их собирая,
 То в руки я плоды тайком тебе давал,
 И всякие дары слагал на деве сонной.
 Дары, скользившие по груди наклоненной...
 Меж тем пред окнами луна, свершая круг,
 Луна, готовая продлить свои дозоры,
 Ей светом трепетным открыла очи вдруг,
 И молвила она в руке ница опоры...¹⁾

Далі не продовжую. Читачеві ясно, яка різниця в тоні між латинським елегіком і його українським переповідачем. Додамо тільки, що в оригіналі вірш ніде не слабший від тлумачення акад. Ф. Корша, а останнє місце про місячне сяйво:

... diversos percurrens luna fenestras
 Luna, moraturis sedula luminibus
 Compositos levibus radiis patefecit ocellos.

без порівняння сильніше. Чи не ясно, що так розповідаючи, як розповідає автор „Апокаліпсиса“, можна все споганити і все „спалюжити“? І чи не нагадує це старого (і досить тривіального) єврейського анекдота, як старий і поважний комерсант переповідає про своє вражіння від опери „Евгеній Онегин“. В вище-поданому переказі не більше відчуття Проперція, як у анекдотичному оповіданні відчуття Пушкіна і Чайковського. Повіриш Я. Савченкові, і рішуче незрозуміло стає, як читання такого брудного і бруталного поета могло надхнути великого Гете, котрий, як про те говорить і проф. Малеїн, єдине джерело відомостей нашого критика, признавався, що читання Проперція „потрясло всю його природу“.

Особливо ж не ведеться т. Савченкові в формальних характеристиках римської поезії. Тут він инколи робить відкриття, але на превеликий жаль усе невдатні. „Не можна минути“ — починає він свою доповідь про одне з таких відкриттів — „що вся майже римська поезія написана розміром гексаметру“. „Через те поезія ця в формальному розумінні прикро, як на наші часи, вражає холодною пишнотою аристократичного церемоніялу, врочистою патетикою і вітєватою кучерявістю“.

¹⁾ Ф. Е. Корш. Римская элегия и романтизм. „Вопросы философии и психологии“. 1899, кн. II (47), стор. 311 — 313.

Явне непорозуміння: по 1), дактилічний гексаметр зовсім не такий загальноживаний вірш, як про те пишеться в „Апокаліпсисі“. Горацій і Катулл пишуть свою ліричну поезію найрізноманітнішими метрами і системами (великий і малий сапфік, алкаєва строфа, п'ять асклепіядових систем, ямби, галліямби etc.); Тибул, Проперцій, Овідій (в половині своїх творів), Марціал користаються елегічним дистихом; по 2), межі повільно затриманим гексаметром Вергілієвої „Енеїди“ і бистрими гексаметрами Горацієвих сатир — ціле провалля, і характеристича епічного вірша у Савченка („урочиста патетика“ etc.) ані трохи не в'яжуться до гексаметрів усіх інших, крім Вергілія, поетів.

Для ілюстрації холодної пишноти латинського гексаметру, „Апокаліпсис“ користується відомою епіграмою Доміція Марса на смерть Тибулла (даємо її тут в українському перекладі):

От і тебе за Вергілієм хутко, юначе Тибулле,
Смерть невблаганна взяла на Елісейські лани, —
Щоб не було кому в дистихах плакати про муки любові,
Ні в героїчних рядках славить царів і війну¹⁾.

„Чи можна уявити собі — запитує нас „Апокаліпсис“ — щоб на розмір як оцей написати поему, скажемо на тему революційної боротьби, чи на тему громадської й особистої лірики“ (стор. 37)? Не знаємо. На цей розмір ніхто не писав поем і серед римських поетів. Гексаметром — же на теми з революційного життя писати можна, що блискучо довів Тичина своїм „Клеоном і Діодотом“ та епічним уривком „Повстанці“. Це по перше. По друге, рядки, процитовані в „Апокаліпсисі“ як гексаметр, (до речі процитовані з помилкою в третьому рядку), зовсім не гексаметр, а елегічний дистих. Очевидячки, з нашим теоретиком сталося щось подібне до Чехівського „Учителя Словесности“. Пам'ятаємо: Варя і Никитин сперечаються про те, чи був Пушкін психологом. Никитин хвилюється, але за нього вступаються офіцери:

„Штабс-капітан Полянський стал уверять Варю, что Пушкин и в самом деле психолог и в доказательство привел две строки из Лермонтова“.

На казусі з гексаметром Савченко і кінчать своє нещасливе плавання по водах римської літератури, пускаючись в історію загально-європейського відродження та псевдокласицизму. Полишимо ж його на цих шляхах у спокої і попробуємо зробити висновки.

1. Чи захитав Я. Савченко хоч трохи теорію Хвильового про Азіатський ренесанс?.. Гадаємо, що ні.

З його „Апокаліпсою“ сталося те, що буває з стоградусними спеками та циклонами, що їх провіщають метеорологічні бюлетені та дозвільні чутки і які страшними бувають лише здалеку. Оповістка газети віщувала нам теоретичну розвідку. Вийшла в світ невелика

¹⁾ Пор. оригінал:

Te quoque Vergilium comitem non aequa, Tibulle,
Mors juvenem campos misit ad Elysios.
Ne foret aut elegis molles qui fieret amores,
Aut caneret forti regia bella pede.

брошура, скомпонована на швидкуруч із не зовсім погоджених між собою цитат, і здатна тільки на те, щоб проілюструвати старе і справедливе твердження: „Чтобы судить об античности, требуется очень много знания,“ — инакше: . . . але читачі дозволять мені не кінчати речення.

II. Яку ціну має вісь „Азіятської Апокаліпси“ т. Я. Савченка — його думка, що античність „не має нічого спільного з нашим світом? Чи вдалося авторові довести, що античність віджила свій вік — і „нехай мертві ховають мертвих“? Так само, ні! Бо-ж у історії культури немає нічого мертвого, крім того, що з самого початку було мертво. Коли-ж т. Савченко хоче знайти якийсь образ, щоби конкретно уявити собі відношення античного мистецтва до сучасного і до майбутнього пролетарського, — то варт йому звернутися до прекрасної статті проф. Т. Ф. Зелінського „Цицерон в історії європейської культури“. Ось що прочитає він там:

„Чи-ж можна помиряти і погодити з ідеєю прогресу уявлення, що ми залежимо від творів людей, які жили 2000 літ тому. Гадаю: так, коли ми не засвоюватимем неправильного розуміння поступу . . . Що до мене, то я уявляю його собі на зразок одного з вищих і найплехетніших представників рослинного царства — на зразок довговічного дуба чи ясеня, у якого єдиний колінь наросток молодої лозинки зберігається до кінця, творячи найдавніший, найтриваліший і найближчий до серцевини шар тисячолітнього дерева“¹⁾.

III. Чи-ж може нам в майбутньому ще дати щось цільно засвоєна і глибоко простудійована антична культура? Безперечно може.

Так думає не тільки Хвильовий, так думав Т. Ф. Зелінський, так думав Інокентій Анненський, у якого теж була виразна ідея третього, нового відродження. Ці два видатні учені і тонкі перекладачі грецьких трагіків та римських ліриків знали, що „давній світ був не одnodум, а многodум“ і, що коли романські народи в XIV віці взяли від нього його стилістику і утворили нові романські мови літературні, коли німецький світ у XVIII столітті взяв від нього методи наукової та філософської думки і наслідком мав розвиток власної мисли теоретичної, — то єсть іще обдароване плем'я слав'янське, єдине на думку Ніцше, „яке може ще обіцяти“. Його зустріч з античною культурою, його оживлення її елементами буде початком третього великого відродження. „Античність іще не сказала свого останнього слова“ — запевняв один: „Не внесет ли славянский темперамент новой и оригинальной черты в воскресающие гимны античности? — запитував другий із видатних популяризаторів греко-римської старовини.

В зворушливому некролозі І. Анненського Т. Ф. Зелінський розповідає, як в них часом оживали надії на близькість цього ренесансу, як падали вони „в виду окружающей мглы“, щоби згодом воскреснути знов. Як то повторяли вони один одному „месіаністичні зітхання Адріанової доби: „трава ростиме із наших щелепів, дорогий друже, а обіцяного відродження ще не буде“, то знов починали вірити і ждати.

¹⁾ Из жизни идей т. IV. Возрожденцы, выпуск I, стр. 57. — Цицерон. Полное собрание речей, том I, СПб 1901, стр. LVIII. — Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig — Berlin 1908, стр. 339 — 340.

Багато років минуло з того часу, коли привид третього відродження повстав у думці тих вдумливих обсерваторів, виїмково-талановитих педагогів і тонких поетів. Відмінилися люди, обставини, задачі. І от, з инакше сформульованими прагненнями сполучена, в инший ряд сподівань ув'язана, ця думка повстає знову в „Камо грядеши?“ М. Хвильового. Молода класа пролетаріату на терені Східної Європи, творячи свою культуру, своє мистецтво, мусить засвоїти багатовіковий досвід європейської творчості; в основу свого світовідчуття вона мусить покласти життєрадісне світовідчуття еллінське, — і тільки тоді розідме вона блискуче вогнище пролетарського ренесансу, протиставляючи його здобутки здобуткам старої Європи і зваблюючи до себе поневолені, експloatовані народи Сходу.

Концепція Хвильового, ще ледве намічена, але, видимо, автор думав над нею уже не раз і ще торкнеться її ґрунтовніше, не боячись ні „Азіатського апокаліпсису“ т. Як. Савченка, ні хохлацького скепсису инших опонентів. Проти його допитливої і тривожної думки що вдів „волове військо“ неповоротних аргументів і баштанницької іронії? Царю Латинові у Котляревського колись корисне було те військо зальотне „волове, кінне і піхотне“, — нам воно непотрібне. Нам давно пора вже ставати на шляхи найінтенсивнішої і найпотужнішої творчості, і тільки девальванти культури, заперечуючи то те, то инше, можуть стояти за звуження нашого духового досвіду.

3

З тяжким почуттям переходивши від брошури Я. Савченка до „наукової“ розвідки Д. Загула. Як бо не ілюзорна ерудиція Савченкова, як не слаба його аргументація проти „елінсько-римських борзостей“, і хоч як не в'яжеться назва „Апокаліпсис“ з усім ходом і тоном його міркувань, а одного його брошури відмовити не можна: це певної широти жесту, елементарної коректності літературної, старанно додержуваного правила не примішувати до теоретичної розправи особистих мотивів. Нічого цього про Загулову „Літературу чи літературщину?“ сказати не можна: мало не від кожного її абзацу віє якоюсь незатаєною, сливе особистою ворожнечою. Даремно автор робить вигляд, що памфлетна манера йому не до вподоби; даремно говорить, що не збирається писати памфлетної статті на тему: „Флейта мистецтва та балалайка просвіти“. („Такі статті, мовляв, тепер дуже в моді... Але я не вважаю себе за хорошого памфлетиста, а тому і не беруся за цю справу“). — ці відмовляння нікого не одурять, як і гримаса старого питця над чаркою спирту. Мимоволі спадає на пам'ять та сценка із літопису Самовидця, де козацька старшина вибирає на гетьмана Многогрішного, а він усе від булави відмовляється... „як старая девка хорошого жениха“¹⁾... Чи-ж не так і Загул, заперечивши для пристойності своє бажання встрявати до полеміки, кидається на-осліп у найбільший її вир, одразу переймаючись найгіршими її засобами, як перекручування сказаного, пересмикування цитат і т. п. і т. п. --- На цих методах, прикрих і дрібних, варт зупинитися спеціально — в статті Загула це є тон, що „робить музику“.

¹⁾ Летопись самовидца К. 1878, стор. 102

Головна мета, в яку б'є Загулова „Література чи літературщина?“ — це українська т. зв. „неокласика“, мистецька група, що, на думку нашого критика, хоче „повернути колесо історії“ і прищепити читачеві „мистецькі уподобання минулих часів“. „Що далі, то все виразніше“ — пише Д. Загул — „лунають голоси, що зараз українська література у нас в занепаді, ба навіть, що української літератури зовсім немає“... „нам треба взяти за зразок велику європейську творчість“. І далі: „Нам вказують на неокласику, як на справжнє мистецтво, нас хочуть переконати в тому, що в ній згуртовані „всі вищі математики мистецтва“... „Коли рівнятися“ — говорять з приводу цих порад Д. Загул — „хай ми знаємо, на кого рівняємось, хто має бути для нас дороговказом“. І потім, після кількох старанно отруюваних фраз, які я без жалю пропускаю, ставить перше питання брошури: хто такі неокласики і з якого часу вони взялись?

Тут починається ряд історично-літературних сенсацій. Оказується: українська „неокласика“ є провінціальний відгомін на виступ неокласики московської, репрезентованої альманахом „Ирический круг“ і маніфестом Абрама Ефроса. Виникла українська-ж група неокласична р. 1922 — 23 з тих же самих настроїв, що і московська, і відрізняється вона від московської тільки тим, що „з більшою ворожістю ставиться до інших літературних шкіл і течій“. А далі наш критик виписує з маніфесту російських неокласиків 1923 р. (Варвара Бутягина і інші) весь другий пункт про те, що „неоклассицизм есть литературное течение, строящее свое творчество на базисе чистого классицизма“, щоб потім заявити переможно: „під цим наші неокласики безумовно підпишуться“. І на доказ наводить — ви думаєте, відповідні заяви українських поетів? — ні, різні грецькі та латинські імена, які зустрів коли в віршах Зерова, Рильського та Филиповича і яких (додамо) є досить і в писаннях принципового ворога „неокласики“, друга поезії „сучасної“ Дмитра Загула¹⁾.

Другий і третій розділи дають спробу схарактеризувати творчість „неокласиків“, як „літератури на ґрунті літератури“. Неокласики, на думку Загула, є „література утертого шаблонного стилю минулих часів, література наслідувань, переробок, перекладів, переспівів, не творчість, а підроблення, не стиль, а стилізація“... „Неокласики нас хочять переконати, що класична література є альфа і омега всіх мистецьких досягнень“. Їм властивий ідеалістичний погляд на старі мистецькі цінності, як на щось вічне, ідеально-чисте й годяще для всіх часів, країн, націй, станів і класів“. Вони не розуміють завдань і замовлень класу. Навіть цитату з Вороного:

Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком --

випягає Загул на побиття неокласиків, для більшої авторитетності приписавши її Франкові („Літ. чи літературщина“, стор. 13).

¹⁾ В книзі „Наш день“: „А балерина голову наклонить чутливим жестом, як сумна весталка“; „Нас не злякають ваші орди, ні ваші флоти, ні когорти“; „Ввірвався вікнами новими в твої притвори мій борець“; „Ти не герой, не Прометей“. Не можна сказати, щоб усі ці античні образи були завжди умотивовані.

Третій розділ присвячений ілюстрації твердження, що класичний стиль завжди був на послугах у пануючих і нудьгуючих. Озброївшись, як сам каже, „долотом діалектики“, Д. Загул починає з Гомера. Гомеровські поеми утворені торговельно-грабіжницькою аристократією давньої Греції. Французький псевдокласицизм є продукт дворянсько-паркетного середовища. Ворожнеча супроти революційних течій свого часу породила в другій половині XIX в. Французький Парнас, а крах революції 1905 р. і задуха реакції спричинилися в російській поезії до акмеїзму та греко-римських трафаретів Брюсова¹⁾, того російського клубка літературних ідей та стилістичних засобів, з якого вимотуються українські неокласики.

Установивши, таким чином, на „прокляті питання“ відповіди прості й категоричні, Д. Загул низкою прикладів, здебільшого невдатних, пробує показати, що неокласиків характеризує „розлад“ з читачами, розлад з громадянством, що вся їх поезія є утікання від немилої їм революційної дійсності в прекрасну мрію, в далеку Елладу, в грецьку мітологію і римські реалії.

Само собою, на тих стежках утікання від дійсності та наслідування античних зразків неокласики ніде не досягають справжньої майстерності. Образи їх узяті „на прокат“ у інших поетів (навіть один у одного запозичаються), словник убогий, синтаксис одноманітний і т. д. і т. д. На цьому Загул і кінчить, ставить крапку, а нам дає змогу розглянути цей, витягнений з купи безладно наверганих цитат стовбур його основної думки. Пригляньмося-ж і ми до міркувань та обвинувачень нашого прокурора, в тому порядку, як вони виникають у брошурі.

Отже перше: коли і в зв'язку з чим постала українська неокласика. Загул, як ми вже бачили, відносить її постанову на сезон 1922—23 р. і ставить її в причинний зв'язок з Абрамом Ефросом і маніфестом російських неокласиків 23 р. Але що з хронологією тут не все гаразд, — він потаїти не може і зазначає, що до того часу, а саме р. 1920, вийшла „Антологія римських поетів“ Зерова. Ми не знаємо, яка пам'ять у нашого критика, і тому нам трудно сказати, свідомо чи ні забуває він де-які факти. Мусимо нагадати, що напр. перші переклади Зерова з латинських поетів з'явилися друком уже в 1918 р. (4 еклога Вергілія ЛНВ. 1918, II—III); в тому-ж році було надруковано і книжку М. Рильського „Під осінніми зорями“, книжку, в якій Рильський-поет явився уже зформованим, укінченим, приблизно таким, яким знаємо його й досі. І протягом того самого сезону (р. 1918—1919) вихід нової книжки зустрінuto було двома статтями-рецензіями: Филиповича в „Книгарі“ (яку Д. Загул міг пропустити) і Зерова в „Музагеті“, одним з організаторів якого Загул був і яку трохи чудно було-б йому забути. Таким чином, ще р. 1919 визначилася та основна трійця, проти якої Д. Загул скеровує свої

¹⁾ До речі „класичні трафарети“ Брюсова зв'язані також з враженнями та досить гострими переживаннями революції 1905 і 1917 р. р. („Юлій Цезарь“, „Довольным“ і инш.). Навряд чи вірно твердження Загула і про Леконта де Ліля. Принаймні, новий біограф останнього Едм. Естев говорить, що французький парнасець, „a sageur de beaux rêves de justice de fraternité, de félicité universelle“ і навіть признавався до фур'єризму. Edm. Estève Leconte de Lisle. Paris. Boivin et Cie s^{on} stop. 63—64.

найгрізніші громи і зложилася вона „без всякого постороннього подвождення“ і задовго до знайомства з Абрамом Ефросом та Варварою Бутягиною, яких т. Загул накидає „неокласикам“ в ролі хрещених батьків.

Як зложилися мистецькі уподобання групи, поки-що ніколи над тим думати. Але безперечно одво, що і для Рильського і для Филиповича чималу вагу мав характерний для російського літературного життя передвоєнного часу культ Пушкіна і Пушкінської плеяди „Золотого віку“ російської поезії (року 1917 вийшла велика робота П. П. Филиповича, присвячена Боратинському). Другим формуючим враженням було пильне читання символістів російських, при чому поруч Брюсова, В. Іванова і Блока впливав і найтонший з поетів символізму — Інокентій Анненський. Його „Книги отражений“, як і „Символізм“ А. Белого довгий час визначали уподобання і власну методу „неокласиків“. Пам'ятаю, як на зборах університетської української громади р. 1912 мені прийшлося на літературному суді говорити прокурорську промову проти поезії Чупринки і як я, спершися на формальну методу А. Белого, доводив ритмічну бідність поета, тоб-то робив те саме, що р. 1918 в „Літературно-Артистичному альманасові“ робив Я. Можейко.

Я не торкаюсь інших впливів, щоб не зловживати уваги читача. Але гадаю, що безперечний зв'язок Рильського з гуртком „Української Хати“ та літературні інтереси інших товаришів вказують нам на якийсь кардинальний відрив від старосвітського українського народництва та його літературних позицій. Що-ж до теоретичних поглядів на літературу, то вони вироблялися у групі в атмосфері боротьби межі концепціями „матеріалістичними“ та „ідеалістичними“, коли методи історичної та її історично-літературної науки поволі модифікувалися в залежності від ідей марксістського соціологізму. Все це визначило і літературні уподобання групи; в попереднім здобутку українського письменства у них були свої улюблені письменники: Франко (головно як поет), Леся Українка, почасти Коцюбинський та Кобилянська; Нечуй-Левицький та Панас Мирний видавалися де-що чужими, а поети з гуртка „Української Хати“ невразними, а їх літературні досягнення нерішучими. Через російську поезію група на той час доходила до чужомовних джерел російського символізму та споріднених з ним явищ.

Цією лектурою та уподобаннями з'ясовується і відношення Филиповича, Рильського, Зерова до перших кроків українських символістів. Було те відношення безперечно прихильним. Хай наші символісти були літературно німі, нехай занадто схематичним було їх засвоєння російського символізму, — Загул і Я. Савченко, Слісаренко і Ярошенко були зустрінуті, як цікаве і потрібне з'явище. Хто тоді думав, що Загул і Савченко будуть остільки безхарактерні, що зречуться свого дальшого розвитку і зростання, зійдуть з свого ґрунту і волітимуть усохнути, як поети, на жертву престолінійно сприйнятим „замовленням“ часу.

Впливи символістів і символізму на наших неокласиках помітні ще й досі. В поезії Филиповича їх виявив у своїй здумливій рецензії Ан. Лебедь („Ж. і Р.“ 1925 р.). В поезії Рильського їх знайти так само

нетяжко; побіжно приготовані вони в моїй статті „Літературний шлях Максима Рильського“ (Збірка „До джерел“). — Не минув „неокласиків“ і російський акмеїзм: „Камень“ О. Мандельштама, „Вечер“ і „Четки“ Ахматової, маніфест Городецького, як і Гумільовські огляди російської поезії в „Аполлоні“ безперечно сприймалися їми. Стаття В. Жирмунського про поетів „преодолевших символизм“, („Р. Мысль“ 1916) спалася з їх власним вибором межі обома течіями. Коли-ж у власній практиці „неокласиків“ одначе злилися в одній поточині і відгомони символічної техніки і навіяння акмеїстичної маніри, то це з'ясовується умовами літературного життя українського. В російській поезії акмеїст Городецький виступав проти символістів останнього періоду. У нас і символізм, і акмеїстична поетика, і футуризм Семенка, і навіть модерне рафінування народньо-поетичної спадщини у Тичини виконували ту саму роль. Всі вони з'явилися одночасно, всі вони були союзниками і мали спільний фронт проти кволих переспівів Олеса, проти культу Чупринчиної „музики віршу“, проти атавістичних виявів до-Олесівської маніри. Що це так, Загул може знайти численні докази в рецензіях „ЛНВ“, „Шляху“, „Книгаря“ і инш. виданнів.

Після всього цього нашому критикові може стане зрозумілий і „прилюдний виступ неокласиків у червні 1922 р. Дозволю собі коротенько, всього в кількох словах, пригадати, як намічала тоді група свої задачі і план чергової роботи. Нам увижалося, що першим завданням нашим повинне бути ґрунтовне вивчення того, що є в українській літературі справжня вершина і наша хороша традиція (перш за все: Леся Українка і Франко), а в звязку з цим і де-яка переоцінка багатьох поетичних репутацій; 2) треба засвоювати українській поезії, в міру сил і змоги, все, що є найпоказнішого в літературі всесвітній: 1917 рік і пробудження нових суспільних сил примушують поставити цю справу ширше, як коли-будь вона ставилася і 3) на черзі повинне стати питання про підвищення літературної техніки. — Таким чином, з погляду неокласицизму засуджувалась всяка старосвітчина українська і розперезаність. Засуджувався напр. марксизм, коли він обмежувався, як у Загула, на цитатах із схематичного Фриче і не провадив до многолітньої роботи над перекладом класичних праць: засуджувався верлібр, коли він був стежкою до розслабленої і невпорядкованої прози. І навпаки, все, що є змагання до вищого ступня, в принципі не заперечувалось: марксизм, коли він диктував широкі побудування наукові; прокладання нових стежок в художній прозі, і навіть верлібр, коли він справді вносить міцну синтаксу і є природне виявлення ритмічного відчуття автора.

Чотири роки пройшло з часу, як ці слова було сказано: не раз і не два вони повторялися на різних літературних виступах і вечірках. Кожний читач може приглянутися, чи робить що „неокласична“ група на визначених нею стежках. І коли з читача обсерватор супокійний і об'єктивний, він зрозуміє все: і органічність цієї роботи на українському ґрунті під революційний час, і продиктованість її умовами українського життя, і суто-українську генезу її, що ніякого місця не лишає ні Абраму Ефросу, ні иншим, з Загулової ласки, батькам українського „неокласицизму“.

Ці формули (свої власні, не проказані з Москви) з'ясовують і те, чому неокласики не писали свого маніфесту (не організовувались і не кололись) і чому вони ніколи не заходжувались коло утворення „школы“. Даючи повний простір один одному, вони ніколи не окреслювали спільної для всіх рамки; однаково перекладали і „залізни сонети“ німецької робітничої поезії, і давніх римлян, і польських романтиків, і французьких унанімістів. Їм однакові гексаметри і октави, чотирьохстопові ямби і свобідний вірш. От чому вони, всупереч авторитетному твердженню Загула, ніколи не підпишуться під § 2 маніфесту російських неокласиків, — не скажуть, що свою творчість вони „засновують на базі чистого класицизму“; от чому вони воліють свою назву „неокласики“ брати в лапки, і вже, розуміється, ніколи не погодяться з Д. Загулом, що „мистецтво“ існує „ради мистецтва“ та що „класична література є альфа і омега всіх мистецьких досягнень“. Неокласики гадають, що грецькі і римські автори можуть бути корисні в справі утворення „великого стилю“, але вони ніколи не вважатимуть, що на давніх авторах їм світ зав'язано і завжди проситимуть Д. Загула не одмовлятися від авторства блискучої формули „про альфу і омегу“.

Не більше рації має Загул і в другім ряді своїх міркувань про неокласиків, — там, де він закидає їм настрої самотности та втікання од світу. Хоч як наш критик напрошується на компліменти, доводячи з Плеханова, що наукова праця може переходити в гарячий тон публіцистичної відозви, а проте „не перестає задовольняти найстрогіші вимоги науки“ („Література чи літературщина?“ стор. 36), — але ми мусимо сказати, що науковість його памфлету, принаймні в розглянутих розділах, невисока. Правда, наш критик скрізь посилається на автентичні цитати з неокласиків, але знал публіциста сліпять йому погляд ученого і кривотлумачить цитати.

Так, навівши з Плеханова виписку про те, що нахил до формули „мистецтво для мистецтва“ виникає там, де мистець від свого середовища відривається (формула „мистецтво для мистецтва“, згадаймо, накидається неокласикам без їхньої на те згоди), — Загул пише: „Вчитайтесь тільки в їх („неокласиків“) твори, і ви побачите, як далеко вони хочуть втекти від нашої дійсности, які вони самітні в сучасному оточенні“. Ідуть цитати —

з Зерова:

Душе моя, тікай на Корабель,
Пливи туди, де серед білих скель
Струнка, як промінь, чиста Навсикая.

Справді, ясно: автор у цьому вірші втікає. Але до чого і від чого?
— Це з'ясовують попередні рядки:

І Саломея. Ще дитя (дитя!),
А п'є страшне отруєне пиття
І тільки меч і помсту накликає...

Автор тікає до здоров'я і ясности Гомеровської Навсикаї від праношів рафіновано-розпусної Саломеї Уайльда... Чи, може, у нашого критика єсть якісь докази, що образ Саломеї тут треба розуміти „иносказательно и духовно“?

Знову дамо слово Загулові: „Зеров“ — пише він — „дивиться на нашу сучасність і зітхає: „З якою-б радістю я все те проміняв на брук і вулиці старого Херсонесу“. І знову, щоб справа була ясна, перегляньмо весь цитований вірш спочатку:

Високий, рівний степ. Зелений ряд могил
І мрійна далечинь, що млою синіх крил
Чарує і зове до еллінських колоній.
Ген-ген на обрії силуети темних коней,
Намети і вози, і скити-орачі.
І з вирію летять, курличучи, ключі,
А з моря вітер дме гарячий, нетерпливий...
Але пощό мені ці вітрові пориви,
І жайворонків спів, і проростання трав.
З якою-б радістю я все те проміняв
На гомін пристані, лиманів сині плеса,
На брук і вулиці старого Херсонеса.

Звідки нашому дотепному критикові відомо, напр., що під степом, наметами і орачами треба розуміти нашу сучасність, а під Херсонесом — Херсонес. Я, знаючи обставини, в яких вірш писався, радий посвідчити, що протиставлення одноманітного степу і шумного, старого Херсонесу скидається скоріше на протиставлення містечка, в якому автор кілька літ жив, і Києва, куди марив він перебраться. Тільки!

Не краще виглядають цитати з Филиповича. Яким чином може свідчити про самотність Филиповича серед сучасного громадянства вірш, з яким він звертається до другої особи:

Серце твоє, мов маленький будинок
На неосяжній холодній землі.

Холодній, очевидно, для тебе. Неосяжній — для тебе, для другої особи. — І вже зовсім скандал виходить з цитатою, взятою на доказ „самотності“ і „одірваності“ Рильського.

А серце, так: ти-ж той листок єдиний
На гілці всеземної деревини...

Цитату виписано з сонету Рильського (стор. 47 книжки „Крізь бурю й сніг“). В поезії перед нами образ світового ясеня Ігдразіля, що ми всі тільки листки на ньому; і ні про що інше виписані рядки не свідчать, як про сповість частини з цілим, одиниці з масою.

Зумій же чуть, як переходять соки
Крізь дерево плодюче і високе,
Спізнай, яка у цілім глибина.

І от на таких цитатах, чотирьох сумнівних, а двох невиразних і блідих („Тепер такий самотний я“, „Мамо, сива мамо, що за самота?“) будується висновок про мистецьку самотність „неокласиків“ та ще й пересторога їм робиться, що „така самотність за наших часів може перейти в приховану ворожість до „бруду“, до „плебсу“, до того *rogatum vulgus*, що його римський поет Гораций, улюбленець Зерова, „ненавидить і держить осторонь“ від себе. — „Може перейти“, це ще не біда. От коли-б т. Загул доказав, що перейшла... А що

Горацій заявляв „Odi profanum vulgus et arceo“, то не що інше писав і Пушкін в своїй „Черні“ і в своїм сонетові „Поету“. Невже ці вірші кидають тінь на російських цінителів Пушкіна, як Троцький або Сосновський?... Ні, „плебсу“ неокласики не відкидають від себе; що-ж до „бруду“ і „в тому числі“ до нечистої аргументації брошури „Література чи літературщина?“, то тут вони справді мають ворожість, і навіть не приховану, а явну.

Але досить про одрив від мас, від сучасности та про мистецьку самотність неокласиків. Перейдімо до питання, що стоїть в найтіснішому з ним звязку, до питання про неокласичну літературщину.

Характерно, що це, як показує назва наукової роботи Загула, центральне обвинувачення ніде не сформульоване з належною ясністю та докладністю. Але такий вже з Загула прокурор, початкуючий, недосвідчений — прокурор, у якого легше доглядіти ліричне зафарблення, а ніж логічну структуру обвинувачення.

Найвиразніше закид що - до літературщини подано в словах уже цитованих: Поезія неокласиків є „література на ґрунті літератури... література безцеремонних запозичень та ремінісценцій... не стиль, а стилізація“. Сюди-ж до цієї формули тяжить і те спостереження, що неокласики люблять одягати свої настрої в одіж далекої старовини і тим подібні стають до захожих різьбярів, що нічого спільного не мають з нашим народом і нашою сучасністю: „для них наш народ — скити, а одчизна — далека Еллада“. Сюди-ж належать і закиди в надмірному захопленні мітологічною та географічною номенклатурою давньої Греції, цими, як каже Загул, „Тифрестом та Олімпом“, „Етою і Летою“.

Гадаю, що це обвинувачення може стосуватися, головне, до одного з неокласиків — Зерова та ще хіба до Бургардта, що опублікував досі два-три оригінальні вірші і в одному з них характеризує нашу добу образами великого переселення народів.

Що-ж, можу посвідчити; відносно свого поетичного хисту Зеров тримається дуже поміркованої думки, і, коли-б до поетів у нас ставилися вимоги великі й серйозні, певно ніколи-б не надрукував своєї „Камени“. Він і сам признає за собою відсутність ліричної безпосередности, і Загула, як автора „Нашого дня“, запрошує зробити те саме. Але разом з тим він мусить застерегти свого суворого критика, що навряд чи годиться так легко, як він, орудувати терміном „літературщина“. Візьмім для прикладу згаданий вірш О. Бургардта:

Ой так само у приємках давнього Риму
Дикий вітер гуляв у розірваних хмарах,
Лютый грім над полями зчорвілими гримав,
І грозою літав ясновбранный Аларих.

Коли-б т. Загул міг мені довести, що цей вірш написаний ради самого способу зіставлення, ради прикладу стилістичного або літературної забави, без тіни внутрішнього зацікавлення, я може-б і приєднався до його присуду. А так, — це така-ж література, як і все інше. І я жадної причини не бачу, чому я не міг описати нашого з Бургардтом життя у торговельному, спекулянтському по термінології 1920 — 1921 р. містечку, як становище двох захожих різьбярів

у півварварській Ольбії. Чому це такий злочин, коли я, скажемо, дрібну метушню авторських самолюбств в укр. поезії перенесу на ґрунт давньої Олександрії:

В столиці світовій, на торжищі ідей,
В музеях, портках і в затишку аллей,
Олександрійських муз нащадки і послідки,
Вони роїлися поети і пійтки...

Загул скаже, що це „література на ґрунті літератури“, тоб-то літературщина. Гарзд! а що тоді „Камінний господар“ Лесі Українки, „Визволений Прометей“ Шеллі? — Попрошу приглянутись до творчости Лесі Українки. От захопили її вражіння 1904 — 1905 року, і в уяві її оживають жирондисти та монтаньяри, давній Вавилон, суперечки пророків на руїнах Єрусалима. Українська критика „доброго старого времени“, з якою навряд чи захоче т. Загул солідаризуватися, теж уважала все те самою лише „літературщиною“: Лесі Українці радили писати популярні статті — огляди європейського письменства; вихваляли слабі її речі, як „Блакитна троянда“, за те що в них знати „живе життя“ (це був тоді такий же фетиш, як нині „сучасність“). Десять років повинно було минуться, поки зрозуміли, що у Лесі Українки без порівняння більше „живого життя“, аніж у десятка її сучасників. Невже-ж приклад з оцінкою Лесі Українки нічого не сказав Загулові?

І ще одна справка, — „Si licet in parvis exemplis grandibus uti“ (коли дозволено в малій справі користуватися великими прикладами). Маю на увазі „Історію одного города“ Салтыкова-Щедрина. Написана на самім початку 70-х р. р., прекрасна, гостра сатира на сучасну Росію, „Історія одного города“ була, на горе своє, „стилізацією“, не „творчістю, а підробленням“ спочатку під розповідну маніру XVIII століття (вступні нотатки Глуповського архіваріуса), в кінці („оправдательные документы“) під канцелярський стиль XVIII — початку XIX в. Відкривається сатира „описью градоначальникам от вышняго начальства поставленным“ з 1731 по 1825 р. (явна несучасність!), при чому скрізь додержано одну рису: характерні градоначальників строго відповідають стилю царювань, з якими хронологічно спадаються. Ця риса та ще пам'ять про писаревське тлумачення сатири Щедрина, як „цветов невинного юмора“, надали рецензентові „Вести Европы“ думку трактувати твір, як „сатиру історичну“, знайти в ній елементи „карикатури для карикатури“ і зробити трохи несподіваний висновок про неповноту та однобічність сатири, як історичного етюдю. Сатирик відповідав рецензентові листом, де зазначав: „Не историческую, а совершенно обычную сатиру имел я в виду, сатиру, направленную против тех характеристических черт русской жизни, которые делают ее не вполне удобною“. Але і ці заперечення зробили діло лише на половину, — бо ще Овсянко-Куликовському довелося спростовувати непорозуміння в своїй „Истории русской интеллигенции“¹⁾.

¹⁾ Цей епізод докладно розповідає В. Євгеньєв-Максимов. Из журнальной деятельности М. С. Салтыкова-Щедрина. Печать и Рев. 1926, I, стор. 42 — 44.

Мені цікаво тепер, як би розв'язав цей інцидент наш новий арбітр в справах сучасності. — Бувши послідовним, він мусів би визнати сатиру за несучасну.

Хіба неясно, що Угрюм-Бурчєєв є карикатура на Аракчєєва, Бєневоленський — на Сперанського, а Ераст Грустилов — на Карамзина з його літературним сентименталізмом та культом російської державности. Таким чином історична маска прийнята була-б за справжнє обличчя сатири.

Яку ціль і причину мають літературні засоби, до яких звертається Лєся Українка в своїх драмах, Салтиков — в „Історії одного міста“? Відповідь на це питання завела-б нас далеко. Але що-б не диктувало письменникові цей літературний засіб, чи була це вимушена „Езопівська“ мова, чи відривання постатей та ситуацій від їх литомого ґрунту служило цілям художнього узагальнення, типизування; — ясно одно, що в Загуловському означенні „літературщини“ немає головного, що спричиняється до вироджування літератури в „літературщину“: внутрішнього зацікавлення, внутрішньої мертвотности, того, що може бути часом в творах, де античних імен немає або майже немає. Чи не є прикладом такої літератури без літературного нерва „Жовтневий вихор“ в книзі Д. Загула „Новий день“?

Так, крок за кроком, наблизилися ми до методів літературної науки Загула. Маємо уже і враження, що всі вони (методи) фактично зводяться до засобу підтасування і натяжки. На цих-же засобах побудовано і формальну аналізу „неокласичної“ маніри, на яку (аналізу) наш критик покладає де-які надії: „Формальний аналіз наших неокласиків“ — пише він — „може бути для них корисним, бо вони й самі, певно, несвідомі того, що переспівують один одного“. І далі приклади. У Зєрова: „струнка, як промінь, чиста Навсикая“ У Рильського: „ніжна Навсикая, струнка дочка Феацького царя“. У Зєрова: „Феацький квіте, серце Навсикая“. — Хоч і дуже сильні приклади наводить Д. Загул, а проте мушу сказати: наслідування вони ще не показують. Вірш Зєрова є відповідь на вірш Рильського, і Зєров, відповідаючи, свідомо, так мовити-б, цитує епітети свого кореспондента. Так само свідомо Рильський скористався у Зєрова з епітету „стрільчастий“. Що-ж до виразу Рильського „Співець рибалок, меду й Навсикаї“, — то він сюди зовсім не стосується. Це є цитата із докорів, що кидалися на адресу поета в рецензіях. Рильський і відповідає: „Хай буду класик, а не футурист, співець рибалок, меду й Навсикаї, — але“... і т. д. Отже до переспівування мотиву Навсикаї ця виписка не належить. — Подібний конфуз виходить і з „посохом“. Наш критик уважає чомусь, що „посох“ Рильського („І білий посох розцвіта в руках“) є той самий образ, що у Зєрова; „Твій посох поламавсь і світоч твій погас“. Але-ж... посох у Зєрова є просто „ціпок“, як радить замінити Загул, що з якогось часу не любить слов'янізмів, а у Рильського це образ процвітання сухого дерева, символ душевного оновлення і прощення, мандрівний образ, популярний, як відомо, мабуть, нашому критикові, і в німецькій поезії.

В своєму бажанню вивести неокласиків на чисту воду, Д. Загул звертається до російського поета Кусякова і знаходить у Филиповича наслідування його образів. Пор.:

Він тікав і дививсь і знову
Зупинявся між тихих трав,
Загубив золоту підкову
І на обрію десь упав.

І у Кусикова:

Пробежал по небу черной тучей конь,
Потерял подкову золотую он.
Лянула подкова, в небе дрогнул звон
Под копытом искрой выблеснул огонь.

Але радити Загулові знов таки рано. Обидва поети дають кожен одмінне застосування образу. У Филиповича — сонце на заході і вітряний день, у Кусикова — гроза. І потім чи-ж доведено, що Филипович писав свої рядки, уже знаючи Кусикова. А чому не припустити думку, що на нього в даному разі вплинув Куліш, у котрого теж єсть „тонкий полумесяц, стоящий в небесной висоте, как золотая подкова“¹⁾.

Але навіть коли-б у Филиповича і справді була тут ремінісценція, то й тоді нема ще приводу тягти поета до криміналу. Мало хіба ремінісценцій у Пушкіна з Державина, у Лермонтова з Пушкіна, у Шевченка з Лермонтова, нарешті у Загула з Рільке. Див. вірш „Майбутнє“:

Чи-ж не для тебе родяться співні,
Що в холоді убогої кімнати
Збирають вирази та образи багаті,
Вносять їх на площі й вулиці?
Вони, самотні все своє життя...
І маларі малюють без кінця
Картини, краєвиди та портрети.
А потім з рук голодного митця
Оті ескізи, радісні сюжети
Так ваблять і милують очі...

Хіба це не Рільке?

Für dich nur schliessen sich die Dichter ein
und sammeln Bilder rauschende und reiche,
und gehn hinaus und reifen durch Vergleiche,
und sind ihr ganzes Leben so allein...
Und Maler malen ihre Bilder nur,
damit du undvergänglich die Natur,
die du vergänglich schuffst zurückempfängst:
alles wird ewig²⁾

Не свідчить про науковість Загула і тон його брошури, причіпливий, дрібничковий, такий далекий від спокою та об'єктивності справжнього наукового викладу. Щоб не обтяжувати читача, подам тут один лише приклад. На сторінці 16 Загул нападається на мене за те навіть, що я „по всіх наших журналах розсилаю свої „прекрасні переклади з Ередія“ (останні слова з підкресленням, у лапках).— А чому-б і не послати? Чотири сонети: два в „Червоний Шлях“ (два

¹⁾ Огненный змей. Соч. и письма П. А. Кулиша, вид. Каманина, т. V, стор. 42.

²⁾ R. M. Rilke Das Stunden Buch, Leipzig 1907, стор. 55.

роки тому), два — в Катеринославську „Зорю“. А що редакція „Зорі“, друкуючи ті переклади, назвала їх прекрасними, так я тут ні причому. І Загулові річуще нема чого ображатися.

А от цитати йому треба - б наводити точніше, без перекручувань і вигадки.

Знов приклад. На стор. 16 Загул цитує, а на стор. 36 повторює два рядки з моєї ніби - то програмової поезії:

Леконт де Ліль, Жозе д'Ередія —
Оце твоя, поезіє, дорога.

Після цього — дужки, і в дужках: „Цитату беру з вірша, що друкується зараз у Гумористичному декламаторі в видавництві „Час“. Хороша „програмова“ поезія, що може знайти собі місце тільки серед гуморесок! Але спочатку — кілька слів до відому читачеві: в гумористичному декламаторі „Часу“ моя поезія не друкується: т. Загул, здається, поспішився з інформацією. Написана - ж моя поезія р. 1921, як жарт; для друку ніколи не призначалася, і елементарна чемність мусіла - б показати Загулові всю незручність його посилення. Аджеж йому, певно, не сподобалось - би, коли - б ми почали публікувати, не питаючи згоди, його слов'янські поезії або розкривати де - які з його псевдонімів. Нарешті, і це не біда. Але для чого т. Загул, цитуючи, перекручує мою думку, подаючи її у зміненому контексті? От цей сонет: „Нова укр. поезія“.

Яка - ж гірка, о Господи, ця чаша,
Ця старосвітчина, цей дикий смак,
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія прославилася наша!
Що не митець, то флегма і сіряк,
Що не поет, сентиментальна кваша...
О, ні! Пегасові потрібна паша,
Щоб не зав'яз в болоті, неборак.
Класична пластика і контур строгий,
І логіки залізна течія,—
Оце твоя, поезіє, дорога,
Леконт де Ліль, Жозе Ередія —
Парнаських зір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжнє верхогір'я.

Отже в моєму вірші Леконт де Ліль та Ередія (д'Ередія у мене немає), як бачить тепер читач, не дорога, а провідники, рецент на малоросійську сентиментальність.

Ще приклад, щоб остаточно відчутти тон брошури; Д. Загул на стор. 10—11 пише: „Неокласика має в Києві своїх герольдів, що люблять силітати їй лаврові вінки та величати їх на всі заставки, як єдиних справжніх українських ліриків... Це вони заклали в Києві неокласичне видавництво, вони влаштовують в залах Академії „вечірки неокласичної літератури“, вони пишуть на твори неокласиків „восторженные“ рецензії, вони утворюють ту читацьку базу, що на ній ґрунтується літературна течія, що будує свою творчість на ґрунті чистого класицизму“. Трудно сказати більше злісної неправди протягом кількох рядків. Чи - ж треба нагадувати, що на ґрунті „чистого класицизму“ хотіли колись будуватися неокласики московські,

які „в залах Академії“ не виступали ніколи; що „герольди неокласиків“ запрошують на вечірки і інші групи літературні, і вже, розуміється, ніхто з них не вихваляв цих поетів, як єдиних українських ліриків, та й ні одна з тих вечірок не звалася „вечіркою неокласичної літератури“. Ця дріб'язкова причіпливість і злоба, цей тон образи і роздрознення так і віє від брошури Дмитра Загула, наводячи на пам'ять Коцюбинського в „Intermezzo“: „Повідчиняти-б вікна, провітрити оселю... Хай увійдуть у хату чистота і спокій“.

4

Наша стаття наблизилася до краю.

Виринає питання, що-ж дали нам обидві брошури, про які з таким притиском і увагою говорила київська оповістка?

Гадаємо, навіть побіжного їх розгляду було досить, щоби визначити питому вагу наукових методів одного автора і теоретичне підготування другого. Не розминаючись з правдою, можна сказати, що ні „Апокаліпсис“, ні „Літературщина“ не належать до найсильніших чи найпочесніших сторінок літературної полеміки 1925 — 1926 р. І хоч якою „азбучною“ здається де-кому і може здаватися наша сьогорічна суперечка, але і вона потрібує зброї соліднішої і гострішої.

А. ШАМРАЙ

Творчість С. Васильченка

Серед письменників початку 20-го століття, серед блискучої плеяди „європейців“, що перші спробували одягти українську літературу в „європейський фрак та циліндр (як тоді говорилося), особне місце займає творчість С. Васильченка.

Ця окремішність його серед своїх сучасників цікаво змальовує його ролю в свій час і долю його творчості в наші дні. „Великонадійна сила“, „талант з божої ласки“ — так одзначила появу його оповідань 1915 року критика, і вона мала рацію. Багатство і гнучкість мови, що нею, ніби тими перлинами, за виразом С. Єфремова, прикрашав автор свої твори, оригінальність і разом з тим невимушеність художньої уяви, що нескладну, простеньку фабулу розквітчувала у високо-мистецькі конструкції, простота і щирість стиля — все те, що справляє вражіння оригінального дужого таланту, всіми цими прикметами позначалася ця збірка творів, під безпретенсійним заголовком „Оповідання“.

Але, проявивши себе так блискуче протягом якихось 4 — 5 років письменницької діяльності, автор починає чим раз рідше з'являтися з новими речами, разом з тим і ті нечисленні твори, що вийшли пізніше, не вражають своєю новиною. Автор починає повторюватися, потім переходить на різні казочки, і зрештою майже замовкає — ставлячи нас перед фактом неминучого присуду про передчасне закінчення письменницької кар'єри. Це дійсно трагедія дужої сили і разом з тим сумна подія в житті української літератури. Чим же пояснити цей інтересний для українського письменства факт?

Звернімось до становища письменника в порі найбільшого розквіту його таланту серед інших його знаменитих сучасників. Українська художня проза на початку 20 століття становить дві літературні школи, нерівноцінні своїми художніми досягненнями і неоднакові що до своїх тенденцій. На літературному Олімпі перед ведуть такі одиниці як М. Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Винниченко, Стефаник, Яцків і ще невеличкий гурток „європейців“. Різні своїми талантами, вони однаково запроваджують в українське письменство нові теми, нові методи оформлення словесного матеріалу, позичаючи з багатой скарбниці чужих літератур. Коцюбинський та Кобилянська прищеплюють на українському ґрунті європейську новелу з її стилістю, елегантним символізмом, з вишуканою та виплеканою мовою. Винниченко вносить в свої твори елементи модерної філософії та психологізму, що доти не мали охоти заглядати на наші хутори *et cetera*. Їхнє спільне завдання було боротися із задушливою традицією побутового етнографізму, що протягом довгенького животіння погрожувала

обернути письменство з живої, діяльної сили на задубілий, мертвий трафарет.

Поруч цих новаторів розвивається й інша течія, представлена численнішою групою авторів, що продовжує старі традиції побутово-етнографічної школи, тільки злегка одбиваючи на своїх творах нові модерні течії. Такі письменники, як М. Левицький, Григоренко, А. Тесленко, Яновська і навіть Чернявський та Черкасенко (що розробляючи ніби-то незвичлі теми, стилістично лишалися на рівні старих досягнень) — розробляють стару спадщину. Візьмімо хоча-б твори А. Тесленка. Єдине, чим признається він до нової школи, це нахил до коротких, стислих новел, замість „епопей“ та „хронік“ — Мирного, Нечуя й інших — все-ж інше: народня — до елементарної простоти доведена мова, іноді навіть говірка, звичайний прийом оповідання цією говіркою від першої особи, що вертає нас до блаженних традицій М. Вовчка, спеціально-народницьке трактування своїх тем, що обернулося в літературі 19 століття в трафарет, і нарешті дуже обмежене коло фабульних ситуацій — все це є характерні прикмети старої школи.

Головне, чим споріднені ці твори з нашими побутовцями — це гола фабульність, панування сільсько-господарського та інших інвентарів над художністю, над тонким розробленням словесного матеріалу.

Своєрідність становища Васильченка, його сила і разом з тим слабкість полягає в тому, що його твори займають середнє місце між цими двома школами. Обсягом своїх художніх спостережень, мотивами своїх оповідань він не виходить із зачарованого кола тем, усталених традицією. Круг його інтересів — село. Представник селянської інтелігенції, народній учитель з спеціальності — він закоханий в красі української сільської природи („Дош“, „На хуторі“), добре обізнаний на соціальних обставинах села за царського режиму („На чужину“, „В темряві“, „Ларко“), найбільше і найціквіше відтворення знаходить в ньому близький йому побут учителів („Вова“, „Вечеря“, „На перший раз“, „Над Россю“ і т. ін.) і дитяче школярське життя, з його першими мріями та бажаннями („Циганка“, „Роман“, „Свекор“, „Вдома“). За межі цих специфічних тем автор майже не виходить, давши останніми часами велику повість „Талант“ так само з учительського життя. Темі, давно вже спопуляризовані в українському письменстві від О. Кониського, І. Франка, надто Б. Грінченка, здавалися чимсь зовсім неоригінальним, і автор, виступаючи з ними з 1910 р. поруч таких майстрів, як Коцюбинський та Винниченко, засуджував задалегідь свої оповідання на значіння другорядне.

Правда, в цьому відомому багажі він знаходить свою ділянку і дає в ній децю нове — це змалювання дитячого життя.

Зі знанням справжнього спеціаліста в цьому своєрідному жанрі він, безсумнівно, — з'явився нове, дарма, що на ці теми писав і Грінченко, і Франко. Прекрасне знання дитячої психології, її найскладніших психічних рефлексів, підносить ці оповідання з шерегу інших і значіння їх, педагогічне й художнє, не раз находило визнання в критичних рецензіях, що головню освітлювали ці як-раз моменти творчості Васильченка.

По-за тим і в інших оповіданнях помітно, що, оперуючи певним обмеженим матеріалом спостережень, автор намагається утворити

якісь нові оригінальні сюжетні комбінації, дати щось свіже. Так в основу цікавої фабули покладається читання задачника Євтушевського „Мужицька Арихметика“, або на втручання нечистої сили побудовується цікавий спосіб лічби, що затіяли були статечні Македонські старшини „В хугу“. Така оригінальність і нешаблонність помітна і в сюжеті пізнішого оповідання „Лист“, де кинутій на волю вітрам лист становить цікаву зав'язку до побудовання новели.

Але авторові снаги не вистачає на вишукування нових тем і сюжетів, бо він органічно був прив'язаний до свого ґрунту, боротьба з старою спадщиною провадиться в нього в иншій площині, в площині нового стилістичного оформлення цих старих тем, в їх, так би мовити, „омоложенні“ засобами нової західно-європейської науки.

Таким засобом сталося засвоєння манери західно-європейського імпресіонізму, з його емоціональністю та ліризмом. Не важко помітити, порівнявши твори Васильченка з попередниками, що сюжетність, інтрига відіграє другорядну роль в його творах, натомість виступає характерний для імпресіонізму ліричний шкiц, де настрої і вражіння самого автора одсовують на задній план інтригу. Характерні під цим поглядом оповідання є „На світанні“, „Осіній ескіз“, „Чорні маки“.

Властивості імпресіонізму, як літературної манери, досить добре формулює О. Вальцель в своїй праці „импрессионизм и экспрессионизм в современной Германии“¹⁾.

Мальовничий імпресіонізм швидко наближався до поновлення образності в засобах свого мистецтва. Він розумів слово „вражіння“ в найтіснішому значінні і намагався передавати лише кольорові вражіння, не зважаючи на речі, що збудили їх. Він засвоював кольористі плями, не турбуючися за льокальне зафарблення предметів, не зважаючи на їх обриси. Під поглядом принципiальним він не хотів добачати чітких обрисів, бо як в льокальному зафарбленні, так і в них він добачав лише результат довгих і повторних спостережень і об'єднуючого процесу думки, що однаково псують свіжість вражіння.

У нашого автора є власна „поза“, є вихідна точка, якою він ніби обґрунтовує особливості своєї манери, — це переважний нахил до змалювання вечірнього присмерку, чи ночі, коли фарби й лінії зливаються у дивні „вечірні арабески“, „в імпресіоністичні плями“, як каже про це ще С. Єфремов: „любить письменник спинятися не на тому, ще єсть, а на тому, що здається в непевному миготінні присмерку, в сутінках ночі — і через те так багато у його оповіданнів засновано на суперечності між тим, що є, і тим, що здається“. (Істор. укр. письм. 1917, 433).

В примерках вечірніх світ одміняється, речі набирають якогось загадкового характеру, починається нове життя, повне таємниць і своєрідної краси, що її так майстерно відтворив Ф. Тютчев у вірші: „Ночные голоса“.

„На мир дневной спустилася завеса,
Изнемогло движенье, труд уснул...
Над сонным градом, как в вершинах леса,
Проснулся чудный, еженочный гул...“

¹⁾ Російський переклад О. М. Котельникової „Академія“ ПТБ — 1922.

Откуда он, сей гул непостижимый?
Иль смертных дум, освобожденных сном,
Мир безтелесный, слышный, но незримый
Теперь роится в хаосе ночном?..

Автор чуйно прислухається до цього „гулу“, вдивляється в нічні тіні і от різдвяна ніч перетворюється у цього на одвічну боротьбу темної та світлої сили („Відьма“), школярика - бурсака непевне місячне сяйво обертає на чарівний образ королівни („Королівна“), сторожика з рогацем на охороні добра своїх господарів „в тінях липневої ночі“ стає таємною постаттю єгипецького жерця з патерицею і навіть звичайнісінькій собі пристав Андрій Макарович в мереживах травневого саду робиться „великим чарівником“ — „Там, за книгами великими, сидить чарівник, паличками на папері чари мережає — хмурим оком поглядає, важким духом надихає, лихо комусь накликає“ („Крамольна ніч“ — 235). Але накидаючи на реальність намітку фантастики, автор не одходить від неї. Елементи фантастичного відобрають у нього іншу художню роль, аніж у творах типу „Вечорів“ Гоголя, чи „казок“ Гофмана, де мотиви чудесного стають останньою метою творчого імпульсу. Автор виходить з ідеалізуючого значіння нічних полутонів, з цієї невловимої гри світла й тіней і тому в ґрунті лишається реалістичним. Це його основний прийом.

Переглядаючи всі такі його оповідання, можна пересвідчитися, що він ставить дію в специфічну обстановку: коли не нічні тіні утворюють цю „реальну фантастику“, то це буде сприймання довколишнього світу або п'яною уявою — „Ларко“, або дитячою психікою („Вдома“, „З дитячих спогадів“), або нарешті у сні („Сон“, „Крізь дрімоти“), чи навіть пізнавання речей по запаху — „По асоціації“.

Одно слово, автор виходить із специфічного стану психіки, коли припиняється рефлексуюча діяльність свідомого „я“, почуття звільняються від його контролю і сприймають довколишні вражіння з яскравістю й безпосередністю первісної уяви. Поетичний „фокус“ авторського уміння, патос його художніх концепцій полягає саме в характері розвязки його творів, коли нагромадивши цілу низку фантастичних образів, він наприкінці зриває запону з реальності і одразу ця фантастика освітлюється на тлі звичайнісіньких, життєвих фактів. Нам зрозумілі візії п'яного Ларка, коли він, думаючи, що потрапив до панів, вибрався з п'яних очей на вербу і бачить, що „стоять скрізь столи застелені дорогими килимами, рядочками креселка з червоного бархатину, в чудових зільниках ростуть дивовижні квітки, а серед кімнати висить кришталева паникадило... люстри, золото, срібло... так і сяє, так і сяє... Придивляється Ларко і бачить, що крізь муровані стіни видніється місяць із зорями, і не розбере він — чи то в будинку, чи то за будинком... („Ларко“, 17¹).

Не важко побачити, що в мрії Ларка про панське життя впливається вражіння від віток верби, вкритих блискучим на місяці снігом та льодовими бурульками. Особливо по-мистецькому витримано в цій манері оповідання „Сон“, де вчителька Настя Григоровна,

¹) С. Васильченко. Оповідання. 1918 р. Друге видання.

напередодні випускних іспитів у своїй школі, в сонних мріях відтворює знайому обстановку „публичних іспитаній“ з суворим інспектором на чолі. Але ця знайома картина постійно змінюється під впливом сторонніх вражінь, що доходять до її сонної свідомості: нічний-вітрець, що влітає у відчинене вікно, гавкання пса на дворі, шелест паперів, спів парубка — все це надзвичайно оригінально змінює річище думок учительки, водячи їх безвладно за собою. Ця залежність думки представлена так майстерно і з такою докладністю, що без прибільшення це маленьке оповідання можна визнати за шедевр в своєму роді. З неменшою дотепністю закроемо і инше оповідання „По асоціації“ — де герой, попавши до свого села темної осінньої ночі, дістається домівки, керуючись єдиним активним органом в таких обставинах — нюхом. „Нашорошивши носа“, мандрівник принохується до пахоців, що несуться звідусіль і, з'язуючи з ними зорові асоціації, безпомилково угадує улиці й перевулки, якими він проходить.

Це постійне протиставлення того, що є, з тим, що здається, як спосіб побудування своїх творів, спонукало деяких критиків, при визначенні ідейної вартості їх, указувати на цю саме рису, як на прагнення автора до ідеалу, до ілюзії в умовах жорстокої дійсності.

Як людина з органічним світовідчуванням романтика, Васильченко любить у своїх оповіданнях ставити проблему привабливої мрії в умовах жорстокої дійсності. Туга романтика за далеким, хорошим і нездійсненим ідеалом учувається нам у таких новелах, як „Волошки“, „Вечеря“, „У панів“, „Осінній ескіз“ та багато інших¹⁾.

Але-ж чи не простіше буде пояснити це просто тенденцією автора суто літературного характеру, як спосіб модифікації старої побутово-реалістичної продукції, спосіб виведення його на нові рейки. Таке пояснення, принаймні, очевидніше.

Це спосіб ілюзіоністського, імпресіоністичного відтворення дійсності через перевагу безпосередніх зорових, звукових і інших вражінь над рефлексуючою діяльністю розуму. Звичайно, об'єкт письменницьких спостережень мусить відповідати такому методі роботи і цим треба пояснити виключний нахил автора до малювання пейзажу чи взагалі *natur-mort'u*. Дійсно, тільки життя природи, що насичує в першу чергу наші зорові органи, є найвигідніший об'єкт для ілюзіоністського письма — життя людини з його складними ідеологічними та емоціональними рефлексамі може входити лише окольными шляхами через фіксацію імпресіоніста — шляхом тих же зорових і інших вражінь, як це ми бачимо у Васильченка. Пейзаж і взагалі нежива обстановка становить кращі художні досягнення письменника. Йому великою мірою властива здатність бачити по-новому речі, надавати своєрідного життя таким дрібницям, на які звичайно не звертається уваги. Ось, наприклад, своєрідний малюнок обстановки в хаті в ночі проти Різдва:

„В хаті у Максима Чичуйка, як у вінку.

Стіни білі, долівка жовта, од рушників стоїть рожева темрява, тихо в хаті.

В сухих квітках ритмічно блимає лампадка, мов грає якусь мелодію без гуку.

¹⁾ О. Дорошкевич. Підручник історії української літератури 1924, стор. 262.

По запічках, по лавах, по-за рушниками, навіть на новому килимі, що застеляно стіл — скрізь німі танцюристи — тіні.

Трісне лампадка, захвилює на всі боки полум'я — і пішли навприсядки, напідскоки, вихиляються, руками вимахують — усі разом, як одно". (Відьма — 259).

Не кажучи вже за такі цікаві своєю свіжою спостережливістю деталі, як „рожева темрява від рушників“, сценка вражає своїм життям, в центр якого вводиться танці тіней. Це уміння надавати якогось таємного життя неживим речам нагадує висловлену десь думку Генріха Гейне про дитячу спостережливість і вкладання живого змісту в домові речі, які дітям говорять незрівняно більше, як дорослим.

Ще мальовничіше, і з більшою настроєністю, передано другий малюнок в цьому оповіданні, де так само в центрі дії гра тіней.

„Все завмерло в бору, мов після лютого бойовища, коли все живе вибито до ноги. Тільки мертві привиди й тіні, довічні й невмирущі, повиринали на руїнах, задумані й сумні. Вгорі то видіщає, то потьмариться... Од соснового гілля впали гільчасті тіні на голівки, на мармурові лиця — і немов осміхнулися снігові діти на холодний промінь. Здається, тиша навіки скувала бір, і вже тіні немов з нудьги затіяли свою довічну гру...“ („Відьма“ — 262).

Вияткова послідовність у малюванні, через фіксацію вражіння якимся одним органом відчуття, так само становить характерну манеру Васильченка, як пейзажиста. Коли пейзаж сприймається органами зору, автор ніде не зраджує себе, накладаючи відповідні фарби: ось приміром прекрасний своєю мальовничістю малюнок людей, що їдуть на санках в бору зимової ночі: „Стиха засвітило, затріщало по снігових заметах, мов-би в білих хвилях, розкидаючи бризки, швидко пливли між деревами два човни із зеленястого снігового гребня. Немов з морської хвилі, виринули дві гостровухі голови. За ними в човнах — дві страхітні фігури, кожна з великим рогом на голові“. („Відьма“ — 263).

Навпаки — коли авторові хочеться склепити очі, і дати волю своїм слуховим образам, ми одержуємо малюнок видержаний, так само послідовно, але у звукових образах, як ось цей уступ з того-ж таки оповідання:

„А - гу - гу, страшним голосом перегукувалося щось у степу.

Здавалося, якісь злочинці поралися біля темного діла, подаючи один одному голос здаля.

А біля вікон щось жалібно вило, просило, тужило. На напільному вікні одірвало од степу край матки й тіпало нею, як щось живе.

— О - ох, о - ох... ох, ох... — тримтіло щось на дворі у голос, — підскакувало, мов за дрижаками слова не скаже.

— Авва - вва, — скрючилося од холоду й пішло качатись по снігу“. — 261. (Малюнок заверюхи).

Неважко помітити, що в цьому уступі нема зовсім зорових вражіння. Такі вирази як „підскакувало“, „скрючилося од холоду і пішло качатись по снігу“ є не що інше, як спосіб пояснення звуків, що доносяться з двору — це автор виразно підкреслює способом розміщення асоціацій — спочатку звукова, а потім коментарії до неї через зорову.

Вказуючи на своєрідне життя nature - mort'у в прикладі з тінями, я прохопився словом „дія“. Справді, пейзаж чи взагалі nature - morte у Васильченка не є звичайним допоміжним аксесуаром до інтриги. Він має своє закінчене буття, становлячи певну закінчену композиційну концепцію. Під цим поглядом твори його наближаються до етюдів М. Коцюбинського, де пейзажові так само одводиться поважне місце. Проте у Васильченка йому надається більш домінуюча, самотійна роля. Не кажучи вже за такі його оповідання, як приміром, „Доц“, чи „Осінь казка“, де пейзаж є темою, навіть в фабульних оповіданнях, от як „Осінь ескіз“—пейзаж має характер різко „кавказького“ цеб-то діяльного чинника самого в собі, а не мертвої декорації: „На дворі осінь ніч—місячна й видна. Низько у небі стремить, як золотий серп, пізній місяць—блискучий, блискучий мов недавно викований. Через нього спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево—чутке, заплакане й шумке: загуде десь вітер—воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер—і воно примовкне, дримає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває лист... (38).

Але не тільки виразною самотійністю в фабульних оповіданнях визначається пейзаж у Васильченка, в багатьох з них роля його значно активніша. Він становить головніший чинник в сюжетній композиції, визначаючи і направляючи в певний бік розвиток інтриги. Так, приміром, зимова ніч на Поліссі „в густий туман сповиваному, туманами пов'язаному“ є єдиним чинником, що керує вчинками бурсака Щура в його авантурних шуканнях Оксани, („Оксана“), так в прекрасному оповіданні „На розкошах“ розкішна весняна ніч із соловейками є важливий композиційний чинник до розвитку сюжету, як аналогія до відповідного факту в житті людей.

(Артиста—селянин, що співає серед панів в їх маєткові, і спів солов'я в панському саді, що так само перелетів на панські розкоші).

Найтиповішим прикладом такої композиційної ролі пейзажу є ескіз „Крізь дримоти“, де у вчинки й мрії героя владно втручається місячне проміння, відповідно зі змінами якого міняється й потік вражень артиста Швидкого. Та й крім названих оповідань, це явище можна помітити майже скрізь в оповіданнях Васильченка, що простісінько витікає з його своєрідної манери. Вияснювання специфічної ролі пейзажу в кожному з таких оповідань зайняло б чимало місця.

Можна додати хіба до сказаного, що навіть і в тих оповіданнях, де пейзаж не має домінуючого значіння в побудованні сюжету, сприсовість, „освещение“ є завжди найбільше ефектними властивостями творів Васильченка, що прикрашає іноді немудру й простеньку інтригу.

От хоча б оповідання „На чужину“—гама почуттів, думок, що обіймають людей напередодні прощання, набирає своєї сили лише на тлі яскравого нічного й ранкового освітлення, що й сприймається головним чином, як ніч і ранок.

„Сидять вони (старі Жуки) задумавшись, мовчать... про віщо-ж їм розмовляти. Не про щастя-ж їм марити, не його-ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону, на заході свого життя. Стоїть місяць

серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там, за церквою, стоять хрести... хрести... і сумні білі постаті під тінню ясеня немов похилились у той бік" — 177.

Веселий весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сяйві рожевого ранку пишуться сади в білому буйному цвіті, немов у снігу, зеленіє молода трава на майданах і берегах: немов для свята вирядилася вона й завітчалось село...

На вигоні, біля возів і на возах стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалося й вигравало проти сонця різно-барвними кольорами. Між людьми відніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими речами (180).

Вияткова мальовничість його пейзажів, прозорість і несподіваність образів, залишає позад себе ту літературну традицію, на якій він зріє, підносячи його твори на рівень досягнень знаменитих його сучасників¹⁾.

Проте і тут Васильченко лишається письменником своєрідним. Коли рівняти його твори що до цього з оповіданнями Коцюбинського, О. Кобилянської, впадає у вічі величезний вплив селянської стихії у Васильченка. Безперечно, він так само де-чого навчився у західно-європейських учителів, але так органічно перетопив ці впливи, що відшукувати їх дуже важко, тимчасом як твори тих двох письменників носять на собі досить виразні сліди чужого походження. Стилістика, поетичний словник — все це переважно вказує на вияткове користування з скарбів народної поезії і це помітно в кожному творі.

Перш за все пісня. Пісня фігурує в багатьох сповіданнях Васильченка, являючись переважно не простим поетичним місцем, а ставучи композиційним вузлом в розвитку інтриги, або в крайньому разі входить як „зачин“ та „кінцівка“ оповідання. — Перше значіння мають пісні „Яром, яром пшениченка ланом“ („На хуторі“), „Ой в неділю рано пораненьку та й посилав син свою неньку“ („Під школою“), „Зібралися всі бурлаки“ („Ювілей“), кінцівкою — „Чого вода каламутна,

¹⁾ Чіткість і прозорість його пейзажу можна навіть прирівняти до творів такого майстра, як Кнут Гамсун, звичайно, лишаючи на боці психологізм і філософію норвезького письменника. Ось, наприклад, два однакові своїм осіннім настроєм пейзажі, що по художньому обробленню важко дати якомусь з них перевагу:

„Море вчора було лагідне, немов свічадо, а сьогодні воно так само непорушне: Почалося „бабине літо“ і на острові тепло, — так незвичайно тихо та тепло. Минуло чимало років з того часу, як я почував такий спокій — може двадцять, чи тридцять років, а може це було в іншому житті... Гробинові дерева із стиглими коралевими овочами розкидано скрізь по бору. Овочі падають з них цілими гронами, важко гупаючи об землю. Вони сіють самі себе, їх так неймовірно багато: на одній деревині я нарахував щось над тридцять грон. А навкруги, на пагорках, стоять ще голі квітки, що ніяк не хочуть помирати, хоча час їх вже минув“ Кнут Гамсун — „Під осінньою зорею“.

„День був гарний, погожий. У городі і в саду цвіли свіжі, живучі осінні квітки, різнобарвні айстри, палка красоля, гвоздика, гарячий, як кров, королів цвіт. Між зеленим морем листя на дереві подекуди визирали, як синина в голові, холодні листочки; на рові од поля палав кущ глоду, вище над деревами снувало біле, як срібло блискуче, бабине літо, а вгорі прослалося небо — чисте, спокійне, холодним чаром новите.

„Дунав вітрець, свіжий, аж брешить“ С. Васильченко — „Осінній ескіз“ — 42.

чи не „хвиля збила“ („Талант“), „Де ти бродиш, моя доле“ („Над Россю“) „Зоря моя вечірня“ („За мурами“) і т. д.

Поза тим, з пісенного матеріялу користується Васильченко так само і для побудування своєї оригінальної стилістики. Отой ліризм, що, як зазначив уже О. Дорошкевич, становить характерну ознаку новел, є власне наслідком поширення ліричних пасажів в його творах, що головне складаються із змодифікованого пісенного матеріялу, як наприклад, хоча-б цей уступ:

„... як чужі люди, не кохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покарали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то материного серця й не питали. І лежить шматок материнського серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими країнами, засипане чужою землею. І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтануть там, і вітри не одвіють.

І сумно й далеко линути туди матерній думці темної ночі до дитини на розмову“... (Осіній ескіз).

Або: „А кому задро тільки на перекоти-поле. Мандрує, світ розглядає і добре йому: сонце світить, вітер повіває; десь зірка сяє, сопілка грає — послухає, осміхнеться, пожуриться із вербою, дивлячись, як лист з неї сипле, попрощається та й покотить, алі. А настигне ніч та негода серед голого стелу, тоді бережись, перекоти-поле... бо нема тобі затишку. І вилюють на нього хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч повтішається до схочу ним вітер лютий, поки сонце блисне. А припекло сонце — то й знов радіє на широкий світ...“ („Осіній ескіз“ — 49, 50).

От такими власне стилізаціями під народню пісню з її лексикою, ритмічністю прикрашає Васильченко, крім згаданого, ще й такі твори, як „Королівна“, „Осіння казка“, „За мурами“, „На хуторі“, „На розкошах“, „На чужину“, „Про жидка Марчика“, „Петруня“, „Талант“ (прелюдія).

Не кажу вже за те, що ліричне побудування фраз, словник, і инш., з помітним запозиченням з пісні можна знайти в кожному оповіданні, за винятком хіба побутових та гумористичних.

(Взагалі, треба сказати, що не тільки пісня як така домінує в його творах, виконанню її і тим вражінням, що вона справляє на слухачів, присвячено так само чимало місця, і цей спеціальний жанр наближує його твори до творів другого майстра в цьому роді — російського письменника Скитальця.)

Такі, приміром, оповідання, як „Талант“ в певній частині, чи „Спасенник“, написані, мабуть, не без впливу де-яких оповідань Скитальця.)

Не менший слід полишає на його творах і инша барвиста галузь усної словесности — легендарний і казковий матеріял. Коли пісня головним чином прислужилася для ритмізації і мелодичности в мові, то звідти він бере засоби побудування своєї оригінальної імпресіоністської символіки. Зовсім не випадково, що автор переносить дію в обстановці свят, головню різдвяних.

Такі оповідання, як „Оксана“, „Відьма“, „Ларко“, „Чарівний млин“ і инші, як-раз присвячені вечорам, коли на хуторах „ясною

марою вертяться різнокольорна зоря, лящать бадьорі пісні про райські сади, про золоті розкоші". Вся та поетична чортівня — відьми, привиди і інші витвори передісторичної фантастики служать Васильченкові багатющим матеріалом для стилізації, для поглиблення свого уміння підводити під неї реальний ґрунт, лишаючи проте свіжість і безпосередність цих первісних уявлень.

Найкращим зразком такого поєднання традиційної фантастики з яскравими зоровими враженнями є не раз вже цитоване оповідання „Відьма“. Закроєне за звичайним типом „рождественских рассказов“, з бідуванням дітей сиріт, що зрештою находять якийсь рятунок, стилістично воно є найвище досягнення автора, саме через строгую витриманість його в легендарних тонах. Ось, приміром, стильний опис місяця, що від нього тхне сивою, дикувською давниною:

...„Місяцю — біжчику
Виглянь мало...

співали дівчата, повертаючися із колядок.

І місяць, ясний божок із золотими ріжками, вплив у танку дівчаток — зірок, осяяв у полі свіжі сніги . . . . .
. . . . .
і місяць уклонявся ріжками здаля зіркам, сам тихо одступав, спускаючись у бір“ (263).

Уміле поєднання фантастики й звичайного зорового враження можна бачити хоча-б з цього уступу:

— „Стійте — спинив зразу один гурт — дивіться, дивіться: он-он-он пішла. Всі як одно змовкли, дивляться в далину: попід лозами пливла тінь, було чути, як рипів під чобітьми сніг. На білому снігу чітко малювалася постать зігнутої жіжки з великим горбом на плечах“ — (образ відьми) — 264.

Як і пісенний матеріал, матеріал легендарний розкидано в багатьох оповіданнях, иноді він відіграє ту-ж роль зачину й кінцівки, як прикладом в оповіданні „Крамольна ніч“, де початок і кінець „обрамляються“ орнаментами із мітологічних мотивів: „В лузі під калиною зірка полощеться в криниці: срібні ключі впустила — витягає.

Вийшла мати воду брати, питається у ясної зорі:

— Зоре, зоренице. Що ти бачила з високого неба“ (233, 239).

Загалом, треба сказати, що на символиці Васильченка переважно відбивається матеріал народніх повіть, уявлень.

Схід сонця малює він у звичайних обставинах релігійної процесії — „Здавалося, якісь зореносці, обійшовши землю, вибралися до нас на гору з корогами, з бунчуками, з радісними сурмами, високо підіймаючи вперед золоту зорю“ („На світанні“ — 287).

Навіть тоді, коли дія переноситься десь в обстановку фронту чи гомінкого міста і там багаж народніх уявлень лишається основним чинником при побудуванні художніх концепцій. Його військово-оповідання „Чорні маки“, написане в такому стилі народности, є тому характерним прикладом. Ось образ, взятий ніби цілком з есхатології, з малюнку про кінець світу: „Гордо і побідно маяла біла корога, ясноворяний ангол злетів в мертву пусыню і пізньої ночі сурмив

у срібні сурми: — вставайте, мертві, воскресла правда, воскресла радість“ — („Хрестоматія“ — М. Плевака. (370).

Або малюнок ночі з „її чарами“: „З-під мертвого покривала вийшла ніч, ніч травнівка, в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мережевах.

Ніч лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купальними травами, з цілющим огнем...“ (371).

Але чи не найбільше цей вплив сільської стихії помічається на творах Васильченка саме в мові. Фразеологічне багатство й різноманітність, оригінальні синтаксичні конструкції, семантична яскравість і так би мовити „ароматичність“ особливо підкреслює його оригінальність поруч інших письменників. При незвичайній еластичності мови, що надається до виразу найделікатніших нюансів думки, автор зрештою не виходить за межі народніх джерел. У нього непомітно „літературщини“, русизмів, рутенізмів, як приміром у В. Винниченка, але разом з тим він далеко позад себе лишає своїх попередників, що йшли за народньою мовою. Що до цього, то він вже оцінений, хоча ми й не маємо ще докладної студії лінгвістичної, що підвела б підсумки тому надбанню, яке придбала українська мова в творах Васильченка. Наведенням двох уступів я хочу підкреслити лише одну властивість її — як автор користується фонетичною виразністю народньої мови в своїх настроєвих етюдах — „Легко і радісно зітхнув густий хуторянський парк із столітніми дубами, забриніли маленькі шибки в низенькій хаті землянці... Пішла хвиля аж засвітіла, по ланах засхлого жита... Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява, гримнуло ближче, немов звалив хтось деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий рівний дощ. А в небі счинилась гуркотнява. Кидало колодям, ламало, трощило й луною розкочувався гук на просторах. А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліби, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ковтала воду суха земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві“ („Дощ“ — 72.) Коли виписати ці насичено-звукові дієслова, дістанемо дуже яскравий фонетичний підбір.:

зітхати
бриніти
крутити
вихрити
гримнути
гуркотіти
шелестіти
шуміти
розкочуватися
трощити
захлинатися
пирскати
плюскотіти

І все це становить невеличкий уступ, що займає півсторінки місця. Своєю динамічністю уступ цей нагадує вірш друго майстра музичності і фонетичного багатства мови — „Іще пташки блакитний день... купають“ П. Тичини, що в свій час дістав захоплену характеристику саме під цим поглядом в книзі „А. Ніковського „Vita Nova“.

Заплакав дощ... і вітх.
 Мовчить гора. Мовчить долина.
 — Господня тінь — прошепотів полин...
 І враз — роздерлась пополам завіса. — Тиша. Мертва...
 Метнувся огонь: розцвівсь, розпавсь — аж води закипіли.
 І полилася піснь, принеслась жертва
 Курять шляхи, біжать, біжать... ¹⁾

Другий приклад, характеризуючи так само звукове багатство мови, разом з тим показує, як автор використовує стислість і семантичну яскравість народнього словника: „І відразу тоненько-тоненько заговорила в чийхся руках скрипочка, як засміялась; крикнула, як на морі утка, мідна труба; загула, як пчїлка, якась дудка, ревнув бас. Усе кагалом заскиглило, загуло, заревло.

Далі бринь-бринь... усе сплелось в обіймах, легенько, в один лад — і вихором полинув задьористий козачок“ („Оксана“ — 34).

Отже з усього видати, що стилістично творчість С. Васильченка носить на собі дуже оригінальні прикмети: з одного боку уважна й тонка робота над стилем і значні досягнення в ній виносять його в перші ряди письменників-модерністів, але з другого — джерела, з яких він користується і, головне, вплив цих джерел на стиль його творів — ставить його на окреме місце, що до нього важко знайти аналогію в нашому письменстві. Використовування народньої поетичної мови, як стилістичного матеріалу, характерне для російських модерністів — таких, як О. Ремізов, О. Толстой, Бєлий, і в наш час Пільняк та інші. В поезії такими прикметами одзначаються вірші Ключєва, Єсенїна, Орєшина і інших так званих селянських поетів.

Їхні твори сповнено оцими прикрасами народньої фразеології, запашних „словечек“, яскравих провінціалізмів. Проте ближче порівняння їх з нашим письменником показує велику різницю в підході до матеріалу. В той час, як очевидна парадоксальність, закрутистість цих „словечек“, нарочитий добір архаїзмів, що вже давно вийшли з обігу, — у російських письменників показує на явну тенденцію до стилізації, до відшукування звукових ефектів і фокусів ²⁾, наш письменник

¹⁾ „Соняшні кларнети“ Видання 2-е, стор. 23.

²⁾ Як, напр.:

„Не сестра місяця из темного болота
 В жемчуге кокошник в небо запрокинула
 Ой, как выходила Марфа за ворота,
 Письменише черное из дулейки вынула
 Расколосся зыками колокол на вече
 Замахали кружевом полотнища зорние,
 Услыхали ангелы голос человекий
 Отворили васкоро окна-ставни горние.

Єсенін. „Марфа Посадница“, 1914 г.

органічно прив'язаний до народньої стихії і відношення його до неї незрівнянно безпосередніше.

Звичайно, ота стилізація під народні пісні у Васильченка до певної міри свідчить так само за щось подібне, але в цілому С. Васильченко живе в своїх сільських вражіннях, про що доводить зворушлива простота і безхитросність деяких його оповідань. Таке оригінальне сполучення стилю модерн з народніми формами могло бути, на мою думку, тільки в українському письменстві, що донесло до 20 століття „ширість і запах землі“ побутово-етнографічної школи. Серед українських поетів, майже сучасників В., можна назвати хіба П. Тичину, що в деяких своїх творах молодшого періоду уміло сполучає елементи народньої поетики з вибагливим стилем модернізму—принаймні, його „Скорбна мати“, „Дума про трьох братів“, „На майдані“ і деякі інші твори говорять за це.

З цього погляду між ним та Васильченком є дещо спільне, але знов таки П. Тичина далеко не такий безпосередній і про аналогію доводиться говорити з певними обмеженнями.

Борячися, таким чином, зі старою літературною спадщиною способами модернізації її в душі сучасних йому літературних течій, Васильченко, однак, не одривається від неї зовсім; не може зробити того, що зробив, приміром, Коцюбинський чи Винниченко, що після перших молодих спроб в душі побутової школи, сміливо і остаточно порвали з нею. І це зразу видно, коли од його пейзажу, стилістики, од його нічних фантазій переходиш до людського життя в його творах. Скільки таємниць не ховає в собі ніч з її чарами, зрештою мусить настати день і замість королівен, замість єгипецьких жерців чарівників і т. и. з'являються перед нами куховарки Явдохи з рогаками, пристави та урядники, бурсаки і поли — бідна убога провінція в усій своїй непоказній красі. Перехід од його чудових полутонів до денного світла розчаровує читача в такій же мірі, як був розчарований герой оповідання „Королівна“, коли вимріяний образ чудової дівчини жорстоко розбивається її оригіналом.

Обмежений, очевидно, в своїх вражіннях, він, як уже вказувалося, не виблискує різноманітністю тем, цікавих фабульних ситуацій. Це, за влучним виразом О. Дорошкевича, письменник — професіонал, співець своєї соціальної групи. Не важко помітити, що елемент побутовий найбільше виявляється у нього саме в оповіданнях з учительського чи взагалі шкільного життя. Суто селянські теми, як от „Ларка“ чи „На чужину“, звичайно повиваються тканиною властивої йому фантастики — тут же автор иноді покидає свій звичайний прийом, висовуючи помітно сюжетність, інтригу. Автора обходять не тільки художність, але-ж і певні дидактичні завдання. Життя учительства на селі часів царату з його потребами, поневір'янням, боротьбою знаходить в його творах спеціаліста-знавця.

У „Вечері“ два молодих учителі, лишившись у школі різдвяними канікулами, мусять житися сухарями, випадково знайденими в партах школярів та олією, призначеною для замазки вікон. Єдина розвага їх гіркого спочинку — це мрії про селянську вечерю, колись у дитячих роках. Поява сторожа Г'ордія з вузлами, повними всяких смачних страв, є блискучим завершенням цих мрій і разом з тим є

явною тенденцією автора скінчити своє оповідання по типу різдвяних чудес — з дідом Морозом для дітей. Епічна постать учителя Райка з оповідання „Над Россю“ є найяскравіша ілюстрація важкого економічного становища учительства за часів царату. Юнак Федосій Райко „той кучерявий з'огневими очима юнак, про якого слава гула по всьому повіту“, обертається на немічного забитого діда, що після 25 літньої служби мусить кланятися перед інспектором за посаду, обвинувачений в нікчемній провині. Райко, що не мав за що поховати жінки, оставшись з дітьми „обідраними, голодними“, мусів жити на подачки селян, — „той бурячків принесе, той картопельки, той паляниці, хліба, молочка дітям“. Тепер Райко сидить дідом у курені, цілком занепавши на силах й опустившись, „хоч пшеницю сій на голові“, як жартома говорять його приятель — хитрий та практичний Василь Іванович Воблий. Важкі економічні умовини не є однак одинокою бідною учительства. Над його головою висять інші страхіття — це всеяльний інспектор, піп, попечитель і т. и.

Втіленням жертви цього жаху перед начальством є учителька Настя Григоровна („Соя“), якій навіть уві сні верзеться жахна личина інспектора Люципоренка, що перед ним вона трясеться не тільки за успіхи учнів, але й за листи від своїх подруг, модну шляпу, пудру, обачно приховану задалегідь десь на споді у скрині од „вездесущого“ ока. Бо начальство — справді сила. Учителя бурсака, присланого до великої школи і виявившого свої педагогічні таланти, несподівано наганяють з школи лише за те, що його бурсацький вигляд не впадобався гоноровитій „панії попечительці“ („З самого початку“). Органічними ворогами вчителя, хвижшими, ніж хто инший, були попи. Піп становить вчительку навколюшки поруч школярів („Божественна Галя“), піп спричиняється до загибелі молодої талановитої дівчини Тетяни — „Талант“, попи — домові шпикки, набріхувачі, вороги „мазепинства“ — виганяють учителів із школи, або держать їх у постійній загрозі вигнання — „Чарівний млин“. Нарешті інтелігенція „вищої освіти“, в особі слідчих, студентів, педагогів неукраїнців, є незгірший ворог, ніж піп, тим більше, що вчитель тягне до неї, шукаючи ідейної підпори в своєму злиденному житті. Автор часто дає малюнки такого антагонізму. Ось учитель Вова („Вова“) молодий, соромливий юнак, прагнучи знайомства з міською інтелігенцією, але разом з тим не уміючи поводитися сміло серед неї, іде побитий та запльований в товариство п'яниць — писаря та урядника. „Мазепинство“ — найтяжча провинна учителя в очах цієї інтелігенції — трагікомічна постать Івана Федотовича, „широго українця“, що, виведений з рівноваги кепкуванням над „рідною мовою, своєрідно розправляєється з своїми опонентами“ („Обивательські жарти“), є типовий тому приклад. Так само жертва русифікації інспектор Воронюк „казенний мундир“, представник урядової політики, що під впливом української пісні, захоплюється своїми прихованими українськими симпатіями, показавши на мить здивованому товариству свою „гайдамацьку“ вдачу („Інспектор“).

З найбільшою увагою ставиться автор до своєї улюбленої постати молодого талановитого самородка — хлопця чи дівчини, що „з-під батьківської стріхи“ рветься до тих країн, де „всі кози ходять у золоті“. Ця тема, варіюючися, становить зміст всіх його більших

оповідань, от як „Осінній ескіз“, „Талант“, „Циганка“. Автор з любов'ю стежить за пробудженням свідомості у них, прагненням до ідеалів у цих молодих підлітків, як Грицько в „Циганці“ чи герой „Осіннього ескізу“, до конкретизації цих мрій за вищу освіту, як герої повісти „Талант“. Але шляхи у цей „непереможно привабливий світ“ юнакові бездипломному... „хащами позаростали непролазними, мурами високими їх перегорожено, глибокими безоднями перекопано“... І ці „хащі“ виявляються непереможними, молоді сили гинуть або зразу під вражінням гострого розчарування, як Мотря чи Тетяна „як облітає очеремховий по весні цвіт“, чи засуджені на видіння в обставинах земської школи на селі, в оточенні провінціального болота без надії колись піднятися надалі. Така звичайно постановка роз'язки у автора, являючись типовою для всіх його більших творів. „Загибель молодих талановитих сил, в обставинах передреволюційного села“ — ось основний мотив їх. Не доводиться, звичайно, багато говорити за побутову важливість його оповідань. Побут народнього учителя, як він представлений у Васильченка, знавця цього життя, викличе безперечний інтерес історика цієї доби. Бідкування економічне, змагання до вищої освіти, ідейні поривання учителя - українця — все це малюнки не так то вже й старі, і ступінь знання їх автором дуже легко перевірити. Віддаючи тут належне С. Васильченкові, не можна проте забувати, що критика літератури обходить инше питання — що нового дав автор в способах трактування свого портрету в площині чисто художній? Отже, з цього погляду справа виявляється трошки инакшою. Не важко помітити, що більшість фабульних ситуацій його оповідань зрештою повторює мотиви, вже давно засвоені українською літературою і при бажанні навіть можна знайти їх прототипи. Так, приміром, оповідання „Інспектор“ дуже нагадує повість „Байда“ Грінченка, де зрусифікований службовець прокидається до національного життя під впливом пісні про „Байду“, так само як інспектора надхнув образ „лицаря“ Кармалюка, або історія боротьби учителя з сільськими глитаями та понами до деталей аналогічна з багатьма творами Грінченка, та ще і далі. Головне, ці деталі з певними варіаціями можна зустріти у кожного нашого письменника народника не тільки в їх, так би мовити, фактичній стороні, але і в способах художнього оформлення портрету.

В розвитку жанрів української літератури мистецтво портрету, як зовнішнього, так і психологічного, досягає найбільшої своєї виразності аж у наших повістярів модерністів початку 20 століття. Реалістично-побутова школа 70 — 80 років, не вважаючи на неоднакову обдарованість окремих її представників, в портретному мистецтві не піднялася вище раз і назавжди узаконеного шаблону, що однаково обов'язковий і для Мирного, і для Нечуя-Левицького, і для Б. Грінченка. В той час, як пейзаж, приміром, у П. Мирного досягає великої художньої досконалості, що цілком надається до порівняння з класичними пейзажами видатних російських письменників, персонажі його повістей схематичні, етнографічні й до примітивізму прості.

Галерею літературних персонажів наших 70 — 80-ників легко розбити на дві основні категорії, що фатально повторюються в кожному творі того часу з невеликими хіба варіаціями. Це перш: за все

портрет побутовий, з якого талановито почав Квітка, і який найбільше спопуляризував І. Нечуй в своїх хроніках. Прекрасне знання до дрібниць того оточення, що серед нього діють герої, починаючи від дрібниць в одязові і кінчаючи особливостями мови, було єдиною ознакою індивідуальних прикмет всіх тих „батьонок, матушок“ etc etc. Про психологічне поглиблення в мотивуванні вчинків своїх персонажів письменники наші чи не дбали, чи не уміли цього робити.

Друга категорія — це портрет дидактично-тенденційний, що найбільше своє довершення знайшов у повістях Б. Грінченка, але є відомий і іншим тодішнім письменникам. Це, звичайно, людина програми „народолюбць“, що в своїх думках і вчинках не виходить за межі її. Комплекс душевних переживань його надто обмежений і ясний. Завданням автора було лише неухильно вести й спрямовувати вчинки своїх народолюбців згідно з пунктами програми: учити дітей на селі, лікувати селян, ворогувати з попом і урядником і в межах цих завдань обертаються їх думки й почуття, не баламутячись якоюсь там романтикою. Зрада народницьких ідеалів спонукає автора до жорстокої розправи над ними — навіть до смерті, що витікало з простого бажання довести, що „порок“ карається, а „добродетель торжествує“.

Не важко помітити, що й герої Васильченка, всі оті Воронюки, Малинки, Райки, — закреслені на той самий старий штаб побутово-етнографічної школи, являючись різким контрастом до нової манери в живописанні пейзажу, до його настроєвої стилістики.

Персонажі його мають цікавість чисто етнографічну, побутову — за межами специфічної обстановки вони-б не мали ніякого значіння. Це видно з прийому уведення персонажу в розвиток інтриги. Автор вибирає якийсь випадок, характерний з погляду побутового, чи то екзамен в школі, чи сварку учителя з начальством, чи там інтриги попа — одно слово якесь „бытовое явление“ — і висовує свого героя, як діяльну особу в цьому характерному явищі. Звичайно, всі типові ризочки вдачі, мотивування вчинків героя цілком визначається зовнішніми подіями — тут він починається, тут і закінчується, являючись типовим виразником свого оточення, і тільки. Отого автономного від оточення життя, отієї заглибленості у психіку свого героя, як приміром, у „Лялечці“ Коцюбинського, де специфічна обстановка шкільного життя є тільки приводом до докладних екскурсів в глибини людських переживань, у Васильченка не знайти. В трактуванні своїх типів він зберігає ту саму наївно-позверхову манеру живописання, що зраджує традиції І. Нечуя-Левицького. Тому то деякі його оповідання з учительського життя цікаві не виведеними у них постатями, а інтригою, „життєвим анекдотом“, що покладений в основу оповідання. Такі твори, як „Вечеря“, „Божественна Галя“, „З самого початку“, „Інспектор“ і інші становлять собою голу фавулу, без усякого майже художнього оформлення її.

Так само не новим являється у нього і трактування глибших громадських поривань його героїв, що ніби виходять за межі побутовщини. На них явно відбиваються риси Радюків, Байденків і інших — це власне вияв ідейного націоналізму в специфічному Грінченківським його трактуванні. Правда, у Васильченка не находимо таких суцільних постатей, програмових діячів, як у Грінченка, його

мініятури, стисла форма творів не дозволяла очевидно змалювати всебічно постать „діяча на рідній ниві“. Це переважно спорадичні вияви національного почуття, під впливом якихся незвичайних обставин. При чому автор ставить своїм завданням змалювання іменно відродження людини до свідомого національного життя, вибуховий вияв почуття і до того-ж у людей явно непідходящих для цього. Частіше всього таким могутнім стимулом стається звичайна собі українська пісня, що буквально творить чудеса із закам'янілими царськими урядовцями, з різними зрусифікованими панками, ламає їх звички, забобони і приводить на лоно „ойчизни“. Авторіві очевидно до вподоби драматичність такої ситуації — і у всіх майже його тенденційних оповіданнях ми знайомимося з нею. Найхарактернішим твором під цим поглядом є оповідання „Інспектор“, де подається історію такого „воскресення“ запеклого „мундира“ Воронюка під впливом пісні „Зібралися всі бурлаки“. Наводимо типічніше місце:

„Граї которий на бандуру
 Бо сумно сидіти...
 Що діється тепер в світі
 І чий ми діти...“

Побідним виром знову полинули звуки, задавили голос інспектора. І всі, не дослухавши розмов, не договоривши слів, попливли до гурту, як тріска в потік води.

Обличчя в паночок зарожевіли, чиновницькі очі заграли. Співали пани й пані, співали паничі, у хвості козликками пнулись до гурту — співали огрядні сиві мундири з блискучими маснами очима, співали й сами винувато осміхалися...

Воронюк поривався втекти і знову вертався, немов тягло його якоюсь силою. Далі випрямився біля стіни — великий як світ. Очі його то займалися, то гасли, ніздрі роздувалися, а чуб на голові раз за разом ставав горою, немов хто дув на нього ззаду ковальським міхом. Стояв, мов прикований звір, що хвилини пориваючись кинуться на гурт („Інспектор“ 282). Чи не забагато це для бідного Воронюка? В усякім разі невідповідність натури інспектора з тими лютьми муками, які він переживає, б'є увічі своєю гіперболічністю і не викликає відповідного вражіння, а як-раз навпаки. Важко так само повірити, щоб „масні очі винувато осміхалися“. Дуже вже несерйозна причина до того. Очевидно автор іде на компроміс з реальністю ради тенденції, що йому дорога. Такі-ж самі натяжки можна помітити і в оповіданні „З дитячих вражінь“, де національна свідомість прокидається у простих селян, що, співаючи за чаркою історичних пісень, обливаються гіркими сльозами і говорять на історичні теми так, ніби їм відома принаймні ілюстрована „Історія України“ Грушевського.

І в кращих оповіданнях з дитячого життя інколи пробивається ця тенденція, накидання національної свідомості дітям шкільного віку, що завжди йде на шкоду художній правдивості цих оповідань. Тільки в рідких випадках ці натяжки не відчуваються ясно, уміло покриваючись артистичним розробленням теми, як наприклад, в оповіданні „На розкошах“, де правдивість спостереження, надає думці автора якогось глибшого, символістичного значіння.

В ширших своїх творах, як „За мурами“, „Циганка“, „Осіній ескіз“, „Талант“, ускладнюючи фабулу, письменникові доводиться розсовувати тісні рямці етнографізму й пускатися в широке море людських пристрастів, трактувати на вічні теми кохання, зневіри, розчарування і т. п. І на цих творах чи не найбільше й показується його безсилість, як психолога, як обсерватора внутрішніх акцій душі.

Характерна рисочка! Доки автор лишається в сфері звичних йому професійних інтересів, він знаходить і цікаву ситуацію, і проникливе знання інтимних почуттів і зворушень. Це можна помітити в його дитячих оповіданнях, в тій же „Циганці“, або „Осіньому ескізі“. Закльовування кохання між підлітками Грицьком та Галею в „Циганці“, чи між Мотрею та хлопчиком в „Осіньому ескізі“, накреслено чудово, з великим знанням справи. Очевидно, досвід педагогічний у великій мірі прислужився авторові. Але скоро він переходить до людей дорослих, навіть близьких і знайомих йому, картина рішуче змінюється. Перш за все в цих творах помітно постійне уникання автора від такої загостреності в ситуації, що-б примусила його спинитися на змалюванні розвитку чи почуття, чи пристрасти. Дається лише легкий натяк на можливість такої ситуації, і потім різними засобами одводиться далше її наростання. Так, давний художній малюнок зародження почуття в дівчинці Мотрі, автор ніяк не хоче показати, як воно оформилось уже в серці дорослої дівчини і розлучає героїв назавжди, накидаючи читачеві вяснити, як-би вона сказала своє „щось гарне“, коли-б довелось зустрітись із своїм коханим. Так само і в „Таланті“—злегка натякається на якісь інтимні відносини поміж дяком Василем та Настею, що й для автора „лишилися якоюсь темною загадкою“. Звичайний спосіб уникання таких загострених моментів—втручання оповідача, що, як виступ в грецькій трагедії, виступає зі своїми коментарями до того, що відбувається там десь за лаштунками. Замість малюнку поневіряння Мотрі на засланні („Осіній ескіз“) автор виступає з ліричним *intermezzo* на тему про серце матери. Подаючи в оповіданні „За мурами“ цікаву для психолога письменника, типу Коцюбинського, чи Вишніченка, ситуацію: сімейна драма в жидівській сім'ї на ґрунті невдоволення молодої Соні, дружини Дувида, своїм сірим життям—автор нарочито найсильніші місця цієї драми переносить в „іншу кімнату“, звідки до нього долітають лише окремі її відгуки, які він коментує в тому-ж тоні лірики. Явившись несподівано свідком фіналу в „своїй кімнаті“, він скванно закривається незнанням жидівської мови і витлумачує його в гарних образах про історичну тугу жидівського народу і тим одводить читача від конкретного змалювання подій. І знову слідкую за їх очима, прислухаюсь до чужої мови, вгадую, про що сперечаються. І бачу—давить Дувида сила материних слів і нічого не скаже він їй дужого, проте щось уперте не сходить з його задуманого обличчя.

І дивний настрій починає опановувати мене під гомін чужої мови, серед суворих незнайомих малюнків, серед єврейських книг, суботніх свічників та інших атрибутів чужого свята. Здається, що вирвано цей куточок з далекої, невідомої країни й занесено, хто зна якими вітрами, на чужину, між інших людей, між чуже життя. А разом

із ним занесено й тугу. А потім чужим смутком, чужою тугою, в'ється нова сила, шумка, радісна, сипле на чужі похмурі стіни квітками, чарами, ніжними зітханнями" (стор. 98).

Як бачимо, про суть справи, крім „щось“ нічого не сказано, на- томісць сцена покрита власними мріями автора.

З більших творів можна вказати лише на „Петруїю“, де розвиток почуття між дорослими не покривається звичайними прийомами „ухилення“, але трактується воно настільки абстрактно-романтичним способом, настільки насичене ліризмом, що про конкретну психологічну атмосферу не доводиться тут і говорити.

Симптоматичне те, що найулюбленішими постатями Васильченка, що вар'юються у його майже у всіх повістях (як вже зазначено вище), є юнаки і юнки, що збираються ще вступити в той „принадний“ чарівний світ, якого вони не знають і який їм малюється в дуже неясних контурах. Характерною їх особливістю є мрійливість, фантазування про щось вище над те оточення, серед якого вони живуть. Типовий під цим поглядом образ дівчини в подертій свитині з образка „На хуторі“, що думками живе в чарівному минулому, коли були „казаки на вороних конях із срібляними підковами“, чи другої дівчини Устини з повістки „Волошки“, що створила собі ідеал з свого шкільного учителя.

Це єдина емоція, що її умів відтворити автор, тому то так часто він спинається на її виявленні. Але-ж це пасивна форма людського почування, що, закриваючи вияви активних рефлексів, не може замінити їх складності, не в силі замінити „бури и борьбы страстей“ і тому й улюблені персонажі Васильченка анемічні й мало цікаві. Ця мрійливість, туманність передається до певної міри й на зовнішній портрет, надто дівчат, що замість індивідуальних рис, являють собою ідеалістичний малюнок, взятий з багажа народніх пісень.

„Ох і прибралась же дівчина, виражаючися до панів: як стеблиночку тонку та високу, обгорнуло сиве та шнуром мережане сукно струвкий її станок, горять, як жар, червоні чобітки козлові, міняться, сяють дукачі та дорогі намиста на шії, а з-під чорного шовку на голові вибивається дівоча пиха — крапця од шовку, темніша від ночі дівоча коса, а що вже тее личко, то хто його знає, які малярі його й малювали, брови вишнурували, очі скарували, лице б ллю білували, а на тому личку білому — білованому та як калина спіє („Оксана“ 33).

Коли одкинути властиве Васильченкові ліричне побудування фрази, то в портреті Оксани маємо копію Квітчиної Марусі чи Кулішевої Орисі.

Ступінь свободи автора від утворених ним персонажів можна в'яснити з тої манери, як вони трактуються. Ознак того чи іншого відношення до своїх героїв дуже багато, але не важко ухопити основний тон. Не можна, наприклад, утотожнювати Нечуя-Левицького з його бабою Палажкою чи Параскою, або Гоголя з „Афанасієм Івановичем“, бо тут ми бачимо безстороннього спостерегача, що розглядає своїх героїв в мікроскоп, як яку небудь мурашку, перевертаючи її на всі боки. Письменник підноситься над світом, що став об'єктом його студії, розглядає його сторонніми очима і знаходить той потрібний тон, чи гумористичний, чи який инший.

Ступінь інтелігентності і психологічної гостроти письменника і виявляється у тій свободі, з якою він це робить. У його немає того гіперболізму, тієї антихудожньої ідеалізації, що вражає, як брак почуття міри.

Приглядаючись до способу виведення персонажів у Васильченка, не можна сказати, щоб ця свобода виявлялася в належній мірі. Манера трактування отих сірених героїв, з їх явно бундючним „воскресінням до національного життя“, як Воронюк та інші, не говорить за гостроту критичного почуття, не свідчить за те, що письменник умів кожного ставити на своє місце і брати відповідний тон. Ось характерний приклад такої ідеалізації — портрет директора семінарії. До семінаристів у бурсу на вакаціях приходять дівчата колядувати, піднялися танці, співи — річ звичайно невинна. Ці пражнікові розривки несподівано припиняються появою грізної постати інспектора, починається нудна мораль на всякі благочестиві теми. Поетична картина замазується, але треба вдуматися, як розмальовує автор цього прозаїчного чиновника, цю сіру пляму на хорошому малянкові. Це не інспектор, а правдивий Єремія, що картає нарід ізраїльський за розпусту та гріхи.

„Стоять рядочками семінари, пустили очі по долівці. Все примовкло, тільки на всі мури чути гарний, гучний голос сивого владаря. І чути в тому голосі і грозьбу, і смутк, і докори. Візьмуться искрою старі очі, насупляться брови, та й знову розпрямляються, і сяє в очах уже журний блиск, а голос оддається щиро та тепло. І одбивається той блиск журний у молодих очах, що вниз опустилися й місця собі не мають („Оксана“ — 36).

В цій піднесеній характеристиці виразно вчувається шаноба автора до „сивого владаря“, ніби він сам стоїть в шереху семінарів, готовий провалитися з сорому за безличні свої вчинки.

Отож, бідність, елементарність внутрішніх переживань Васильченкових героїв усутужнюється ще й виразною ідеалізацією їх; не стороннього глядача цього сірого провінціального світу вбачаємо ми в особі Васильченка, що критичним оком розглядає його; цей світ сільської інтелігенції, знаходить в ньому свого щиросердого літописця, що не здіймається вище над ним і, не „мудрствуя лукаво“, возвеличує його, прикрашаючи теплими фарбами свого ліричного таланту. Той невеликий комплекс ідей, переживань, що ними живуть його літературні постаті, надається влучній формулювці, що має нині таку популярність — „просвіта“. Що правда, у Васильченка вона мила й рідна, „як синя жилка на руці матері“, але надто вже елементарна. Ця елементарність особливо підкреслюється поруч з портретним мистецтвом його сучасників — Винниченка та Коцюбинського.

Найскладніші проблеми соціального, національного, індивідуального характеру, що хвилювали західно-європейське суспільство на початку 20-го століття, весь той складний комплекс ідей і почувань індустріального міста найшов уперше в українській літературі свій яскравий вираз саме в творах цих письменників. Не одходячи від національного ґрунту, беручи матеріал для своїх творів до певної міри з тих самих джерел, що й Васильченко, як далеко проте одходять вони від того наївного трактування своїх героїв — поставити

хоча-б поруч ту-ж нагадувану „Лялечку“ з яким-небудь твором Васильченка. Ріжниця дуже велика!

Трагедія Васильченка, як письменника, полягала очевидно в тій задушливій атмосфері провінції, що не давала йому глибших вражіннь і з якою він боровся силою свого великого таланту. І перша книжка була першим етапом цієї боротьби — з одного боку сила творчої уяви, вироблений тонкий стиль, а з другого важкий, упертий матеріал, що не піддавався одшліфуванню. Тонкий лірик, що умів так майстерно змалювати переливи світла та тіни, не в силі був оволодіти тематикою, фабулою, що для них нічого не давав той середок, який він хотів відтворити. Епітет, прикладений до нього — „великонадійна сила“, на мою думку, мав до деякої міри й символічне значіння, як дійсно надійна сила, що повинна була вийти переможцем з цієї боротьби. Здавалося, що виб'ється письменник з того провінціального болота, побачить той світ „непереможно принадний“, до якого так тягнуться всі його бідні герої і винайде нові сили в собі, що здолають перемогти ту провінціяльну муть. Здавалося — перед письменником широка, невиміряна дорога. Сталося так, що видання його першої збірки припало на той саме час, як почалися великі події, що, збаламутивши весь світ, розворушили й наші найглухіші Сон-города. Почалася війна, потім революція. Автор на фронті, переживає всі страхоття нелюдської бійки („Чорні маки“), потім у великому місті, чи активно чи пасивно являючись учасником тих світового значіння подій, що пролинули в тягу виростання й формування революції. Нова сила вражіннь, скажена кінематографічність подій, що в своєму ході з корінням виривали старе, натомісць проторюючи шляхи до нових привабливих і прекрасних своєю невідомістю обріїв. В цій могутній лабораторії горіння можна було справді сподіватися, що творча сила „великонадійного таланту“ розгорнеться на усю широчінь і дасть письменству нові, ще незнані в його доробкові шедеври. Перші твори, написані часу 1917-го року, в поточній критиці були одзначені саме як твори, що знаменують такий перелом в розвигкові таланту Васильченка. Ось як писав київський критик Меженко з приводу появи в друку „Чорних маків“. „Так на благо Васильченкові пішли військові вражіння, бо розбудили в ньому живі творчі сили, дали йому прекрасні слова, міцні епітети. Чекаймо! Мабуть після цього, вже він зовсім розквітається зі старими шляхами, що вели його до грузького болота провінціалізму. В „Чорних маках“ Васильченко звернув з тих шляхів. Най же ніколи не повертається до них“.

В якій же мірі послухав письменник цих порад безперечно доброзичливої критики? Перш за все на диво продуктивність його письменницька помітно починає спадати. Коли протягом 5-х років він до першої збірки дав щось до п'ятдесят творів, не лічачи сюди декількох п'єсок, що вийшли окремо, то за період революції — цеб-то за вісім років — він дав щось учетверо менше. Факт ніби то й не рішачий, проте показний! З помітніших його творів за цей час вийшли такі: збірка „Чорні маки“, (На золотому лоні. Під святим гомін. Лист) „Петруня“, „Талант“, „Вечірні арабески“, „Про жидка Марчика“, — п'єски „Не співайте пісні“, „В холодку“ і ще декілька. От і усе!

Але коли проглянути зміст цього невеликого доробку, теми, які тут порушуються, то стане зрозуміла ця його мала продуктивність. За винятком військових оповідань, навіяних незвичними враженнями, перед нами продовження (тематично) оповідань, виданих 1915 року. Враження таке, ніби автор їх написав десь до війни, і з якоїсь причини опублікував уже в наш час. Перед нами старе передреволюційне село, проходять давно відомі постаті, з їх вже архаїчними почуттями і думками. Особливо показне під цим поглядом оповідання „Талант“ (про яке вже говорилося) — учительський побут, мрії за університетську науку (в 1924-му році!), боротьба учителів з папами, — одно слово давно відомі малюнки, що втратили в бурхливих подіях сучасності всяку свіжість і смак. Це не ті учителі, що про них довідуємося з творів Панча, Хвильового („На глухій шляху“), Підмогильного etc., що борються й живуть в наші дні, це буквально оповідання „про дні, що минули“. Ні єдиної рисочки, що б натякала на сучасність. Більше того, автор ніби зовсім хоче ухилитися від живописання конкретних подій, ударяючись в романтику в своєму оповіданні „Петруня“, що ніби на той самий мотив, що й у Шевченка „Княгиня“, де так само фігурує Петрусь, з таким же сюжетом — кохання простого парубка до півни, з однаковим фіналом.

Та й ці військові оповідання, не вважаючи на нову обстановку, так само не справляють такого вже нового враження, як це здалося Меженкові. Принаймні, під поглядом ідеологічним. Ота чисто селянська туга за домівкою, „вишневими садочками і тихими селами“, що переймається нею, сидячи в окнах, герої „Чорних маків“, оте специфічне трактування братання на фронті в душі християнського милосердя, що його благословляє невразний привид Христа з глибини віків — зрештою таке чуже сучасності, так нагадує старого Васильченка, автора оповідань, що казати про якісь нові шляхи можна тільки з певним застереженням.

В усякім разі треба констатувати, що рожеві надії критиків не зовсім справдились, були передчасні, автор якось не помітив революції і рішуче повернув на старій шлях, до „днів, що минули“. Ясно, що й революція не помітила автора, і в хорі нових голосів, може й слабших хистом, але свіжих, ім'я письменника поволі так само одходить до часів вже історичних.

Помічаючи, очевидно, свою невразливість, що до оброблення нових тем, перевтілення нових вражень в мистецьку форму, письменник всю увагу свою звертає на стилістичну обробку творів, що в цьому відношенні говорять дійсно за якийсь новий етап. Найсильніший момент в його мистецьких прийомах — ліричні ухилення, суб'єктивний тон оповідання, що покриває фабулу, незрівнянно зміцнюється в цих нових його творах. Такі етюди, як „Про жидка Марчика“ чи „Чорні маки“, та й „Талант“, ведуться у надзвичайно піднесеному ліричному тоні, що в ньому зовсім тоне фактична сторона справи. Тої епічної манери писання, що подекуди попадалася в старих побутових повістях, вже не можна знайти в пізнішому доробкові. У зв'язку з цим виразно відчувається підкреслення мелодичних і ритмічних ефектів в мові.

Те ж саме можна сказати й про символіку, про ті „міцні яскраві епітети“, що їх побачив в „Чорних маках“ Ю. Меженко. Справді, в них

помітно вдумливу роботу автора, тенденцію одшліфувати їх, довести до віртуозності. Ось,—приміром, зразок нового письма автора: „Я підслухав цю бувальщину в той тихий час ночі, коли гасилися в місті останні огні ненависти, а на людей зіходили зграї зоряних снів: на людей сні, а на серце їх—спокій...“

Я почув її в шумах передзвонах старого бору в той таємничий час, коли він заплітав у безкрайню гірлянду своїх стародавніх саг криваві легенди із наших днів...

(„Про жидка Марчика“ 361).

Ці—„останні огні ненависти“, „зграї зоряних снів“, „бір, що заплітає в гірлянду криваві легенди“—ці символістичні порівняння своєю вишуканістю, намаганням до складності значно відрізняються від старої більш безпосередньої манери письма. Надто виразно помічаються ці нові тенденції в „Чорних маках“, де малюнок бійки наводить своє оформлення в досить таки далекому образі релігійної меси. „Люди з чорними маками спиналися, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем світилися їх очі, хитали головами і заспівували повільними голосами щось урочисто моторошне.“

А-а-а... О-о-о.

Братіки, рідні... допоможіть...

О, боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукалися вони об наше серце, як об дерево.

Присідали й лазили на колінах, на животах, визбируючи щось при місяці під сумний релігійний спів“. (372).

Проте цей ухил до ускладнення, до вишуканості в стилістиці не визначає зовсім того, що Васильченко пориває тут зі старими шляхами. Приглядаючися ближче хоча б до художнього словника, переконуємося, що письменник не зрадив старого свого джерела—селянської стихії і пуританічно оберігав її від зливи революційної мовотворчості.

У Васильченка в найменшій мірі не помічається неологізмів, новотворів, чи взагалі слів, що органічно виплили на поверхні життя і залили наше письменство. Статистична робота над словником Васильченка безперечно доведе, що і в стилі його творів сучасність не знайшла й легесенького відгуку. Секрет цієї ніби то нової форми полягає в новому комбінуванні цього старого резерву, у вишукуванні нових ефектів старого запасу слів, синтаксичних зворотів і инше. Стара стихія, більш може витончена, панує і в символіці, що прикрашаючи нею нові враження, він ніби одсовує їх назад, до старих часів. Справді, війна—це великий храм, де одправляється меса, шум сосон, що заплітають криваві легенди із наших днів—це церковний хор під керуванням регента, витвори німецької техніки „чемодани“ переутворюються у автора на хижих шулік, що зажерливо розглядають задвірки і т. ин. І зрозуміло,—яка б не багата була ця селянська мовна стихія і з яким би хистом не модернізував її наш автор, в розв'язковій літературній мові вона має свої межі і це ясно відбивається на його останніх творах. Не вважаючи на деяку модифікацію, в них можна відшукати часті повторення в епітетах, в цілих характерних зворотах і виразах, що проходять із одного твору до

другого. Ось, наприклад, типове побудування експозиції, що, варіюючися в деталях, в основному лишається однаковою.

„Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав. На дворі осіння ніч місячна й видна... (Далі вже цитований уступ стор. 184) щось наснилось мені... Годі мабуть спати. Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже не буде сна на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки у небі згасне остання зірка.

(„Осінній ескіз“ 1913 р. стор. 38—39).

„Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні мучать їх мертвечі сні. Встану в темряві і вигляну з своєї могили, по малу-малу крадькома. Тихо в палаці Чорної Марі, дримають по темних вітах жахи, притаїлись. Ствха, як злодій, запалю свій смуток синій, гарячий, оживлю на ньому серце, засвічу мисль.

І буду думать, і буду писать моє дрібне писання і буде горить в могилі живий огонь, поки заспівають півні („Чорні маки“, 1917 р.— стор. 368).

„Буйне зелення в саду вже осінні золотарі позолотили, а подекуди палає воно мов огненне. Тихо в моїй кімнаті. Вікно в сад одчинене і рине в його повітря, чисте, холодне, дише як вино.

— Зверху по стіні блукають од далеких хмар рожево-зелені тіні.

Вже чую: встає, іде, гуде на мене з тих днів хмара спогаданка.

Буду стояти, буду схилившись, аж поки цю хмару мальованую, мов би тую дощевую тут не перестую („Талант“) ¹⁾

В композиційному плані ці три уступи, писані в різні часи, однакові, що особливо підкреслюється синтаксичними зворотами, які замикають кожний з цих уступів.

1. „Розкладу, розвішаю... розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки... згасне зірка.

2. І буду думать, і буду писать... і буде горить в могилі живий, огонь, поки заспівають півні.

3. Буду стояти, буду схилившись... аж поки цю хмару... аж поки цю хмару тут не перестую. Усю од осіннього листа до листа“.

Повторення іноді до дрібниць в ситуаціях інтриги приводить до частого уживання специфічних виразів, що майже з буквальною точністю відновлюються в нових творах. Вони густо розкидані по всіх оповіданнях і новелах В. Наводимо пару-другу лише для ілюстрації „Учитель притурив око... „Умгу“ протягнув він — чи бач, які ніжності“ Потім зробив суворе лице. Ах ти шмаровоз! Бач, що йому в голові?“ Потім... різко крикнув.

„До вечора в курятник“. („Циганка“— 335)

Взяла (княгиня) з його рук козирьок,— уважно розглядає „Умгу“ протягнула вона похмуро. Далі з притиском: „Ах ти мерзотнику! Ах ти гадино! Ось він який цей тихенький“... Грубо— „Щоб завтра і духу не було в економії“. („Петруня“— 21).

Одскочила од вікна, як від огню. Дитячого виразу в очах як не бувало: звідтіль виглянув звір хитрий, сполоханий... Заметушилась, як звір у клітці („Відьма“— 262.)

¹⁾ С. Васильченко. Талант. К. 1924. стор. 1.

„Мама!“ жажно одними губами вимовила Наталя. Далі очі стали гострі, сама заметушилась, як зигриця... рухи буйні, сильні („Петруня“—19).

„Ох, ви заплакані, дурненькі вікна: сонце—буде, будуть дні радісні, ясні, будуть пісні, квіти, будуть радощі, сміхи... будуть“ („Талант“—11.)

„Упав на траву і став повторяти свою молитву, вптворену в хвилину чорної нудьги: „Засяє сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі“ („Чорні маки“—369). Найбільше звичайно ця обмеженість художнього словника помітна в окремих епітетах, тронах, порівняннях — але зайнятися статистикою характерних повторень не дозволяють розміри статті.

Окрім того, тут треба так само показати, що оця тенденція до ускладнення, до символізації селянської стихії, приводить до того, що, не вважаючи на свою мальовничість, стиль стає абстрактнішим, переходить якусь межу, де живе художнє спостереження перетворюється на мертвий літературний прийом, як ось цей малюнок весни, видержаний в новому стилі:

„День другий—і свінули поміж гіллям в саду шлюбні свічки, снігорожеві бутони в яблунні та грушовинні. Буйними гриватими кінцями, весільними поїздами посунули в небі заквітчані хмари—боари. І на золотій зорі вечірній, мов на шлюб споряжаючись, у стрічках вийшла з сіней у гості дівчина з тихими очима, зіллям чарою заправленими. А з тих очей кріз нігу і кріз мрію—гей, стережися, б'ють громи і яскраються грози! Ті пахучі грози, коли цвітневий вечір, коли хрещаті хмари на обрії стіну змурувавши, грізні башти збудувавши, на вітання весні молодій грохочуть громами, заблищать мечами, синесейними блискавицями, мов птахами огняними, геть-геть зашугають по-над садами, огнями цілуванням вітаючись, рожеву смагу на білий цвіт надихаючи... гей стережися!.. („Талант“—27).

Не зважаючи на його експресивність, ледве чи виграє він при порівнянні з старими пейзажами.

Він з початку до кінця абстрактний. Оці всі „птахи огняні“, „блискавиці синєокі“, „хмари-боари“, „шлюбні свічки“ і т. и.—не мають головного—живого, індивідуального змісту, що надає пейзажеві свіжості й безпосередності. Це безперечно стилізація, по зразку стилістики О. Ремізова, чи О. Толстого. Та до високої міри властива Васильченкові здібність надзвичайно конкретної, індивідуальної фіксації вражень, те високе уміння уловляти найделікатніші тони й плями, що надає пейзажеві в старих його творах такої яскравості, пробивається тут тільки легким натяком.

Ще мертвішим він здається поруч молодій революційній символіки, з її конкретністю і матеріальністю. Фатальні повторення і стилізація—от „предел, его же не прейдеши“, що стає на творчому шляху Васильченка, що лунає виразним *temple* моги письменницькій кар'єрі, так блискуче розпочатій.

„Великонадійна сила“ не здолала струсити з себе того провінціального намулу, що його хтіла очистити силою свого таланту.

Винайшовши, наскільки можливо, ті заховані до нього скарби сільської стихії, давши прекрасний приклад того, що можна зробити малими

засобами при великих силах, письменник, як літературна сила, зформувався в цьому специфічному оточенні, нове життя прийшло до нього запізно. Прийшло тоді, коли людина починає жити спогадами, використовувати старі ресурси. „Непереможно припадний світ“ не міг вже викликати такого творчого відгуку, як ті прості сільські враження під час молодого буяння таланту. І хоч доробок його літературний є придбання великої цінності в наше письменство, проте не того сподівалися від його—в лабетах провінціалізму виснажились ті сили, що, судячи з перших спроб, спромоглися б при інших обставинах на створення речей європейського значіння.

п. КОЗИЦЬКИЙ

Форми музичного мислення у Миколи Леонтовича

АНАЛІТИКО - КРИТИЧНИЙ ЕТЮД

Минуло п'ять років після смерти Миколи Леонтовича. Коли для інших композиторів день смерти часто-густо буває днем занепаду їхньої слави, то у відношенні до Леонтовича сталося навпаки. Його смерть породила небувалий зріст уваги до його творів, осяяла його промінням слави і, нарешті, викликала зріст громадсько-музичної ініціативи навколо музичних справ. Його смертю розпочалася якась нова сторінка в розвиткові музичної культури на Україні, сторінка, на якій почали вписувати свою історичну роботу такі організації, як музичне т-во ім. Леонтовича, як „Думка“, „Дух“ і низка інших музуканов, капел, музосвітніх закладів, що на свому чолі написали ім'я цього композитора, яко свій прапор, гасло.

Леонтович для нас є не тільки композитор, — з його ім'ям зв'язано п'ять років велетенського в порівнанні з минулим зросту і розвитку музичної культури на радянській Україні. Це покладає обов'язок уважно поставитися до цієї постати, особливо нині, в день п'ятої річниці його смерті.

1

Творчість Леонтовича складається з двох нерівних кількістю елементів: народньої пісні (розкладу її на хор) і оригінальної, індивідуальної музичної лірики (романси, хори). Навіть поверхове зазнайомлення з цими двома розділами творчості наочно доводить велику різницю обличчя Леонтовича, яко митця народньої пісні, і Леонтовича, яко співця індивідуальних ліричних мотивів. Це неначе два різних композитори, з котрих перший дає високохудожні, філігранно обточені, майстерно побудовані музичні образки, найвищої художньої мірки, образки, що варті серйозної і уважної студії над ними, що багато можуть повчити; другий же — ледве-ледве підвищується по-над шаблоном, по-над звичайними штапованими формами музичної мови.

Тому цей нарис маємо присвятити тим формам музичного мислення, які Леонтович зафіксував в своїх роботах коло пісні народньої, оминаючи поки що його оригінальні твори.

Які-ж основні риси творчості Леонтовича, яко митця народньої пісні?

2

Нині ми маємо майже повне видання музичних творів Леонтовича, що за редакцією автора цих рядків випустила з друку „Квиґоспілка“. Видання це складається з шести випусків. Розкладки народніх пісень подані у випусках — 1, 2, 3 і 4 в кількості 95 пісень.

Увесь цей матеріал можна розподілити на три групи.

До першої належатимуть пісні, що складаються лише з одного куплету музики, себ-то пісні однокуплетової будови. Цю групу будемо визначати римською цифрою I.

До другої — пісні куплетово-варіаційної (многокуплетової) будови, себ-то такі, в яких автор подає кілька різних оформлень основної мелодії пісні (куплети), розподіляючи ці куплети-варіації один по одному за тим чи иным планом. Будемо означати їх піснями групи II.

І нарешті, до третьої групи належать ті пісні, де основна мелодія використана лише як матеріал для твору, чи краще, де куплет, як основний і самостійний елемент побудови, одкинуто, а зате весь мелодійний матеріал вліто у вищі музичні схеми: чи то пісенну, чи прелюдійну. Ці пісні складатимуть групу III.

Розподіляються пісні кількісно по групах так :

До групи I — 46 пісень, себ-то:	48,5%
„ „ II — 44 „ „	46,5%
„ „ III — 5 „ „	6%

Коли зробимо подібну ж класифікацію пісень у Лисенка чи Кошиця, то знайдемо у них пісні лише перших двох груп (I та II). Пісень третьої групи, що у Леонтовича складають 6% всіх його обробок, у них не знайдемо. Таким чином, з наведеної вище таблиці ми можемо зробити такий висновок: Леонтович перший у українській літературі почав послідовно проводити принцип подолання куплетової форми в своїх розкладках народніх пісень. Ця риса музичного мислення композитора була, таким чином, значним поступом вперед в справі методів художнього оброблення народньої пісні, і нині, як ми можемо бачити, зробила великий вплив на сучасних композиторів, що широко використали цей принцип в своїх розкладках. Цей же принцип поклав базу для використання народньої пісні в ширших формах камерної та інструментальної музики.

Найпростіше, найпримітивніше, з пісень групи III зроблено: „Козака несуть“ (II, 25). Тут композитор додав до куплетово побудованої пісні інший по музичному матеріалу вступ і закінчення, які й створили суцільну форму. Тут покладено принцип симетричного розподілу матеріалу при однаковій ладовій основі за схемою: $a + (b + b + b) + a$.

В піснях „Як не женився, то й не журився“ (II, 14), „Гей, ви стрільці січові“ (IV, 14), при куплетовій структурі, використано принцип ладових (тональних) контрастів. Вони надають цим пісням суцільності через використання принципу симетрії ладових моментів, за схемою $T + s + T$.

Вищим формальним досягненням є „Коза“ (III, 23), де пісню подано в правильному трьохколінному пісенному складові.

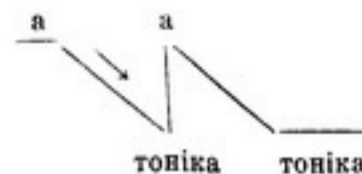
„Дударик“ (III, 24) має ще складнішу ладову схему, а саме:

$$S \dagger S \dagger DS \dagger D \dagger T^1).$$

Але найвищим досягненням Леонтовича що до форми — є його „Щедрик“ (III, 25).

В своїй статті про „Творчість Леонтовича“ („Музика“ ч. 1, 1923 р.) ми даємо такий аналіз форми цього твору. „Послідовне проводження єдиного мотиву надає всій п'єсі єдності матеріялу, але воно ж, здавалося, мусіло внести одноманітність. Щоб уникнути цього, композитор влив весь звуковий матеріял в дивну ладову схему, естетична логіка якої в даному випадкові полягає в тяжінні до тоніки, яке все збільшується і заспокоюється лише в останніх тактах твору. Тоніка „Щедрика“, то *g-mol*. З початку, поки мотив висловлює лише один голос (1—4 т. т.) тоніка майже не виявлена. В слідуючих чотирьох тактах чувається *Es-dur*, далі (9—16) — *c-mol*, з 17 по 24 появляється *g-mol*, який одначе не має сталости (бо її порушують звуки *e, f*, чергування *g* і *c* в 23 т.), весь час міняє своє ладове значіння (то чути домінують, то тоніку). І аж у 25—28 т. появляються ознаки домінують (звук *fis*), що підготовляють слухача до тоніки, яка однако ж наступає аж на 32 т. Але твір не закінчено, бо раптом на кінцевий акорд покладено початок — пісня знов повторюється, і слухач, що ледві дочекався тоніки, мусить чекати і знов, і лише вдруге Леонтович дає чотири такти тоніки, які цілком заспокоюють чування ладового тяжіння.

Таким чином, мудро підбраною ладовою схемою Леонтович об'єднав бідний одноманітний тематичний матеріял у цільну, естетичну, високої художньої активності, форму, динаміс (рух), логіку якої можна показати в такій лінійній схемі:

(П. Козинський „Творчість Миколи Леонтовича“ „Музика“ ч. 1, 1923 р.).

Коли перші чотири пісні, аналізу яких ми подали, є зразки більш-менш простих, звичайних формальних схем, то в „Щедрикові“ ми зустрічаємо глибоке розуміння природи музичної логіки, приклад надзвичайно своєрідного, бездоганного і цілком далекого від шаблонуних штампів, вирішення проблеми музичної форми.

Перейдемо до аналізу структури пісень першої і другої груп.

¹⁾ Докладніше про структуру „Дударика“ див. нашу статтю „Творчість Леонтовича“ — „Музика“ ч. 1 за 1923 р.

Оминаючи поки що розгляд структури многокуплетових пісень (група II), ми перейдемо до аналізу найменшої пісняної одиниці — до куплету. Як Леонтович оформлював куплет?

Куплети пісень Леонтовича ми будемо поділяти на дві великих групи за принципом розподілу хорової звучності. До групи А увійдуть куплети повноголосного складу, цеб-то такі, де від початку до кінця куплету залишається без зміни певна кількість голосів (парцій). З погляду на їх кількість пісні групи А можна розбити на такі підгрупи:

- Aa₁ — коли пісню веде лише один голос
- Aa₂ — „ „ „ ведуть два голоси
- Aa₃ — „ „ „ три голоси
- Aa₄ — „ „ „ чотири го оси
- Aa₅ — „ „ „ п'ять-шість голосів.

Ознакою пісень цієї групи буде, таким чином, рівність, хоральність розподілу хорової звучності. Інше маємо в групі В, куди входять куплети контрастного складу, цеб-то такі, в яких хорова звучність (кількість голосів, що разом звучать) подана в певних контрастующих положеннях.

Поділятимемо пісні групи В на такі підгрупи:

- Va = куплети двохчасткового складу — заспів з хоровим приспівом.
- Vb = куплети діалогічного, вільноконтрастного складу (відсутність поділу на заспів та приспів).

В свою чергу ці основні підгрупи в залежності від голосового складу та тої чи іншої схеми розподілу звучностей поділятимемо ще так:

Підгрупа Va поділяється на:

- Va₁ —, коли заспіває один голос, приспіває весь хор (схема: 1 + хор¹⁾).

Приклад (1 + хор):

Сопрано одне: „Ой да перепеличка,	}	Ой да мала,
мала невеличка		
Весь хор:		личка
		(I, 18).

Це найзвичайніший, найлюбіший в народі тип побудови куплету.

- Va₂ —, коли в заспіві беруть участь (чи разом, чи послідовно вступаючи) два голоси, а рефрен веде весь хор (схема 2 + хор; (1 + 2) + хор).

¹⁾ Цифрами означаємо кількість голосів, що разом звучать. Себ-то: 1 = одному голосові, 2 = двом голосам і т. д.

Приклад: (2 + хор).

Сопр. і альт (разом)	„Ой, котився кубарь	} гей, гей, гей.
з гори під гору		
Хор		

(I, 1).

або: [(1 + 2) + хор]:

сопр.—	„Ой верба, верба	} де ти росла	} що твоє листячко		
альт.—					вода знесла
хор					(II, 2)

Важ. — коли в заспіві беруть участь (разом чи послідовно вступаючи) три голоси.

Приклад: (3 + хор) —

сопр., альт і тенор (разом):	Ой, ходить	} блукає.
паренко.	блукає	
хор		

або: [(1 + 3) + хор]:

тенор —	„Ой, а в городі	} ой, а в городі	} а в городі там		
бас + барит.					случилася біда
хор					(II, 11)

Підгрупа *Вб* (діялогічний вільноконтрастивний склад) поділяється на:

Вб₁, де звучність розподілена симетрично, напр. 4 + 3 (або 2) + 4.

Приклад: — (4 + 3 + 4):

с.	} ой, як, як,	} миленькому постіль класти, ой. так, так	} Ой.		
а.					
т.					так,
б.					так

(I, 6)

або: (4 + 1 + 2 + 4) —

с.	} На городі	} та все білі	} маки, та все білі	} { маки	} { тужать					
а.								} в війську		
т.									} та все білі маки	} молоді
б.										

(II, 5)

Вб₂, коли звучність розподілена по принципу періодичності, а саме:

Вб_{2а} — зростаючий ряд (типова схема: 1 + 2 + 3 + 4):

Приклад:

с.—	Налетіли журавлі	} налетіли журавлі	} сіли внали	} сіла внали			
а.—					} на ріллі	} на ріллі	
т.—							
б.—							

(II, 10)

$Bb_2\beta$ — зникаючий ряд (типова схема: $4 + 3 + 2 + 1$):

Приклад:

с. }
 а. } Ой, мамо, матуся, { а в мого милого { в мого милого провід
 т. } яка ти невірна { провід на подвір'я . . . . . на подвір'я
 б. } . . . . . (IV, 18).

$Bb_2\gamma$ — простоперіодична (тип. схема: $1 + 2$ або $2 + 4$):

Приклад: ($2 + 4$)

с. }
 а. } Ой, черчику та голубчику { скажи мені усю правдоньку
 т. . . . .
 б. . . . . (I, 11)

або: ($2 + 3 + 4 + 3 + 4$):

а. } ой, у саду голуби { гудуть { ой, у саду го- { аж в світ- { голоси
 с. } . . . . . луби гудуть { лоньку } ідуть
 т. . . . .
 б. . . . . (I, 22)

Коли розподілити всі куплети, що подібуються в піснях Леонтовича, то ми матимемо таку таблицю:

Таким чином, куплетів групи А (повноголосний склад) буде 32%, а куплетів групи В (контрастивний склад) буде 68%. Значіння цих цифр розкриється тоді, коли простежимо те, на яких типах куплету еволюціонувало художнє оброблення народніх укр. пісень.

У Лисенка і Кошиця ми зустрічаємо оброблення куплету по схемах Аа та Ва (з підгрупами). Схеми Вб і особливо її підгрупи α , β , γ — вони не скористали. У Леонтовича ж навпаки — схема Вб становить 45% всіх куплетів. Таким чином крива еволюції форм художнього оброблення куплету іде од повноголосного складу (Аа) до контрастивного

Типи куплетів	Будова пісень		Разом	Разом по групам
	Одно-куплетова	Много-куплетова		
I група				
Аа ₁	—	—	—	54
Аа ₂	—	6	6	
Аа ₃	4	12	16	
Аа ₄	4	24	28	
Аа ₅	1	3	4	
II група				
Ва ₁	1	4	5	39
Ва ₂	5	7	12	
Ва ₃	4	18	22	
Вб ₁	3	7	10	77
Вб _{2а}	10	32	42	
• β	1	5	6	
• γ	7	12	19	
Всього . . .	40	130	170	170

(Ва і Вб), і в цій кривій Леонтовичу належить честь, що до збагачення схеми побудови куплету. Наведена вище таблиця красномовно доводить все багатство і розмаїть художніх засобів, якими володів композитор.

4

Перейдімо до огляду окремих технічних засобів, що вживав Леонтович для звукового прикрашування своїх пісень.

Найулюбленишим буде використання голосу, яко інструменту, цеб-то, коли голос співає цілу мелодію *ligato* або з затуленим ротом, без слів, лише на який-небудь склад: ой, ге й (а то зовсім без слів). З цього Леонтович користується здебільша на те, щоб надати більшої емоціональної виразності пісні, виявити, так би мовити, її „душу“. Цей засіб „інструментовки“ зустрічаємо в таких піснях I—11, 21, 25, II—14, 15, 20, 24, 25, IV—9, 18.

Далі Леонтович перекидає тему пісні до других партій, засіб дуже поширений і у Лисенка і у Кошиця. Це маємо в піснях: I, 10, 11; II—14, 15, 16, 23; III—12, 13; IV—10, 18.

Органовий пункт, що часто-густо, служить до прикрашення звучності. Органовий пункт—

- а) у верхньому голосі зустрічаємо в таких піснях: I, 17; II—8, 13, 24 III—1, 2, 3, 11; IV—19.
  - б) у середньому голосі—в піснях: I, 10, 18; II, 24; III—4
  - в) у нижньому голосі—в піснях—III—23; IV, 20.
  - г) на два голоси—в піснях: I, 12, 23; II, 11, 12; III—24.
- Подвоєння голосів—у пісні I, 24.

Що до типу каденцій, то це показує нижче подана таблиця.

Каденції	Ладовий склад			Всього
	S/T	D T	S/D	
1. З закінченням				
а) на терцію	3	13	11	27
б) на квінту	20	10	1	31
в) на унісон чи октаву	20	22	—	42
2. поширені (на орг. пункті)	15	—	—	15
	58	45	12	115

Таким чином,—найбільш уживано т. зв. плагального кадансу і унісонових (чи октавних) закінчень, що є дуже характерне для народньої пісні. Проте, треба зауважити, що Леонтович не дуже дотримується стилістичних традицій що до каденцій і не боїться вживати каденції гармонічного стилю—на повні акорди з терцією.

5

Як будовано у Леонтовича пісні многокуплетові (група II)? Оскільки в основі кож-

ної такої пісні лежить куплет, аналізу котрого ми дали вище, то дослідити в цих піснях потрібно: а) схеми розподілу куплетів в пісні, і б) мотиви, з яких вибрано для пісні ту чи иншу схему.

Пісень, в яких куплети розподілені по принципу	
простої періодичності	18 ¹⁾
" " складної періодичності	8 ²⁾
" " симетрії	14 ³⁾

Що-ж спонукало композитора для своєї розкладки обирати ту чи іншу схему розподілу куплетів?

Це питання звичайно складне, бо коріння за - для його розв'язання лежить в малодосліджених наукою процесах творчості. Проте, все-ж де-які мотиви, на які Леонтович в своїй роботі спирався, можна навести. Це поперше текст.

Текст пісні був для Леонтовича тим першоджерелом, в якому він шукав вказівок для характеру, форми, фарб розкладки. В піснях (музика) він завжди давав контрасти звучностей (як в межах куплету, так і по-між куплетами) в тих випадках, коли ті контрасти були в тексті. Він начеб-то діалогізує, драматизує звуками зміст пісні. Коли, приміром, іде в пісні розмова по - між дівчиною і хлопцем, то репліки дівчини доручаються жіночим голосам, репліки хлопця — чоловічим. Напр., в пісні „На городі качка“ (I, 21), де куплети з репліками дівчат передані до верхніх голосів, а з репліками басів — до нижніх. Останні-ж два куплети, що дають фінал тих балачок (весілля), передані всьому хорові. Діалогу, як принципу оркестровки, фарбування звукового, яко принципу планування звучностей, куплетів, — Леонтович найбільш уживав.

Далі йдуть емоціональні контрасти, яко фактор формобудування. Прикладом буде пісня: „Ой, у лісі (IV, 9). В центрі уваги мати, що умовляє сина йти у некрути. Це подано в куплеті, що повторюється під ряд п'ять разів. Сии категорично відмовляється:

„Лучче буду, моя мати,
В сирій землі та гнити“.

Різкому емоціональному контрастові цього куплету відповідають його схвильовані, різко контрастові до першого мелодійні лінії.

Або, другий приклад, пісня: „Позволь мені мати“ (IV, 18). Дівчина проситься у матері погуляти з подругами. Мати не пускає. Це подано в першому (муз.) куплетові — повноголосного, рівного складу.

Дівчина в плач: „В мого милого провід на подвір'ї“. Мати пускає. Драматичному наростанню відповідає 2 куплет, музика якого перейнята жалем, сльозами.

Але милий не вмер, він лише налякав:

„А милий схопився,
Та й перехрестився“

¹⁾ Прикладом цієї схеми буде пісня „Женчикок-бренчикок“ (I, 20, куплети якої розподілені так: 4 (Bb₁) + 3 (Aa₂)

Увага. Коефіцієнти, що стоять перед формулою куплету, позначають те, скільки разів підряд куплет повторюється.

²⁾ Прикл. пісня: „Шов козак дорогою“ (IV, 15), що має схему: 2 (Ba₂) + 1 (Aa₂) + 1 (Ba₂) + 1 + Aa₂) + 1 (Ba₂).

³⁾ Прикл. пісня: „Зажурились галичанки (III, 20), що має схему: 1 (Ba₂) + 1 (Aa₂) + 2 (Ba₂)

Все кінчається як найкраще. Леонтович дає 3 куплет, музика якого сяє урочистістю, радістю.

Таким чином, композитор бере форму побудови кожної розкладки у самій пісні тексту. В ній же шукає і тих засобів виявлення, фарбування, якими те розроблення оздоблює. Викрити звуками зміст пісні, підсилити внутрішні акценти її, перетворити текст в звуковий рельєф — ось ті методи, за якими Леонтович провадить свою творчу роботу. Тим то і пояснюється те багатство і розмаїтість типів куплету і їх планіровок у піснях, про яке ми згадували раніше.

Одною із цінних рис технічної умілості Леонтовича є ті засоби в'язання куплетів по між собою, які часто-густо подибуємо в його розкладках. Метод в'язання куплетів дав йому змогу, як ми вище зазначили, перемагати подрібленість куплетової форми, вкладати пісню у вищі, складніші, музичні схеми. У пізніших композиторів, що йшли за Леонтовичем, цей метод покладено в основу роботи.

Яких же засобів „в'язання куплетів“ вживає Леонтович?

Це будуть:

1. Зв'язування куплетів свого роду „штангою“ — мелодією, що вставлена на розділі двох куплетів.

Напр.

1. Ко-ти-ла-ся зір - ка (I, 25)

Класичним, коли так можна сказати, прикладом „штанги“ будуть перші куплети „Маку“ (I, 18). Подібне зустрічаємо і в пісні „Зелена ліщинонька“ (III, 1).

2. Такою „штангою“ у Леонтовича часто буває органований пункт, на тлі якого інші голоси повторюють куплет. Напр. „Воротар“ (I, 17).

3. Засіб перспективних інтонацій, цеб-то таких інтонацій, яких складові моменти або віддалені один од одного певним часом, або розподілені по-між окремими частинами великої форми (в даному разі по-між куплетами). Приклад: „Калино-малино“ (I, 5), де *f* у тенора на останньому акорді куплету тяжить до *es* у першому акорді, і тим, складаючи перспективну інтонацію, в'яже куплет до куплету.

На тих же засадах побудовано.

4. Ладовоінтонаційний зв'язок, в основі якого лежить принцип тяжіння ладових моментів.

Приклад: „Щедрик“

Тут однотактовий мотив пов'язано в чотирьохтактове речення ходом другого голосу, який творить субдомінантово — тональний зворот. Ладово-інтонаційна поєднаність двох моментів цього звороту (s i f) і надає цілоти, пов'язаности цим чотирьом невеличким мотивам.

Подібне-ж зустрічаємо в піснях: I, 12, 23, III, 22, 24, 25.

Вивчення розкладок народніх пісень Леонтовича, як доводять вище наведені спроби аналізу їх, дає надзвичайно цінний матеріал. Леонтович виступає тут, як майстер тонкої, філігранної техніки, як композитор з багатою винахідливою творчою фантазією. Шаблон, трафарет були чужі йому. Кожна пісня для Леонтовича була новим, своєрідним явищем, оброблення якої він будував на докладному, глибокому вивченню її, на глибокому інтуїтивному сприйняттю її.

Тому Леонтовича можна вивчати, але копіювати не можна. Можна використовувати його методи оброблень, але перейняти аромату, пахощів його пісень не можна.

В цілому-ж, Леонтович дуже відійшов од тих традицій що до komponування пісень, які йшли від Лисенка, Кошиця, Стеценка. За цими традиціями композитор мусів додержуватися цілої системи античних ладів, в яких ніби-то побудовані українські пісні (чит. трактат Лисенка про Остапа Вересая: „Зап. Ю-З. О. И. Г. О.“ т. I. К. 1874 р.) мусів уникати всяких випадкових знаків алітерацій, коли їх в мелодії пісні нема (принцип Стеценка), мусів обов'язково вживати народніх каденцій, принципів народньої позифонії то-що. Леонтович, повторюємо, цими вимогами традиції себе не зв'язував, писав досить вольвოდумно, і на перше вражіння, вів пісню до загально-європейського стилю, тим начеб-то позбавляючи її належних їй рис. Але, хоча тая „європеїзація“ (особливо, коли Леонтович вживає мінорної мелодійної гами в контрапунктові до мелодії пісень) мала місце, проте, у нього ми бачимо те, чого у його попередників не було, а саме: замість зовнішніх народніх прикрас, в які убирали пісню, Леонтович в своїх розкладках викриває емоціональні глибини пісні, її істоту, її суть. Тим то пісень Леонтовича так любо слухає всяка аудиторія від витонченого європейського музики до простого селянина й робітника. Тим-то його розкладки так владно опанували репертуаром всіх хорів на Україні. Із пісні української, як специфічно-етнографічної пам'ятки, пам'ятки почасти музейного характеру, Леонтович вівтворив зразки лірики, приступної для всіх, лірики вселюдського масштабу.

Це разом з тими новими, свіжими, технічними досягненнями в обробленні пісні, про які була мова вище, і мало наслідком, що ціла низка сучасних композиторів пішла в своїй творчості за Леонтовичем. І нині з повним правом можна констатувати, що існує „школа Леонтовича“, яка заступила місце Лисенкової.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАН КУСТАРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТИ НА УКРАЇНІ

Останніми часами — в зв'язку з загальним розвитком нашого народного господарства — став нашої кустарної промисловості, що займає з нашої економічної дійсності певне ланкове місце, зв'язане з характером нашої промисловості й сільського господарства, — став проблемою, яку розв'язати намагається багато наших центральних, економічно-регулюючих установ. До цього спричиняється, як почасти вже вказано, те, що ця промисловість через довгий період часу відіграє свою окрему роль, займає своє певне місце, яке заступити велика промисловість поки що не могла. Тому нашій дійсності конче потрібна кустарна промисловість, що поповняє продукцію багатьох товарів, вироблюваних на великих фабриках та заводах. А проте це питання в економічній літературі розроблене далеко в недостатній мірі.

Використовуючи передвоєнні земські статистичні дані, а також і дані останніх часів, — ми висвітлюємо кустарну промисловість України зі становища економічних факторів, що її визначають, як у передвоєнних розмірах, так і в післявоєнних — в періоді, коли ціле народне господарство знаходилося й знаходиться в процесі відбудовування.

Відзначаючи різницю між кустарем та ремісником, скажемо, що обидві ці відмінні дрібної промисловості дещо відрізняються одна від одної; коли взяти техніку продукції, то вона в них однакова, цеб-то так у кустаря, як у ремісника переважає ручна робота, яка має на меті продукцію цілком готових виробів.

Різницю об'єктивного характеру, яка має і серйозне економічне значіння, ми знаходимо в способі купівлі або придбання сировини і в формі продажу вироблених речей. — кустар, сам купуючи сировину, робить на невідомого йому споживача і, таким способом, збуває свою продукцію на широкому ринку; а ремісник здебільша має сировину від самого замовля, робить для нього і передає йому зроблене. Таким чином, основна відмінність кустаря від ремісника полягає на тому, що перший продає товари на широкий ринок, тимчасом, як у ремісника цього не маємо.

Кустарна промисловість більше розвинена в сільських місцевостях, а ремісничка — по містах. В значній мірі це залежить від наявності великої кількості сировини на селі і від зайвими робочих рук, які сприяють власне кустарній промисловості, що в багато раз переходить ремісничу. Тому кустарна промисловість, як економічна категорія більшого впливу, в більшій мірі зазнає всіх хитань ринку, виробляючи товари на широкий споживчий ринок.

Більшість кустарних промислів являє собою джерело додаткових доходів чималої частини селянської людності України.

Перед війною, за обчисленнями проф. Рибнікова,¹⁾ на Україні було 433 тис. кустарів, що працювали на ринок, головню селян. Це число становило біля 10% загального числа селянських дворів.

В селі кустарна промисловість задовольняє потреби сільського господарства, виробляючи речі селянського транспорту (вози, сані, упряж і окремі часті їх), ставлячи будівлі і даючи приналежності до їх, кладучи печі, виготовляючи хатне начиння, одягу, взуття, тканини (полотна, валовину, рядна) і ин.

В місті кустарі задовольняють такі потреби: виготовлення одягу і взуття, напруга й виготовлення хатнього начиння (слюсарі й столярі), продукція меблів і ин.

Розвій у нас кустарної промисловості умовлений тим, що нам бракує капіталів при величезній зайвій кількості робочих рук. Цей факт і робить вигідним застосування ручного труда замість машин.

¹⁾ Обчислення будуються на земських статистичних даних, опублікованих в його роботі „Мелкая промышленность и ее роль в русском народном хозяйстве“.

Протягом останніх років спостерігаємо незвичайний інтерес до кустарної промисловості з боку різних господарських організацій в зв'язку з загальною політикою держави: „Лицем до села“, а також і тому, що відбудувати народне господарство неможливо без участі такої великої середньої ланки, що дає близько 15% всієї промислової продукції на широке споживання. Крім того її розвиток підкладає використання зайвих робочих сил „села“ і сировинних ресурсів, що має село, а це є основою розгортання „продукційних сил села“.

Багато вільного часу залишається в сільському господарстві. Коли взяти зимовий час, то він далеко не повно використовується в сільському господарстві. Селянська сім'я не може вичерпати всієї своєї робочої сили в невеликому масштабі селянського господарства і члени її, не покидаючи сім'ї, звертаються до кустарної роботи в своїм господарстві.

Кустар у масі є ніхто інший, як селянин, який кустарними роботами підтримує від занепаду й руїни своє господарство. Додаткові прибутки від кустарництва в нас на Україні, можна сказати, дають можливість великій частині міського населення існувати й розвивати своє господарство. Звідси виходить, що наше сільське господарство завжди вбирає в себе прибутки від кустарної промисловості.

Кустарна промисловість в сучасній системі народного господарства не тільки не має конкурента в особі великої промисловості, але й поділяє з фабриками й заводами продукційні задачі країни. Велика промисловість виробляє півфабрикати, прим., мануфактуру, шкіри і ин., тимчасом як дрібно-кустарний промисел виробляє готові фабрикати, як, прим., одяга, взуття, бондарні вироби й інші. В виробі кустаря виявляється самобутність і творчий дух народу і не зрідка серед речей постійної обіхідності подібати можна гарні перебірчасті тканини, вишиття, художньої роботи меблі, посуд, відомі далеко за межами України килими і багато предметів, не позбавлених оригінальних форм і своєрідно гарного рисунку.

Перейдімо до використання передвоєнних даних про кустарну промисловість України, що мають бути основними й вихідними вказівками, бо добуто їх посліпним статистичним переписом і глибоким його переробленням. Для того ми візьмемо земські статистичні дані, опубліковані в роботі А. А. Рибнікова „Мелкая промышленность и ее роль в русском народном хозяйстве“, що стосуються до 1913 р. і показують кількість кустарів по окремих паростях промисловості, а також річну або сезонну (залежно від роду промисловості) продукційність одного робочого кустаря.

Здобуток цих двох даних показує розмір кустарної промисловості України, по окремих її паростях, перед війною в таких цифрах:

	Кількість кустарів	Річна або сезонна продукційність одного кустаря (в карб.) ¹⁾	Сума (мл. карб.)
1. Оброблення деревних матеріалів . . .	88.200	202	17.8
2. „ волокнуватих	162.400	216	35.0
3. „ шкіряних	81.300	636	51.6
4. „ мінералів	16.100	200	3.2
5. „ металу	31.600	684	21.6
6. Інші	53.400	200	10.6
Разом	433.000 ч-ка	383	139.8

Наведена таблиця показує, що найбільше число кустарів працювало перед війною в обробленні волокнуватих матеріалів, до яких належать: ткацтво з льону й бавовни, в'язання риболовних мереж, кравецька робота, продукція з волокнуватих матеріалів одягу, килимів то що. Ці промисли розвинені здебільшого на території Винницького, Гайсинського, Кам'янецького, Могилівського, Проскурівського й Тульчинського — нинішніх округів колишньої Подільської губернії.

Також велике число кустарів працює коло дерева, виробляючи: кошики, бондарні вироби, колеса, токарні вироби, вози, сані то що. Ця парость — оброблення дерева — розташована головню на території таких теперішніх округів кол. Волинської губернії — Коростенського, Житомирського та Шепетівського.

На третьому місці що-до кількості занятих кустарів стоїть оброблення шкіри, яке дає велику й цінну товарову масу. Ця галузь має такі поділи: продукція

¹⁾ Передвійськові карбованці переведено на червоні.

чиненого шкіряного товару, вироблення смушків або кушнірський промисел, продукція вауття, упряжи то що ці промисли мають великий розвиток на території Конотопського, Ніженського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Сновського округів кол. Чернігівської губ.

Крім „вишних“ на четвертому місці числом зайнятих людей стоїть металообробна парость кустарної промисловости. Цінністю своєї товарної маси ця парость стоїть на другому місці; найбільше розвинена вона на території нинішніх округів кол. Волинської губернії. До металообробної парости кустарної промисловости належить головно, ковальство.

Нарешті на п'ятому місці знаходиться оброблення мінералів, в яким працює багато людей на території округів кол. Київської та Подільської губернії. До оброблення мінералів належить головно ганчарний промисел — продукція посуду і різних речей хатньої обихідности.

До групи „вишних“ належить маса дрібних паростей, більш-менш рівномірно розкиданих по Україні.

Головним ринком на кустарні вироби, і перед війною, і тепер, був і лишається, звичайно, ринок внутрішній — український та союзний. Експортів кустарних виробів статистика перед війною не робила обліку, але відомо, з даних Кустекспорта, що Миколаївські й Херсонські кустарі виробляли фургони й гарби, які мали тривалий збут (крім внутрішнього ринку) в Болгарії та Румунії — приблизно 2.000 штук на сезон. Подільське вишиття золотом, шовком і полтавські килими експортовано до Германії, вироби з лози до Туреччини, Болгарії, художні ткани й керамічні вироби до західної Європи та Америки, кодоли (канати) й мотузки до чорноморських країн і т. ин.

Коли б можливе було достотне обчислення експорту, то воно, мабуть, наблизило б ці цифри до тих, які дає для передвоєнного часу Куст-експорт, цеб-то:

виробів з дерева на	1.500.000 карб.
„ металевих на	3.000.000 „
Разом	4.500.000 карб.

Ми тут докладніше спіялися на висвітленні передвоєнних даних кустарної промисловости тому, що їх слід уважати, як показано вище, ближчими до дійсности проти тих даних, які ми наведемо нижче.

Розподіл окремих паростей кустарної промисловости по нинішній території України, показаний за передвоєнними даними, цілком може залишитися, коли приложити відповідний $\frac{9}{10}$ до нинішніх даних. Це пояснюється тим, що розвиток тої або иншої парости історично пристосовується до наявности відповідної сировини, пів-фабрикатів, наручних ринків збуту і робочої сили. І територіяльне переміщення окремих паростей не могло відбутися на Україні, бо сільське господарство, середня і велика промисловість в своїм економічнім характері по окремих районах не зазнали істотних змін і переживали тільки процес відбудовання протягом останніх 10 років.

Продукційність одного кустаря, оскільки способи продукції зовсім не змінилися, також можна залишити в передвоєнному розмірі. Це цілком potwierджують дані досліду, переведеного від Ради в справах кустарної промисловости при ВРНГ, досліду, який показав, що середня продукційність кустаря виносить 360 черв. карб., а ми навели середню в 333 черв. карб. Таке невелике розходження після переведення передвоєнних карбованців в червоні промовляє за тим, що наведені від нас дані про передвоєнний стан кустарної промисловости в достатній мірі репрезентативні.

На цій підставі ми простежимо динаміку цієї промисловости проти її передвоєнного стану тільки по змінах кількості кустарів в окремих паростях.

В часі війни й революції, — в період загального занепаду народного господарства, — правда в меншій мірі, як велика промисловість, — надала й кустарна промисловість як у числі зайнятих у ній людей, так і в продукції. Це дається з'ясувати по перше відсутністю в тім часі платіжоспроможного попиту, по-друге, невеликою кількістю різного роду півфабрикатів і сировини в звязку з загальним станом промисловости і сільського господарства і почасти, нарешті, розмірно великими податками, що існували зараз по скінченні війни від 1920 року.

Під впливом цих обставин кустарна промисловість рік від року занепадала і 1922 року, за даними Українкустарспілки, в різних паростях працювало 263.630 чоловіка, що становить 61% передвоєнної кількості. По окремих паростях показана кількість проти передвоєнної представлена в таких цифрах:

	Кількість кустарів перед війною	Кількість кустарів 1922 року	% до передво- єнної кількості
1. Оброблення дерев. матеріалу	88.200	39.151	44
2. " волокна	162.400	138.403	85
3. " шкіри	81.300	53.754	65
4. " мінералів	16.100	11.554	69
5. " металів	31.600	15.928	53

Порівняння наведених даних показує, що найбільший % зменшення припадає на оброблення дерева. Це тому, що на Україні взагалі бракує дерева, яке вона дістає через довіз з північних частин Р.С.Ф.Р., а в тім періоді довіз був далеко недостатній. Крім того, ця парость, що продукує вози, сані й будівельні матеріали, не мала достатнього спроможного попиту від сільської людности.

Гостра криза протягом війни й революції на мануфактуру й шкіру — речі широкого споживання і першої потреби — була причиною, що відповідні парості кустарної промисловости — оброблення волокнуватих рослин і шкіри — занепали менше. Трохи більший відсоток занепаду такої парості, як оброблення металу, дається вияснити виключно недостаткою півфабрикату — металу, якого мало тоді виробляла металургійна промисловість, бо цей період характеризується піднесенням легкої, але не тяжкої індустрії, до якої належить металургійна. Крім того занепале сільське господарство не давало достатнього попиту на вироби цієї промисловости, уживані як засоби продукції.

Ось причина занепаду окремих галузів кустарної промисловости за період від 1913 до 1922 року. В середньому по всіх паростях ця промисловість зменшилася що до кількості людей, що працюють в ній, на 39% і була на рівні 61% від передвоєнного часу, тимчасом, як велика промисловість проти 1913 року досягла, згідно з даними У.В.Р.Н.Г. таких розмірів:

Роки	Продукція в передвоєнних карбованцях	
1913	1.000 міль. крб.	100%
1922 — 23	183	17%

Таким чином можна констатувати, що кустарна промисловість, про всі несприятливі умови, багато менше потерпіла, як велика, завдяки цілій низці своїх властивостей, як от примітивність знаряддя продукції, менша залежність від різного роду довізної сировини то що.

Процес поступового відбудування великої промисловости і сільського господарства, що почався від 1922 року, не обхопив кустарної промисловости через податкове обтяження, а також через загальні умови стану сільського господарства і приватної кустарної промисловости, які визначалися цілим рядом політико-економічних факторів. Ми се покажемо тут, користуючись із сучасних даних Ради в справах кустарної промисловости і Ц.С.У., які стосуються до 1924 року. На підставі дослідів Н.К.Р.С.І. і вищих організацій і спеціальних робіт, Рада в справах кустарної промисловости установила кількість кустарів для 1924 року в 317 тис.

По окремих паростях ця кількість, після переведеного нами обчислення, проти передвоєнних даних виявляється в таких цифрах:

	Кількість кустарів перед війною	Кількість кустарів 1922/23 р.	% до перед- воєнної кіль- кості	Кількість кустарів 1924 року	% до перед- воєнної кіль- кості
1. Оброблення дерев. матер.	88.200	39.151	44	18.500	21
2. " волокнуватих	162.400	138.403	85	92.000	67
3. " шкіри	81.300	53.754	65	30.000	57
4. " мінералів	16.100	11.554	69	7.539 ¹⁾	68
5. " металу	31.600	15.928	52	39.220	126

¹⁾ Ця цифра одержана так: згідно з даними ЦСУ число господарств, що займаються цим промислом нявляють 5026; числячи, що пересічно на господарство припадає 1,5 чол., ми приймаємо цифру 7.539 чоловіка.

„Інших“ ми не наводимо, бо останні дані таких не подають, що зовсім не завадить нам порівняти з передвоєнним періодом. Слід відзначити, що якість даних 1924 року не дорівнює передвоєнним, але інших даних ми не маємо. Останні показники кажуть, що кустарна промисловість ще більше зменшилася. Цей факт залежить по-перше від того, що одночасно з відбудуванням великої промисловости кустарна, під впливом економічної конкуренції, трохи занепадає; по-друге — від 1921 року по 1924 - й рік з розвитком фінансово-податкової роботи, чим - раз більшу кількість кустарів притягалося до оподаткування розмірно високими податками, що було для цієї промисловости паралізуючим чинником; нарешті — третя причина — загальне зменшення матеріальних ресурсів села. Зріст металообробної промисловости доводить, що, не вважаючи на ці негативні чинники, вона є досить рентабельна, змогла витримати податковий тягар; зростання її дається ще вияснити великим попитом на металеві вироби, потрібні селянам в продукційних процесах. Коли порівняємо передвоєнні цифри з 24 роком по наведених паростях, побачимо, що він дає 50% передвоєнного. Це цілком виправдує політику податкових полегкостей кустарям, під впливом якої без сумніву буде досягнене відновлення кустарної промисловости.

Тепер обчислимо товарову масу, що її виробляє кустарна промисловість протягом року за сучасними даними, наведеними вище, залишаючи в тім самім розмірі річну продукцію, що припадає на одного кустаря. Згідно з цим товарова маса виявиться в таких числах по окремих галузях:

	Кількість кустарів	Річна продукційність 1-го кустаря	Сума
1. Оброблення дерев. матеріалів . . .	18.500	202 карб.	3.757.000
2. „ волокн.	92.000	216 „	19.872.000
3. „ шкір	30.000	636 „	19.080.000
4. „ мінералів	7.539	220 „	1.507.800
5. „ метала	39.220	684 „	26.826.480
6. Інші	26.700 чол. ¹⁾	200 „	5.340.000
Разом	239.959	Сер. 383 карб.	76.363.280

Таким чином, згідно з цими даними, обчислимо товарову масу на 76 міль. карб., що становить проти передвоєнного розміру 55%. Такий рівень нині цілком відповідає цілому народньому господарству України. Тому той занепад, що ми констатували, є зумовлений загальним економічним процесом, який наблизив до себе і кустарну промисловість, тим більше, що ця промисловість знаходиться в цілковитій залежності від сільського господарства і промисловости. Але занепад її не відбувається таким швидким темпом, як ми те мали в великій промисловості.

Переходячи знов до оцінки розміру кустарної промисловости, якого вона досягла 1924 року (55%), треба сказати, що він цілком відповідає загальному станові народнього господарства України, від чого, як сказано вище, залежить кустарна промисловість. Цю відповідність можна показати такими даними В.Р.Н.Г. і Ц.С.У.

	Перед війною	1924/25 роки
Огульна продукція великої промисловости	1.000 м. д. кр. або 100%	521 д. карб. або 48%
Огульний збір хлібів	1.150 м. пуд. „ 100%	612 п. „ 56%
Продукція кустарної промисловости	139,8 д. карб. „ 100%	76,3 „ 55%

Наведені показники стверджують те, що ми сказали вище, що кустарна промисловість наблизилася до загального тла народнього господарства, причім ближче до рівня сільського, що цілком відповідає її характерові.

Це зовсім не є доказ, що державі не треба ужити відповідних економічних заходів і що кустарна промисловість відновиться разом з відбудуванням цілого народнього господарства. Так само як держава дає потрібну допомогу великій промисловості і сільському господарству — так само треба спеціальним економічним сприянням допомогти відновитися і цій середній ланці.

¹⁾ Цю цифру взято в розмірі 50% передвоєнної, що становить середню по всіх паростях.

Коли цей розмір товарної маси порівняти з продукцією цілої української трестованої промисловості, то він становить 12 — 15%, що слід вважати за досить поважну величину.

Попит села на промислові товари також не малою мірою покриває кустарна промисловість. Згідно з даними Ради в справах кустарної промисловості при ВРНГ вона задовольняє 24% всього сільського попиту.

Відсутність досить авторитетних матеріалів що до кустарно-промислової кооперації не дає можливості докладно з'ясувати, як ролю відіграє в цій промисловості кооперація і в якій мірі вона її охопила. Згідно з даними „Сільського Господаря“, що стосуються до 1925 року, число кооперованих кустарів виноситься приблизно 82.000, з яких 15 відсотків припадає на сільські, 21% — на містечкові і 64% — на міські. Наведене загальне число кооперованих кустарів показує, що кустарно-промислова кооперація охопила тільки 13% всієї кількості кустарів.

Цифра ця, певна річ, не є достатня, а надто коли взяти окремо сільських кустарів.

Використання сировинних ресурсів, що є на селі, і зайвих робочих рук примушає звернути подвійну увагу на кустарну промисловість, яка може з одного боку все це утилізувати, а з другого значно полегчити кризу на дрібно-промислові товари селянського попиту. Все це доводить, що треба дуже сприяти кустарній промисловості, яка може нарешті і полегшити тяжкий економічний стан нашого „села“.

Треба пильно заходитися коло кооперування кустарів, об'єднання їх в артілі, з тим, щоб можливо було зважити їх потреби, організувати купівлю сировини і збут їх виробів, а також утворити інструкторський персонал для поліпшення справи продукції. Також конче треба розвинути велику сіть спеціальних банків, які дійсно були б в низах для широкого обслуговування кустарів, і навіть утворити невеликі банківські чарупки (ячейки) по селах, де кустарна промисловість в тій чи іншій мірі розвинена.

Наші експортно-імпортні плани теж треба будувати з увагою до потреб кустарної промисловості. Треба, щоб відповідні органи з'ясували питання, чи можливий експорт, що існував перед війною. Що до імпорту, то його деякі парості велими потребують, через те, що на внутрішньому ринку немає деяких варстатів і машин, а також фарб.

Мета цієї статті — показати еволюцію, яку пройшла ця промисловість, її розміри і ту важливу ролю, яку вона відіграє в загальній системі народного господарства взагалі і в українському сільському господарстві зокрема.

Е. Бурштейн

ХРОНІКА СРСР

ДНІ ПАМ'ЯТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

✱ У Полтаві. Шевченкові дні в Полтаві відзначено відкриттям пам'ятника поетові.

До Полтави приїхали представники центру, серед них член Раднаркому УСРР тов. Шліхтер, член президії Центр. Комісії незаможних селян тов. Одинець та ин.

✱ Дуже урочисто цього року святковано Шевченкові дні в Києві. В Академії Наук відбулося річне засідання. У Всенародній Бібліотеці відкрилася спеціальна шевченківська виставка.

✱ Будинок ім. Т. Шевченка. В день 65-ої річниці смерті Т. Шевченка, в селі Моринцях, в якому родився Шевченко, відбулося в колишній садибі Тараса відкриття народного будинку ім. Т. Шевченка.

✱ У Москві Шевченківські свята в цьому році відбулися: 13-го Березня в клубі „Общежиття студентів Московського інститута шляхів“. Московським Українським клубом впорядкована була вечірка, з участю артистів української Муздрами, арт. Большого актеатра В. П. Овчиннікова і хору Московських Вузів. З початку хор проспівав „Заповіт“, після чого голова правління Українського клубу тов. Братусь сказав вступне слово. Доповідь про Т. Г. Шевченка робив тов. Боровий. З великою увагою прослухала ауди-

торія (здебільш студенти вузів та червоноармійці - українці) доповідь, в котрій тов. Боровий дуже докладно з'ясував значіння Т. Шевченка для українського народу, а також для інших колись пригноблених народів. Після доповіді відбувся концертний відділ виключно з Шевченківських творів.

Вечір мав великий успіх і його повторили 20-го Березня в Тимирязівській академії (бувш. Петровсько-Розумовська). Більш в Москві поки що нічим ніхто про поета Тараса Шевченка не згадав.

✱ На Кубанщині. На вечірку Т. Г. Шевченка в педінституті зібралося багато слухачів. Публіка ледве вміщалась у залі інституту.

Вечірка мала цілком витриманий і тематично й художньо характер. Ця тематична єдність справила гарне враження з вечірки, що дала найкраще уявлення про життя та творчість поетову.

✱ Дубинка. Роковини поетові начеслення вшанувало дуже урочисто. В святкуванні взяли участь найширші трудові маси. В усіх клубах, школах, хатах - читальнях відбувалися збори, присвячені Шевченкові. Надто цікаво переведено вечірку в школі № 3. На закінчення вечірки поставлено одноактову п'єсу „Общепонятна мова“. Зала була повна публіки.

НАУКА Й МИСТЕЦТВО НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

✱ Художній альбом революції на Україні. ВУЦВК доручив фотографії „Красная Светопись“ видати художній альбом, що відображав би найважливіші події революційного життя України за останні 5 років. В альбомі будуть також портрети найвидатніших робітників — членів українського уряду, учасників громадянської війни й т. и.

✱ Видання порадників. На Україні багато добродійних і громадських організацій — видає й розповсюджує різні порадники. Раднарком усталив тепер новий порядок видання цих порадників. Порадники дозволятиметься до видання лише після відповідного дозволу управління справ літератури та видавництва при Наркомосвіті.

✱ Музей революції на Україні. Раднарком ухвалив проект положення про музей революції УСРР, що його утворять при президії ВУЦВК. Музей збиратиме пам'ятки революції та наочно освітлюватиме історію робітничого та селянського руху.

✱ Статут Державного Видавництва України. РНК затвердила статут Державного Видавництва України. За статутом Державне Видавництво є органом Наркомосвіти, що здійснює культурно - освітні та політично - ідеологічні завдання Наркомосвіти в галузі видання та поширення друкованих творів. Державне Видавництво є самостійна господарча організація, на господарчому розрохунку, має всі права юридичної особи та

відповідає по всіх своїх зобов'язаннях. На чолі Державного Видавництва стоїть правління, призначене Наркомосвітою строком на 1 рік у складі голови та трьох членів. Голову правління призначає Рада Народніх Комісарів. Він входить також до складу колегії Наркомосвіти.

• Цінна колекція. У гр. Потоцького, що живе в Ленінграді, зберіглася коштовна колекція речей мистецтва й культури, що відбивають побут і культуру України XVII і XVIII віків.

Президія Укрглавнауки вирішила купити ці колекції для українських музеїв.

• Журнал ЧСІ на 5-ти мовах. Першого травня Червоний Спортінтер в Німеччині починає видавати міжнародний спортивний журнал на 5-ти мовах. Журнал має на меті освітлювати спортивний рух Червоного Спортінтерну, головним чином ілюстраціями.

• Катедра письменства. Колегія Наркомосвіти затвердила проект організації в м. Харкові науково-дослідчої катедри письменства. Катедру організується в складі 4-х секцій: теорії й методології літератури, української, російської та всесвітньої літератури.

• Катедра єврейської культури при УАН. Пленум Укрнауки ухвалив організувати на початку 1926-27 р. при Українській Академії наук науково-дослідчу катедру єврейської культури з 3 секціями — філології, літератури та історії єврейської культури й громадських течій.

Разом з Раднацменом та УАН Укрнаука має вжити заходів, щоб сконцентрувати відповідні наукові сили навколо катедри єврейської культури. Перед Народнім Комісаріатом закордонних справ буде порушено клопотання, щоб за окремими клопотаннями Наркомосвіти єврейським ученим був дозволений в'їзд до УСРР для науково-дослідчої роботи.

План катедри Укрнаука розробить разом з Раднацменом та УАН і тоді подасть його на затвердження Наркомосвіти.

• Авторський збір на Україні. Цими днями у Москві, після 6-денної наради, складено угоду між 3-ма товариствами драматичних письменників і композиторів: українським, московським і ленінградським. За цією угодою виключне право стягання авторського збору на Україні за всі твори передано українському товариству.

Г. СЕМИРАДСЬКИЙ ТА ЙОГО КАРТИНА В СЛОБОЖАНСЬКИМ МУЗЕЮ ІМ. СКОВОРОДИ

(Нове придбання музею)

Колекція картин слобожанських художників в музею ім. Сковороди збагатилася нині на одну цінну річ, що належить пензлеві Семирадського

До малюнків Беркоса, Зарубіна, Грінфельда, Ткаченка та Левченка (ми не кажемо за картини С. Васильківського, що становлять окремий відділ на чотирі кімнати) приєдналася ще одна інтересна картина Семирадського.

Г. Семирадський був родом з с. Печенігів під Харковом (помер 1902 р. на 60-м році життя). Здобувши вищу освіту в Харківському університеті, він до самого кінця життя цілком віддавався мистецтву малювання, зайнявши серед українських художників особне місце. Автор відомої нині роботи історії укр. театру Д. Антонович у своїм історичнім нарисі „Українське мистецтво“ (Прага — Берлін 1923) зачисляє Семирадського до академістів й розглядає цей академізм, як типове повторення в укр. мистецтві тих напрямів, що панували в мистецтві російському.

Тут однак мало пояснити загальним впливом академізму. На перших кроках своєї художньої діяльності художникові довелося підпасти під вплив відомого у свій час іменно в Харкові Д. І. Безперчого, який виховав, за словами М. Сумцова, не один талант. Нагадаймо тут Агафонова, Беклемішева, Ткаченка. Учень Брюлова, Безперчий непохитно тримався ака-

демичної традиції. Як зазначає Д. Гордєєв (Каталог живописних работ Д. І. Безперчого. Х. 1902), сюжети його картин належать до того циклу, що склався в академістів за часів впливу Брюлова. Помітно дуже академічну традицію в виборі сюжетів — підібраних, а не таких, що утворилися під живими враженнями, в засобах komponування, драпування в одяг то-що. В Семирадського була особлива близькість до Безперчого. Як видно з їх листування, С-ий Безперчому першому писав з радістю про свій вступ до академії, а в час 50-нього ювілею свого вчителя він нагадував ювілярові, що в своїй художній діяльності цілком використав його поради. Недавно худ. О. Гедройц ствердив нам про розвиток академічних манер та смаків Семирадського в Харківський саме період його діяльності, цеб-то в пору коли він учився в Безперчого. І можна помітити, що Семирадський, вдарившись в класицизм та орієнталізм (що теж часто було типовим для академістів), часто уникав від сучасності, уникав значно більш, ніж Безперчий, якого тягло не раз і до українського пейзажу, українського жанру. В творчості Семирадського не можна часто угадати епохи, як це бачимо у Перова, Крамського. Він уникає дійсності, йому близької. Однак Семирадський усе-ж зажив слави. На шлях інтересів до античного світу, звідкіля

Семирадський переважно і брав сюжети, він вийшов не з пустими руками. Він старанно почав досліджувати античну давнину, античну археологію, спостерігав колорит фарб старовинних митців, переймався колоритом східної природи. І в його картинах (нехай вони будуть штучні своєю композицією, б'ють на ефект, театральність) видно знання античності, відчувається розуміння епохи Нерона, Клавдія, настрою грецьких та римських елегіків — Проперція, Катутла, Тибулла, Овідія. Чи ідилічні переживання („Іванів робачок“, „Сцена у полі“, „Пісня рабині“), чи жахи неронівського часу в „Живих смолоскипах“, якими зачаровувався Альма Тадема — все переносило глядача в стару епоху. Ф. Булгаков наводить приклади впливу останньої картини навіть на красне письменство (роман Екштейна „Nero“). Слід, гадаємо, звязати її також з відомим романом Г. Сенкевича. Не згадуючи інших картин Семирадського на сюжети з античного життя, зазначимо дві його картини з життя старої України. Це „Похорон Руса“ та „Тризна воїнів Святослава“. Ці дві картини своїм змістом наче-б то не мають звязку з іншими, принаймні, так здається на перший погляд. Однак є звязок уже в самій манері композиції — нахил малювати натовп, характерно позуючий, варіювання настроїв — від настрою жорстокості до жаху немовлятка, деталізування в виображенні археологічних деталей, висування ефектів освітлення, підкреслювання анатомії тіла, де, здається, найбільше відчувається академізм, — усе це об'єднує картини Семирадського, близькі до наших українських сюжетів, з його картинами на мотиви з старого світу.

Не аналізуючи усіх поглядів, що висловлювано про Семирадського, як художника, ми підкреслимо в його творчості те, на що досі, здається, не зверталось уваги, і що звязує Семирадського з українським мистецтвом другого роду.

В його картинах помічають інші сценічність, театральність, однак визнають в нього талант жанриста та історичного художника. Ні разу, здається, не зупинялись ґрунтовно на внутрішнім сенсі його картин. Отже тут слід було-б зауважити, що художник, може і несвідомо для себе, часто зупинявся на моментах чисто соціального характеру, малюючи патриція і раба, цезаря — деспота і неофіта. І з цього погляду його сюжети знаходять собі паралелізм в творчості нашої письменниці — Лесі Українки. В обох їх картини оргій старого Риму, розпад його, показні боки патриціанського життя, страждання рабів чи гладіаторів, розпуста цезаризму. Античні класові противенства, деспотизм цезаризму з його блискучим представником Нероном, — знайшли в його картинах яскраве виображення. Згадана картина „Тризна воїнів Святослава“ теж німий протест, а саме проти мілітаризму,

що виявляється в надзвичайно ясному змалюванні мордування та вбивств, які чинить князь-переможець, не жалюючи навіть малих дітей.

Картина, що нині придбав музей, є одна з типових картин Семирадського на античні сюжети. Вивчаючи „Вічний Рим“, Семирадський не міг не знати майже побутового тоді явища — піратства, цього своєрідного бандитизму. Ісаврія та Кілікія в Малій Азії не раз звертали на себе його увагу. Хижацькі нахили цезарів не були гарною наукою для людства. Умови економічні допомагали цьому, і пірат не раз бував грабіжником розкиданих по-над морем грецьких та римських колоній, а коли він ставав на час крамарем, то швидко міг знайти покупця на свій товар хочай би серед „гнучких на всі боки“ що-до своєї совісти аристократів. На нашій картині бачимо саме момент продажу піратами пограбованого добра, між іншим рабів. У захованій серед височенних скель потайній гавані перед очима глядача жахна сцена. Ще не знесено до купи здобичу (килимів, посуду, меблів, скринь, футрів, слонових іклів), а вже з'явилися покупці саме „живого“ товару. Торг свідчить, що раба трактувалося, ніби яку тварину. Старий торговник взяв за мотузок звязану до купи з сліпцем дівчину. Рабів міцно пов'язано грубим мотузком, що пов'їдалося в тіло. На обличчі сліпого раба видно втому, покору; обличчя рабині виявляє муку за незнану будучину чи тривогу за рідню, з якою напад піратів розлучив її може навіки. Друга жертва — молода жінка — соромливо ховає своє лице в запинало, яке зривають з неї, щоб покупець бачив струнку постать. Живим контрастом визначається одчай жертв з холодністю обличчя торговника та самозадоволенням голови піратів. Картина являє цілу драму, яка так часто повторювалася в історії рабства, чим вона рідниться зі сценами, що знала і колишня Україна. Згадаймо рядки з дум невільницького циклу, з прокляттям „каторзі турецькій, неволі бусурменській“, чи пізніші картини продажу людей за часів кріпащини.

Картину намальовано в Римі 1880 року. Талант Семирадського в той час вже озброївся вивченням старовини, про що так свідчить знання деталей античного одягу, зброї, меблів; видно також вміння малювати тіло, але найкраще, здається, художник відчув природу: не можна не зачаруватись чудовим краєвидом у проломі гроту: сині гори, вкриті снігом, ясне небо, прозоре повітря, так все це чудово змалювано, що наче відчувається холод, яким тягне з діри від синих провалів та бурхливого моря.

Картина велика — розміром $2 \times 1\frac{1}{4}$ метрів.

Ів. Єрофіт

КИЇВ

✳ Нові придбання Лаврського Музею. Лаврський музей придбав дуже рідку збірку фініфтів (емалів). Збірка має як українських, так і московських майстрів за 200 років. Серед українських є дві надзвичайно рідкі фініфті з підписом майстра „Дам'ян“. Крім того в збірці є зразки надзвичайної художньої вартості й досконалого художнього виконання.

— Після довгих розшуків знайдено евангелію 17-го віку, що на ній серед різних прикрас з каміння (агату, бірюзи) уміщено фініфтевий образок „п'яти ростовських святих“ — роботи лаврського майстра Никона.

✳ Посмертна виставка творів Г. І. Нарбути. У Всеукраїнським історичним Музеї ім. Шевченка йде жвава підготовча робота до організації виставки творів Г. І. Нарбути. Розпочато ремонт виставочної зали, де стіни буде помальовано в інтенсивно-синій колір — найбільш придатне тло для нарбутових праць.

Комітет для влаштування виставки зв'язався з численними організаціями й окремими особами в межах УСРР, в Ленінграді, Москві, Празі, Берліні, то-що, щоб здобути експонати для виставки, що має виявити особливо повно всі твори художникові, які так чи інакше зв'язані з Україною.

Крім значної колекції, що посідає сам музей, вже поступили в розпорядження виставкому всі матеріали, які перебувають у спадкоємців Нарбути, з різних організацій при Українській Академії Наук, від М. Ф. Біляшівського, А. Х. Середи, С. О. Єфремова, Ф. Л. Ернста, Д. М. Щербаківського та инш. Передають свої матеріали до розпорядження комітету ще В. Т. Кричевський, М. Л. Бойчук, Ю. С. Михайлів і М. О. Козік. З Ленінграда, Москви й з-за кордону прибули де-які друковані матеріали, спомини про художника то-що. Завідатель відділу української етнографії в ленінградським „Русском музее“, Б. Т. Крижанівський передає до виставки свою збірку книжок та відбитків з малюнками Нарбути. Відомий ленінградський художник-графік, Д. І. Митрохин, надіслав в дар музеєві оригінал-заставку роботи Нарбути 1914 року.

Поруч збирання речей та монтування експонатів йде й підготовча робота до друкування каталогу виставки.

Нарис про життя й творчість Нарбути пише з доручення комітету Ф. Л. Ернст, бібліографію складзе представник Інституту книгознавства Я. І. Стещенко, виготовлення плакату виставки, обгортки каталогу та догляд за їх друкуванням доручено А. Х. Середі.

Комітет звертається до всіх, що посідають оригінали Нарбути, подати їх комітетові на час виставки (вул. Революції № 29).

✳ Видавництво „Маса“. 14-го квітня засновано видавничий колектив революційних письменників м. Києва „Маса“. Зборами обрано правління Видколективу в складі 5-ти членів та 2-ох кандидатів. До правління обрані: т. т. Загул Д., Коваленко Б., Підмогильний В., Савченко Я., Шупак С. та канд. т. т.: Фальківський Д. та Антоненко-Давидович Б. До ревізійної комісії обрано: т. т. Івченка М., Косинку Г. і Терещенка М.

В-тво „Маса“ має на меті видавати художню продукцію революційних письменників, критику, теорію то-що.

До участі в „Масі“ запрошено культурно-освітні державні й громадські установи м. Києва.

✳ До організації в Києві української опери. Президія Київського Окрвиконкому погодилась з проектом УПО НКО про організацію в Києві української опери й визнала за потрібне утворити її в наступному сезоні 26—27 року. Окрвиконком також визнав за можливе дати опері субсидію з тим, щоб основну субсидію давав їй центр. Як тільки цю справу остаточно вирішать, негайно розпочнуться підготовчі роботи в справі організації української опери.

✳ В Капелі „Думка“. В зв'язку з 5-річним ювілеєм Думки, Окрнаросвіта Київщини Робміс, К. Н. С., Червона армія звернулись до Наркомосвіти, прохаючи нагородити організатора й художнього керівника Думки тов. Городецького званням заслуженого артиста Республіки.

— Інститут Білоруської культури, запрошуючи „Думку“ до Білорусі, порушив перед Раднаркомом Б.С.Р. клопотання, щоб надати „Думці“ можливість зробити подорож по Білорусі.

— Концертне бюро в Парижі провадить переговори з керівником „Думки“ т. Городецьким в справі подорожі „Думки“ до Парижа.

— Наркомосвіта порушила питання про подорож „Думки“ до Ленінграда влітку цього року.

✳ Композиторська майстерня муз. т-ва ім. Леонтовича в Києві склала угоду з Окрполітосвітою на видання дитячих співанок. У складанні збірника беруть участь композитори Радзівський, Вериківський та Ревуцький. Збірники призначено для трудшкіл.

✳ Альманах ЗУ „Плуг“. Спілка революційних письменників Зах. України „Плуг“ склала з ДВУ умову на видання альманаха „Західня Україна“. Альманах, розміром на 10 друк. аркушів, має вийти в-осени цього року.

В збірнику беруть участь як члени Київського ЗУ, так і його філій на Україні та за кордоном.

✱ М. Ірчан в ЗУ „Плузі“ Відомий пролетарський письменник М. Ірчан, що живе тепер у Канаді, подав заяву про вступ до Зах. Укр. „Плугу“. Чергові збори затвердили його членом і доручили йому організувати в Америці філію спілки революційних письменників З. У.

✱ Драматург Ярошенко працює над новою комедією з сучасного побуту. В ній він замальовує дон-кихотство в радянському оточенні. П'єса має назву „Дон-Кіхоти“ і розрахована на 3 дії.

✱ Серед композиторів. Композитор Вериківський переробив для чотирьохручного фортепіянового укладу свій симфонічний твір „6 веснянок“. Нині композитор пише цілий цикл веснянок під назвою „Кроковее колесо“ — для хору солістів і фортепіано.

✱ Святкування 10-тиліття смерти Шолом-Алейхема. Батьківщина Шолом-Алейхема — Переяслав, київської округи — ухвалила увічнити пам'ять колишнього її жителя.

З ініціативи єврейської громади містечка ухвалено вжити заходів, щоб у тому будинку, де 67 років тому народився славетний єврейський письменник, утворити хату-читальню та бібліотеку ім. письменника.

Ухвалено також клопотатися перед Райвиконкомом, щоб назвали місцеву 7-миричку іменем Шолом Алейхема.

Ухвалено також широко популяризувати серед місцевого населення значіння письменника та розповсюдити серед нього письменникові твори.

ПО ИНШИХ МІСТАХ

✱ Відкриття Чернігівського Держмузею. У березні відбулося відкриття об'єднаного держмузею. Музей утворено з кількох музеїв, що існували раніше в Чернігові. Окрвиконком дав музеєві приміщення.

З відділів музею привертають на себе увагу етнографічний, багатий на експонати народної творчості й речі вжитку села, а також відділ „поміщицького побуту“. Багато цікавих експонатів є з відділів культур. Серед них трупи з місць Седнева, що зазнали природної муміфікації, відома дарохранильниця (унікум) з Рихлівського монастиря, роботи авсбурзьких майстрів. Музей відбиває цілком багате минуле Чернігівщини.

Шевченківський відділ Музею ще не розгорнений. У ньому багата збірка рукописів Шевченка, його „Щоденник“ то-що.

✱ Увічнення пам'яті Коцюбинського у Вінниці. Президія Окрвиконкому ухвалила організувати при Окрвиконкомі комісію для увічнення пам'яті відомого письменника М. Коцюбинського.

Ця комісія повинна спішно виробити проект охорони будинку в Вінниці, де народився й жив Коцюбинський. Вона має опрацювати ряд інших заходів для увічнення його пам'яті.

✱ Помер композитор Корсунський. 13-го квітня в Полтаві від хвороби серця помер український композитор М. Корсунський. Його творчість полягала головню в аранжуванні народних та революційних пісень. Він залишив де-які теоретичні твори в галузі аранжировок народних пісень —

недавно прийняті Київським муз. т-вом ім. Леонтовича.

✱ В Лохвиці, на Роменщині, майже рік існує робітничо-селянський театр імени Тобілевича, що утворився через злиття б. драмгуртка при робклубі та б. драмсекції при райспільшій сільбудів.

Ім'я Тобілевича театр взяв собі з того міркування, що Тобілевич був основоположником соціальної драми на Україні, перший почав малювати в своїх п'єсах широкі картини класової боротьби на тлі селянського життя.

Назва пояснює й напрямок театру та його роботи. Театр має обслуговувати Лохвицю й район.

За час свого існування театр — в процесі роботи — зміцнів організаційно, усталив внутрішній розпорядок своєї роботи, сконструював художню раду й художню, музичну та хореографічну частину, поповнився робітниками й стоїть на шляху організованої й планової роботи.

За час свого існування театр, — крім обслуговування громадських свят і де-кількох позачергових вистав, — зробив ряд досить пристойних і серйозних постановок, наприклад: „Надія“, „97“, „Сон весняної ночі“, „Потоп“, „Студенти“, „Учитель Бубус“ й ин.

Зараз готується „Овеча криниця“ й „Брат наркома“, що їх незабаром і буде виставлено.

При театрі є співробітники, й провадиться студійна й освітня робота.

В недалекому часі театр почне виїзди на села.

П.

Р Ф С Р Р

☀ У Ленінграді буде відкрито будівську виставу. Щоб зібрати будівських експонатів, у Пекін виїздить проф. Олексій.

☀ До Музею Рев. сл. оції із Франції привезено 10 гравюр, 16 томів французьких журналів і 30 карикатур часів французької революції.

☀ Про Пушкіна. Державна академія художніх наук видала „Статті о Пушкіне“ М. О. Гершензона — одного з найцікавіших руських літературних критиків і істориків літератури, що помер минулого року. В книжку ввійшли такі статті Гершензона: „Чтение Пушкина“, „Пушкин и Еатюшков“,

„Чаадаев и Пушкин“, „Граф Нулин“, „Путешествие в Эрзерум“, „Явь и Сон“, „Тень Пушкина“, „Сны Пушкина“, стаття для одної денної газети „Пушкин“, відповідь на анкету „Пушкин и современность“ і стаття „Плагиаты Пушкина“. Книжка має вступне слово Леоніда Гросмана „Гершензон — писатель“.

☀ Словник черкеської мови. Все-союзна Академія Наук розпочала складати академічного словника черкеської мови. На Кавказ командировано збирати лінгвістичний матеріял наукового співробітника азійського музею т. Гепко.

ЗАХІДНЯ ЕВРОПА

☀ Знайдена картина Рембрандта. Голандський історик мистецтва Бредіус знайшов в одному французькому провінційному музеї невідому картину Рембрандта. За автора цієї картини досі вважали Деккера. На картині намальовано кам'яний міст у лісі; цей міст переходить стара жінка.

☀ Новий член академії. Жоржа Леконта, визначного романіста й голову „Товариства Письменників“ не що - давно на одному засіданні Французької Академії обрано до товариства немертвих.

☀ Премія вченому. Паризька Академія Наук цього року ухвалила вперше дати Велику премію Принца Альберта Монакського, сумою на 100.000 франків, відомому океанографові Жаку Шарко.

☀ Посмертні романи Марселя Пруста. „Nouvelle Revue Française“ опублікувало роман Марселя Пруста „Albertine disparue“ („Книга, що загинула“). Це роман із серії „A la recherche du temps perdu“. З усіх творів письменникових залишився тепер не надрукований лише твір „Le temps retrouvé“ („Знайдений час“).

☀ Архітектурні премії. Паризька Художня Академія ухвалила дати дві премії конкурсу на тему „Башта“ по 1000 франків Дуайону й Огерру.

☀ Нові наукові видання. Міжнародний Інститут Спільної Наукової роботи „Institut international de cooperation intellectuelle“ на 4-й своїй секції, що закінчилася не що - давно, ухвалив важливі постанови про заснування журналу „Бюлетень міжнародних зносин“ (Bulletin des relations scientifiques internationales*) і про видання праць, присвячених міжнародній організації мистецтва.

☀ Знайдена трагедія Бальзака. Професор Прайнстоунського університету Вальтер Скот Гастінгс не що - давно знайшов у Шантільї невідану Бальзакову віршовану трагедію — „Кромвель“. Бальзак написав цю трагедію на 20-му році життя.

☀ Нові книги про музику. За редакцією видатного музичного письменника Андре Керуа вийшла в Франції серія нових книг: „Сучасна музика“ („La musique moderne“) Д. Ейlanda, „Стравинський“ Б. Шлоцера, „Пелеас“ Роберта Жарвілльє, „Музика й поезія“ (Musique et poesie“) Андре Суареса та інші.

☀ Знайдена книжка. Комедію Бальзакову „Боротьба жінок“, знайдену недавно, вперше ставитимуть поточного року у Франкфурті на Майні.

☀ Виставка книжкового ринку. Товариство „Книжкове мистецтво“ в Лейпцигу на останніх своїх загальних зборах ухвалило організувати 1927 року інтернаціональну виставку книжкового мистецтва.

☀ Нагорода вченому. Берлінська Академія Будівельного Мистецтва ухвалила дати золоту медалю Теодору Віганду за його праці на полі архітектури, її історії та розкопок.

☀ Данський уряд засновує в Годтаалі в Гренландії на 70° півн. широти постійну обсерваторію, щоб спостерігати земний магнетизм.

Обсерваторію відкривається для вчених усіх націй.

☀ Відбудування Шекспіровського театру в Англії. Шекспіровський театр, що недавно згорів, відбудовуватиметься громадськими коштами за передплатою.

Бібліографія

Микола Шраг. Персія. Книгоспілка, Харків, тираж 4.000, 1926. ціна 50 коп.

На українському книжковому ринкові досі бракувало таких брошур, що описували - б як живуть люди по інших країнах*. Що було видано в цій царині перед революцією, не підходить сьогодні для українського робітника і селянина, не кажучи вже проте, що і в старі часи теж не багато з'явилось книжок в цій галузі. Тим то треба безумовно вітати „Книгоспілку“, що взялася здійснити цю гарну ідею і вже насправді її здійснив. Перед нами ціла серія цих книжечок; декотрі з них вже вийшли з друку, а інші знову тільки - що здані до друку, або готуються.

На жаль, наші сподівання не зовсім виправдались. Поперше незрозумілим видається, що ми одразу почали з Мароко, Персії, Хіни, Америки, Болгарії і т. д. Чи не краще було - б почати як - раз з Західної України (не Сх. Галичини тільки, як ми це бачимо в серії), з Карпатської України, Басарабії, Буковини, а потім вже перейти до країн таких, як Хіна з її велетенськими національними рухами, до Персії, Туреччини, Мароко і т. д. Правда, момент актуальності мусить відігравати чималу роль в нагальності видання, але чому справа визволення Західної України або Басарабії не має для людности УСРР першорядної ваги, а Мароко має? Повстання кабілів і всякі інші повстанчі рухи племен мароканських мусять бути цікаві для нас, бо становлять частину визвольних рухів поневолених народів. Але визвольний рух поневолених народів Басарабії, Буковини, Західної України інтересний для українських робітників і селян в першу чергу. Вже з цього видно, що „Книгоспілка“ не мала ніякого певного і добре розробленого плану, коли починала свою серію. Все сталося ніби випадком.

Далі ми, на жаль, побачимо огріхи і в самих тих брошурах. Їх загальний вигляд, їх виконання, розклад матеріалу, інтернаціональне освітлення зроблено так, що ці брошури ніби писались не з метою подати як - раз українському радянському читачеві малюнки суспільно політичних відносин по різних країнах, а так наче - б вони були обчислені на інтернаціонального читача. Такого читача рідко знайти, особливо серед селянських мас. Навпаки, конкретний живий читач живе тут, і коли ми даємо йому книжку, вона мусить читати його за живе і зв'язувати його самого з широкими світами інтернаціонального життя і цією зв'язаністю з світом виховувати в нім інтернаціоналіста. Це відношення, — уважливе, виховавче, — до читача повинне проходити червоною ниткою через цілу книжку, хай навіть в дрібницях, в нотатках, в особливих розділах. А цього ми в цій серії поки що не бачимо. Серія призначена не для українських робітників і селян, а взагалі для читача. Отже підхід до завдання був в ґрунті недбалий. Таке враження зістається після перечитання двох книжок з серії „як живуть люди по інших країнах“.

В брошурі про Персію ми одразу здибуємо цю недбайливість в самій техніці і всяких дрібницях виконання. Посамперед ми бачимо передмову, з описом — до речі цілком незрозумілим і не ясним — останніх подій в Персії. Після передмови йде вступ. Чи не можна було цю передмову прив'язати до останнього розділу, де саме говориться про відносини з СРСР? Саме там було - б на місці показати на ділі відношення до Персії „Болдино - Чемберленівської країни“ і протиставити цьому відношення до Персії Радянського Союзу. Коли - ж ні, то хай би вже ця передмова йшла „післясловом“, мовляв, не встигли вписати останніх подій в самий текст.

В конструкції брошури маємо й таку хибу: перший розділ названо „Історія Персії“, другий — „Де живуть перси“, а третій — „Хто живе в Персії“!

Чи не треба було - б почати брошурку з географічного опису, потім перейти на історію землі перської, а далі спинитись на тім, хто саме живе тепер в Персії, і характеризувати різні народи та їхні головні сфери господарчої діяльності? Політичний лад, господарство, шляхи, торговля, політичні партії, класи і взагалі соціальна структура має завершитись описом сучасного стану в країні: боротьбою класів і імперіалістичним наїздом англійського капіталу. Відносини між колишньою Росією та Персією, та між СРСР та Персією, були - б висновком з усього. Крім того, треба

було-б згадати за відносини УСРР до Персії, торговельні то-що, вказавши, що Україна може довозити з Персії і вивозити до Персії. Таким чином Персія для читача не була-б цілком „країною за дев'ять морей і тридцять земель“, а щось зовсім близьке і реальне.

Проте на загал матеріал в брошурі досить багатий. Коли-б він був краще пов'язаний, брошура мала-б далеко кращий вигляд. Маса дрібних інформацій, що принабрирав автор далеко не дає такої повної і ясної картини сучасної Персії, як можна цього сподіватися, читаючи зміст. Крім того, підрозділи розміщені збоку, немов в підручнику, чого не повинно бути, коли ми не хочемо знищити саме значіння підрозділів, бо з боку причеплений підрозділ не впадає в вічі, і тому не має ніякого сенсу. Додати треба, що, замість бути популярною, брошура тяжка для читання, тяжка навіть людині, що має звичку читати, а для селянина вона зовсім не під силу.

На жаль, і мова важка сама по собі, і скорше протоколярна, ніж публіцистична, але навіть не виправлена від редакції. Очевидно, товариш Радий не потрудився навіть прочитати самої брошури перед тим, як пускати її в друк. Без сумніву, брошура вийшла зовсім не зредагована і чимало авторських дрібних описок, які зрештою, немінучі, редакція неохайно пустила в друк на втіху читачам.

Щоб не бути голословним, наводимо такі квіти: „Брошуру цю вже було закінчено складанням“... „Болдвіно-Чемберленівська країна“ (має бути Англія)... „вона перед усім намовила спробувати повернутися до влади колишнього шаха, що він викинутий з країни революційним повстанням народу, тинявся десь по шинках Франції“. Це неохайна безграмотність. Або: „Аби викликати заколоти та посіяти недовіря до сталості уряду закордоном“... Це все на першій сторінці. Далі: „селянство гнічене“... великі держави взято спочатку в знаках наведення, перед словом Росія скрізь стоїть літера к., що має означати колишню Росію. Це в дійсності прикро вражає зір і змушує щоразу спотикатися і пригадувати, що то воно має значити. Замість „та йнше“, вживається „та т. й.“. Або: „в інших країнах знов повелене населення замагатися за визволенням з успіхом“ (?) „До тих країн, що звільняються з-під гніту та від визиску чужинців, належить і сусідня з нашими Радянськими Республіками Персія“... „Розкажемо, що за країна — ця Персія, як вона виникла, як її хотіли полонити — (це країну?) закордонні капіталісти, як вона звільняється від їхнього панування“... (4 сторінка). Або знову на 12 стр.: „Різні племена складаються в свій черк з багатьох родів“. „Дбають про те, щоб вона знесиліла“. Знову оте — „так-би мовити“. „Безмежно захоплена віра в що небудь“. (13 стор.). Скрізь — „в цей спосіб“. А ось речення: „Темні маси населення ще вірять в своїх попів (?) і попівство перське, особливо нижчі його шари, користуються повагою в масах темного люду“ (14 стор.). „Цінні викопни“ (23 стор.) (поклади вугілля, — чи-що?). „Здобувна промисловість“... На стор. 25 поставлено три протинки без потреби і цим сплутано зміст. На 26 бракує знову протинки. „Квола торгівля (замість кваліть торгівлі) эле відбилась на грошовім стані країни“. „Почали намагатися встряти до цієї компанії (39 стор.). „Підбор суддів“ (38 стор.) в розумінні добір, а не фальшування. „Він не зважувався тому, бо боявся“... (41). Або: „Вітаємо в це свято проголошення конституції всіх друзів свободи“... (43 стор.), а багато є таких висловів, як „в країнах, населення яких їх люто ненавидять“...

Зрештою брошура, хоча багата на матеріал, не досить добре і не ясно змальовує відносини класів і зовсім слабо малює перспективи майбутнього розвитку країни та наше відношення до сучасного уряду, який то „визвольно-проводить боротьбу“, то — „реакційний“. На сторінці 45 сказано, що кінець кінцем „сучасний уряд нічого і нікого не визволив“ і що „феодалізм зістався“ в усій красі... А тому-ж то і виходить, що сучасний ліберальний режим зовсім не є ніякий ліберальний. В усякому разі не збагнути що діється в даний момент в Персії, крім одного, що перси „люто“ ненавидять „Болдвіно-Чемберленівську країну“...

Добре, що в брошурі є чимало малюнків, мапа, але эле, що вгорі і долі на кожній сторінці повисли жалібні чорні смуги, що зовсім не свідчить за смак. Ціна дорога на яких 30%.

Г. С.

Ю. Платонов. Америка. (Сполучені Штати Північної Америки). Популярний нарис.. Книгоспілка. 1926. Харків. Тираж 4.000. Стор. 88. Ціна 80 коп.

Як і брошура про Персію, ця книжечка також належить до популярної серії, що має познайомити українського робітника і селянина з чужими країнами.

В порівнянні з брошурою т. Шрага книжка Платонова вигідно відзначається своєю гарною українською мовою. Стиль мови жвавий, публіцистичний, автор з надзвичайною легкістю скаче по цілій Америці, говорить за історію, накидає малюнок країни і відносин в ній. А проте, ця книжка також не відповідає вимогам популярного нарису. Книжка про Америку написана в цілком протилежному дусі, як Персія. Вона написана так, як це пишуть в великих столичних газетах фейлетони для мешканця столиці. подекуди стиль переходить в дійсно-популярний, а здебільшого він є замахом на популярність. Іронізування і відливий опис всяких витребеньок американського капіталу, „шпильки“, що ними автор обдарував дядьку Сема, зовсім не видаються читачеві такими дошкульними. Справді, більше половини (60%) фермерів мають землю у повну власність (по 20 — 70 і більше десятин), решта має 12 — 20 десятин на господарство, а 40% фермерів живе в боргах, але має трактори, машини, авта. Трудно, щоб наш селянин повірив у бідність цих фермерів, хоч автор просто зробив їх зовсім бідарями.

Поділ на кваліфікованих і некваліфікованих робітників вірний, але невже - ж таки всі кваліфіковані стоять матеріально добре, а решта зовсім зле? Та це ж в ґрунті речі неправда: в Америці кваліфікацію найлегше набути. Подивіться тільки на середнього американського робітника і спитайте його, що він робив і де: він вам скаже, в копальнях Пенсильванії, на фармах Мідлвест, в Детройті у Форда, в Сініяр, Канада і т. д. Він був і ткачем, і металістом, і гірняком, і наймитом у фермера, і блукав без роботи. А заробляв він по 2, 5, 10, 15 доларів на день, як де трапилося... Інша річ, що в Америці є аристократія робітнича, але - ж у всіх високо розвинених капіталістичних країнах вона є, і дотого зовсім не в найвище кваліфікованих верствах пролетаріату... В тім і річ, що модерна індустрія, не зважаючи на високу техніку і великі вимоги до робітника, не вимагає від нього високої кваліфікації, але освіти, уміння скоро пристосуватись і скаженої витривалості. На автомобільній фабриці Форда в Детройті робітники часом цілі роки роблять одну найменшу частинку машини і самі обертаються в додаток до машини, стають жертвою найдосконалішої експлуатації. Український робітник, що працював слюсарем, часто видається американцям великим знавцем, бо... він має поняття про те, як робиться різні частини, часто з успіхом міняє десять цехів і після кількох тижнів ямуть всі складності процесу, що з американцем буває рідко. З другого боку, американський металіст в Європі опинився би в злидненому стані: він не знає, як зробити гвинт, хоч працював кілька років десь на фабриці Мак-Корміка. Здається, було-б краще, якби автор змалював умови життя робітника і сказав, що він заробляє, а що має з того і підкреслив, що становище робітника, не зважаючи на високий матеріальний рівень, є хитке, постійно загрожене і зовсім не забезпечене, а боротьба класів, яка поки - що ведеться розпорошено час від часу вибухає в Америці з непереможною силою, обертаючись у справжній баталії, де, з одного боку, стають озброєні рушницями робітники, а з другого, — наймити і детективи компаній. Один такий малюнок одразу переносить нас в атмосферу завзятої класової війни, яка насправді невпинно точиться в країні „Жовтого дівола“. Тоді-б і у нас лишалася певність, що ця війна в майбутньому розгорнеться в Американський Жовтень, до якого людськість готує самий об'єктивний хід розвою американської економіки. А найважливе було-б сказати, що при сучасному стані американської техніки і концентрації капіталу революція є питанням сили: організована сила пролетарської комуністичної партії може відограти роль організатора і керівника пролетарської революції, яка сама стає питанням сприятливої хвилини.

Дотого нам здається, що найкраще було-б усю критику американського ладу зберегти для одного розділу, усунувши постійне іронізування, що обертає популярну брошуру в гарний фейлетон, але зменшує її серйозність, заважає впізнати дійсність (бо ж іронія ясна в знайомім оточенні). Більше треба було-б присвятити уваги питанню єдиного фронту отих заборжених фермерів з робітниками. Національна „справа“ краще би виглядала, коли-б її назвати расова ворожнеча, бо національної справи в Америці немає. Антисемітизм треба-б означити точно, а не порожньою фразою. Виходить, ніби в Америці є єврейські погроми і межі осілости, а тим часом цього немає, і євреї без спеціальних обмежень мають право в'їзду і виїзду, набувати громадянство нарівні з іншими расами. Не можна валити на Америку всі лиха тільки тому, що вона буржуазна і технічно високо розвинена; краще указати, в чім особливість різних негативних явищ. Коли-б автор намалював картину майбутнього бунту, де скликаються віча пролетарів і фермерів, на котрі вони приїдуть сотками на власних автах, то це було-б ближче до американської дійсності.

Поміняючи всі згадані хиби, треба однак сказати, що ця брошура читається легко, виклад плавкий, мова, коли і не дуже популярна, то для середнього читача приємна, в тексті маса малюнків. Тільки подекуди трапляються речі, про які треба згадати. В передмові від автора говориться таке: „відомостів про цю цікаву капіталістичну країну бракує в широких кол нашого громадянства“... Н. 9 стор. одразу півдесятка помилок (бракує протинок). Скрізь чомусь „Сполучені Штати Північної Америки“ бо „північної“ — це ж коментар. А чому штати? Хиба за російською мовою з німецького штат? По англійському - ж це також не буде штати. Скрізь „зараз“ в значінні нині, а не в значінні найближчого майбутнього, як має бути. „Пайка“ американського сходу, замість — частина. Скрізь прикметники від власних імен з великої літери: невже - ж — харківські вулиці, або харківська людиність теж має писатися з великої літери? „Уол-Стріт“ ужито замість Вол-Стрит. Знову... представники великої промисловости, що вони є урядом... Скрізь: ловко, замість зручно. Англійські Домініони, замість британські домінії. Наприкінці додано „до програму Комінтерна“, про міжнародне становище, — текст забитий черговими цифрами. Це — повний брак смаку. Цифри мають рацію в офіційних актах Комінтерну, бо то таки програма, але в популярній брошурі говорити за міжнародне становище, ставлячи скрізь один, два, аж до 44... — смішно. Натомість треба було - б написати підтитули, як у цій частині, так і в цілій тексті. Тут брошура про Персію корисно відрізняється від „Америки“.

Нарешті, нам видається було-б багато краще, якби замість „до програму“ автор написав хоч п'ять сторінок про життя мільйонів українців в Америці, коли - ж не автор, котрий мабуть не має поняття про це, то редакція повинна була-б подбати, бо український читач з більшою цікавістю прочитав би цю книжку, коли - б побачив в ній малюнок хоч би Українського Робітничого Дому в Нью Йорку, де тепер часто американська ньюйоркська компартія відбуває мітинги. Автор навіть не згадав за українських емігрантів в Америці, хоч перелічив всі держави, не забув 60 тис. хінців, та 110 тис. японців.

Таке недбальство з боку редакції популярної серії, така неувважливість до інтересів українського робітничого читача абсолютно неприпустима, і просто дивно, що такі речі як - раз Книгоспілка дозволила в своїх виданнях. Наколи-б цю брошуру писав американський комуніст, то будь він американець зроду, він згадав би за українську робітничу еміграцію в Америці, знаючи, що сама брошура призначена для українського робітника в Радянській Україні.

Г. С.

Проф. П. Ф. Шерр. Ученіе о торговле. Под общей редакцией и с предисловием Спектатора (М. И. Нахимсона). Перевод с последнего 5-го немецкого издания под редакцией С. И. Цедербаума. Стр. XX + 546. Изд. „Экономическая Жизнь“. Москва 1925.

Книгу Шерра дуже рекламовано, видання ждано нетерпляче и значна частина високого як на економічну роботу тиражу — (10.000 примірників) розійшлася за попередньою передилатою. Як і слід було сподіватися — чому, ми скажемо далі — хутко настало охолодження, і ті переважно практики, які огульно вихваляли Шерра, ще мав відкрити „Сезам“ комерційних операцій, почали так само огульно ганити книгу визначного німецького торговлезнавця. Ось чому ми вважаємо, що добре буде саме тепер, коли в широких колах торгових практиків і учнів про об'єктивне відношення до роботи проф. Йоганна Фридриха Шерра не може бути й мови, подати об'єктивну оцінку цій роботі. Спробуймо відокремити цінне для теорії й практики від численних плевел, накреслити межі, в яких цю книжку можна уживати й використовувати.

Ми не будемо в рецензії говорити за економічний світогляд Шерра, він не цікавий, бо еkleктичний. Більше того, в своїм еkleктизмі Шерр не сполучає нових цінних доктрин. В своїм, справді первобутнім, перемішанні ідей ціни, вартости, попиту й подання Шерр вертає читача до французької суб'єктивної школи початку XIX віку (Ж. Б. Се).

Так само, як і теоретично-економічні погляди, не цікаве означення торгівлі, яке дає Шерр і яке становить у нього вихідний пункт для дальших міркувань. Шерр правильно поділяє існуючі в літературі означення поняття торгівлі на три групи: 1 група — розглядає торгівлю з суто приватно-господарської точки зору, особливо підкреслюючи прагнення до прибутку (Матайя, Лексіс, Зендорфер), або не підкреслюючи

особливо прагнення до прибутку (Гольдшмідт, Рошер). Друга група. „Разом з приватно-господарською стороною вказується на народньо-господарську сторону торгівлі“ (Гаусгофер, Бюхер) і, нарешті, третя група означень „подає тільки функції, але не суть торгівлі“ (Ван-дер-Боргт; ст. 86-7). Автор, критикуючи першу групу означень, вказує, що „прагнення до прибутку й зарібку зовсім не є характерна ознака торгівлі, а є властиве всім господарським і навіть науковим професіям. Тому ми повинні виключити прагнення до прибутку з нашого поняття торгівлі“ (ст. 81). Шерр, приєднуючись до другої групи, визначає поняття торгівлі таким чином: „Торговля є виміна продуктів між окремими членами світового господарства, організована за законами господарської доцільності. Вона (виміна) здійснюється через переміщення власності (купівля та продаж), переміну місця (транспорт) і утворення запасів (склади) продуктів, вироблених на задоволення чужих потреб. Запаси і потреби зустрічаються на світовому ринку в формі подання й попиту, які утворюють ціни. Тому торговець, як орган світової торгівлі, бере участь в утворенні цін. Оскільки в поданні він вводить на ринок також і майбутні запаси, а в попиті — майбутню потребу, постає спекуляція. Він зважає майбутні можливості розвитку світового ринку, щоб-то використовує кон'юнктуру (ст. 68). Отже „торговля організована за законами (!? І. Б.) господарської доцільності“, щоб-то торговець, як видко з усього означення Шерра, скерована з а в ж д и на добро народнього господарства. Яким же чином торговець, якому імнулось до діяльності дає прибуток (адже-ж цього не заперечує сам Шерр), діє завжди на добро народньо-господарського цілого? „Продуцент і споживач користується з послуг купця тільки доти, доки посередництво останнього забезпечує дешевшу і економішшу товаровиміну (ст. 96). В цім велико допомагає продуцентові й споживачеві конкуренція, яка „дбає (!? І. Б.) за те, щоб одержаний при індивідуальному змаганні до прибутку господарський ефект пішов на загальне добро“ (ст. 98-9). В результаті „кожний торговий посередник... може утриматися на своїм становищі і зберегти свій заробіток, тільки виконуючи корисні й ковче потрібні функції в процесі товарообороту, иншими словами — підпорядкуванням своєї торгової діяльності народньо-господарським інтересам... (ст. 104) ... Більше того: розмір його прибутку залежить від міри тої користи, яку він чинить своєю участю в торгівлі всьому суспільству“ (ст. 110).

Отже маємо цілковиту гармонію приватно-господарських і народньо-господарських інтересів! А в тім, Шерр робить застереження, кажучи, що „це можливо при умові (тільки! І. Б.) коли підприємцеві не пощастить збутися конкурентів“ (ст. 99), щоб-то тільки тоді, коли нема угоди між торговцями. Ну, а коли найхарактернішою ознакою сучасної фази в розвитку світового господарства є організація подання? „Перше, в добі конкуренції — справедливо зауважує Роберт Ліфман („Картели и тресты“) — всі підприємці, всі взагалі господарські діячі, що виносили продукт на ринок, змагалися проміж себе за покупця, а тепер на місце цієї боротьби за покупців стає боротьба проти покупців“. І ця сила організованого подання найбільше зросла протягом і після світової війни, коли, замість давнішої товарної перепродукції, товарний голод зробився звичайним явищем. Організація подання зміцнилася в наслідок боротьби покупців за товар.

Таким чином, те, що Шерр вважає за виняток з „закона“ конкуренції, є правилом, що касує як цей закон, так, здається, і „напередустановлену гармонію“ (тут цілком підходить цей термін філософської школи XVIII віку Лейбніца-Вольфа) приватно-і народньо-господарських інтересів. Аж не віриться, що останнє видання книги, з якого зроблений російський переклад, вийшло 1923 року.

Значить, зисковність підприємства (приватно-господарський інтерес) далеко не накривається з його народньо-господарським значінням. І навіть, навпаки, часто протилежна. Високої зисковності часто досягається в високих цінах, при навмисному скороченні подання, щоб-то при скороченні обмислення народнього господарства і підвищенні вартості торгового посередництва для останнього.

І коли Шерр, визнаючи часто неминуче в житті протиставлення народньо-господарських і приватно-господарських інтересів, намагається протиставити економічному буттю „ідеальне поняття торгівлі“, в душі німецького економіста Шенберга, то, як справедливо каже німецький критик Шерра, він або відкидається від реальних економічних стосунків, яких аналіз — об'єкт економічної науки, або створює цілком безмістове поняття (Fritz Terhalle. „Privatwirtschaftslehre“ — Handwörterbuch der Staatswissenschaften, vierte Auflage. S. 1103).

Ось чому для з'ясування цього протиставлення інтересів ковче треба впровадити приватно-господарський мотив в поняття торгівлі. Остання визначається, у згоді з першою групою означень, яку критикує Шерр, як форма переміщення продуктів

і т. д. в умовах капіталістичного господарства, коли метою кожної діяльності є здобуття прибутку.

В певних умовах, яких аналізі Шерр віддає досить, навіть забагато уваги, приватно-господарський інтерес накривається з народньо-господарським благом; в інших умовах, настає протиріччя між ними. Але суть науки про економіку й організацію підприємства від того не змінюється. Вона залишається в умовах капіталістичного господарства наукою про те, як добувати прибуток. В результаті наука про те, як утворювати прибуток, в умовах капіталістичного господарства, не тільки входить в науку про підприємство, як думає Шерр, але й ідентична з нею.

Зовсім інше питання, що методи добування прибутку, в умовах капіталістичного господарства, вимагають раціоналізації підприємства, що раціоналізація через те становить важливу частину науки про підприємство. Тому раціоналізаторська частина науки про підприємства зберігає своє значіння для всієї організації суспільства, включаючи соціалістичну. Це — логічна частина науки про підприємство, відмінна від історичної частини, зумовленої міновим господарством.

Шерр зупиняється саме на цій другій частині, що вивчає історично-зумовлену економіку підприємства і загальну організацію торгівлі. В цій частині, головній у книзі, Шерр, незалежно від своїх теоретичних поглядів, змістовний і корисний, не тільки як джерело пізнання економіки підприємства мінового господарства заходу, але й економіки наших підприємств, які, правда, живуть в господарстві зовсім іншої соціально-економічної природи, але все таки в міновому господарстві.

Переходячи до економіки підприємства, автор поділяє виклад на два відділи: „торгова діяльність під переважним впливом власного світу“ і „торгова діяльність під впливом зовнішнього світу, особливо тенденції розвою продукції, споживання, торгівлі і шляхів сполучення“. Звичайно, такий поділ навряд чи можливий. Трудно розглядати економіку підприємства поза переважним впливом зовнішнього світу, на який працює підприємство. Це дуже нагадує метафізичну „річ у собі“. І справді, моменти, що їх розглядає автор в цій відділі перебувають дуже великою мірою „під переважним впливом зовнішнього світу“. Досить назвати: „Невигоди перерви і нерегулярності збуту“, „Спекулятивні моменти при закупуваннях“, межі збільшення обороту“ і т. н.

Проте, не вважаючи на штучний і може навіть ненауковий характер такого розмежування, аналіза торгової діяльності в двох названих відділах повна надзвичайного інтересу. Тут, з суто-німецькою сумлінністю, повно й систематично обговорені всі сторони торгового життя підприємства: учіння про дешеву купівлю і дорогий продаж, вплив розміру й часу обороту на торгову діяльність, торгові видатки, безпосередня закупівля й продаж і їх критика, дрібне й велике підприємство, торгова конкуренція, коаліція, спекуляція, кон'юнктура і т. н.

Спеціальний відділ, присвячений капіталістичним коаліціям, головню Германії в часі війни й після війни і спробам соціалізації в Германії, автор вмістив в книгу, де він намагається дати загальну науку про торгівлю, а не тільки про торгівлю окремого підприємства. Російська редакція влучно відзначила характер книги, переклавши її німецький заголовок „Handelsbetriebslehre“ не як науку про керування торговим підприємством, чого вимагала точність перекладу, а як „учення о торгівлі“ згідно з обсягом розгляданого матеріалу. Відділ цей невдатний. По-перше книга тратить виразність свого об'єкту, бо автор мусить зупинитися і на організації і регулюванні промисловості, а не тільки торгівлі. По-друге виклад досить блідий, особливо як порівняти з роботою Роберта Ліфмана „Картелі й трести“, що недавно з'явилася в російському перекладі.

Нарешті, радянському читачеві навряд чи цікавий буде виклад націоналізації зовнішньої торгівлі СРСР і організації радянсько-германської імпоротної і експортної торгівлі (зокрема з Германією), бо це багато краще з'ясовано в російських виданнях, хоч-би в „Енциклопедии русского экспорта“. Наприкінці книжки автор залишає читачеві, як він висловлюється, „заповіт“. Розглянувши три господарські системи: індивідуалізм (капіталізм), соціалізм (комунізм), солідаризм (асоціація або кооперація), автор заявляє, що він є прихильник останньої. „Солідаризм прагне, забезпечивши всі справедливі (!? І. Б.) особисті інтереси, до спільної чинності, до кооперації... Ідея кооперації є ніщо інше, як принцип солідарності, в його пристосуванні до певного соціального кола людей, об'єднаних в кооператив“ (ст. 543). Таким чином автор є прихильник німецької школи (одним із провідників останньої є відомий французький економіст і кооператор Шарль Жід), яка вбачає в споживчій кооперації, при збереженні інституту приватної власності, розв'язання

всіх соціально-економічних противенств. Коментарії для нашого читача, думаємо зайві.

Такі численні теоретичні хиби книги Шерро. Такі й позитивні її риси при розгляді торгової діяльності окремого підприємства. Великою стійкістю книги є надзвичайна ясність і легкість викладу. Але разом з тим виклад хвибує на багатомовність і повторення.

Російський переклад гарний, хоч слід було-б не так по-рабському триматися німецького оригіналу. Занадто відчувається, коли читаєш, що це — переклад. Тим часом добрий переклад не повинен бути органічно чужий мові, якою роботу перекладено. Видано книгу, як і всі видання „бібліотеки коммерческих знаний“, дуже гарно.

І. Бак.

„Об'єднання“. Відень. І збірник. 96 сторінок¹⁾.

Під таким наголовком з'явився в Відні неперіодичний збірник статей на „теми політичні, економічні й культурні“. В збірнику є коло десятка статей; в передмові редакція повідомляє своїх читачів, що „Об'єднання“ є тільки продовження „Українського Скитальця“, органу західно-української військової еміграції, що від нині перестав існувати.

Що являє собою збірник? Які нові думки подає він? Хто його видає?

В коротенькій передмові автори видавці посамперед констатують, що збірник не означає розриву з традиціями його попередника „Українського Скитальця“, навпаки збірник хоче бути надалі виразником національно-політичних змагань бойових сил Західної України. Тим робом він ніби зазначає спільність свою з минулим галицької армії та її завданнями, тоб-то його гасло — визволення Західної України.

Але західно-українська еміграція має серед своїх традицій також спільність з армією Денікіна і боротьбу з Червоною Армією? Приходить питання, чи зазначає редакція своїм завданням також контр-революційну традицію галицької армії? Відповідь на це питання, що правда, в досить нерішучій формі, находимо далі в передмові: „Об'єднання“ ставить одним зо своїх завдань знайомство з відносинами на Радянській Україні й навіязання перерваних війною і революцією звязків — ідейних, політичних і культурних — з головним прнем нашого народу“. „Уважаючи невідклячим постулатом визвольної боротьби здійснення державного права на західно-українських землях“ автори не „узалежнюють свою мету „національне державне об'єднання українського народу“ від форми державного ладу України“.

Дуже обережно, намагаючи ґрунт і передираючи через словесні форми думки, автори зрештою приходять в своїй передмові до висновку, що в ній „історичним моменті вважають своєю метою здійснення національно-політичної єдності всього українського народу в об'єднаній українській державі працюючих мас“.

Перші дві статті з політичного боку не являють собою чогось виразного, крім двох моментів: стаття д-ра О. Грицай закликає „вірити в себе, в свою правду і в свій меч!“ і тим ніби піддає духу і одваги своїм читачам: щоб не губили надії, не спускались на дно, як традиційний „кум“. І. О. Бочковський в статті „До соціології українського питання“ абстрактною мовою вишукує причини кволости українського націоналізму і закликає „збільшувати напруження своєї волі до самотності“, тоб-то він говорить приблизно те саме, що д-р. Грицай, тільки іншою мовою: один яскраво публіцистично, а другий сухо науково. Але жадний з цих авторів не підходить до пекучих проблем сучасності — ні конкретно, ні детально, ні політично, ні соціально! Проте коли зважити на традицію авторів і редакторів, на їхню попередню діяльність, що цілком переходила під прапорами націоналістичної боротьби, то не можна не признати ці статті на місці. Вони є той ґрунт, з котрого хоче пустити нові, — а може і старі, тільки наново причепурені, парості український і західно-український націоналізм.

Але нам цікаво також довідатись, як дивиться редакція на сучасність. Що маємо до діла з націоналістами, в цім немає сумніву, бо-ж самі автори в передмові заявляють, що вони йдуть від „традицій“ мандрівного українського націоналізму, що сьогодні став просто босяком. Але сумнівно і поки що неясно, наскільки цей

¹⁾ Цю рецензію надіслали ще в початку 1925 року, але через кепський звязок з закордоном вона до редакції попала аж цього року.

Вважаючи, що в основі рецензовані „факти“ не змінилися і не втратили за цей час своєї актуальности, редакція містить її в тому вигляді, як одержала. Р е д.

збоякований націоналізм, — націоналізм, що продав батьківщину, її боронячи, що служив ворогові, з ним воюючи, що валив свою державу, її будуючи, руйнував свою культуру, її творячи, наскільки цей націоналізм після гіркого і кривавого досвіду зумів розібратись в проблемах сучасності і віднайти провідну нитку, що виводить спантелену людність з лабіринту до світла?

Відповідь на це питання ми знаходимо в великій статі В. Т-ого: „Криза демократії та парламентаризму“. Автор твердить, що криза парламентаризму почалась не з війною і не через війну, а далеко раніше і роз'ятрилась надто по війні і то не з причини війни, а з причини внутрішнього розкладу буржуазного політичного суспільного укладу. В гарній аналізі автор простежує розвій економічних відносин і показує, як на їхнім тлі повстала сучасна нам буржуазна парламентарна система. Держава для автора — це зброя буржуазії для панування над масами, а парламент тільки один з механізмів буржуазної держави.

Під впливом росту політичної свідомості пролетаріату в наслідок атак робітництва на політичні позиції буржуазії і на парламент, в результаті довгої боротьби страйками, пролетаріат здобуває загальне виборче право. І що - ж? Могло здаватися, говорить далі автор, що „формальна демократія перемінилася в дійсну мереторичну, що капіталістична буржуазна держава стане державою трудових мас. Та не так сталося!“ Буржуазія своїми засобами, пресою, господарчим впливом, фінансами створила посередні політичні гуртування, які поставила собі на службу: „Буржуазія має в своїх руках цілий державний апарат, всю економічну владу і колосальні фінансові засоби, отже може й демократію запрягти у свої шори“. Не зважаючи на свою більшість, пролетарські і трудящі маси зістались по-за межами парламентського представництва. Не тільки демократія в суті, але і з форми луснула, а властиво ніколи і не існувала. Парламент не відповідав дійсним інтересам більшості, їх не представляв. Парламентаризм, що міг тільки працювати при пануванні системи більшості, під час війни зміцнився. Автор заперечує формулу, що парламентаризм розклався за час війни; ні, він зміцнився, бо парламентська машина ніколи так справно не працювала, як за війни: ухвалювала всі бюджети, приймала закони без суперечок і не впадала в паралізу безсилля. Правда, виборів до парламентів не було, демократія не мала найменшого впливу на його роботу, генерали командували парламентом, але він таки працював. Інакше після війни: чисельність партій, розбіжність групових інтересів зробила з нього паралізований організм, не здатний виконувати своїх функцій. Одно слово: Демократія і парламентаризм були дуже добрим засобом, щоб обмежити самоволю пануючих клас і злагодити звязок, занести і законно зафіксувати „поправу становища мас“, щоб державі накинати свій догляд, розширити її функції та завдання, однаке вони „показалися недостаточними“, щоб довести боротьбу трудових мас до її логічного кінця...“ А нині що бачимо? Особливі повновласті, диктатуру фашизма, одвертий або замаскований абсолютизм. Парламентаризму немає. Концепція соціал-демократії вжити парламент, як зброю для досягнення мети, провалилась. Російські більшовики рішили це питання в дує другої альтернативи. Числячись з тим фактом, що пролетаріат творить меншість населення, вони зрозуміли, що формальний демократизм не надається до задержання влади в руках пролетаріату і тому зірвали з демократією та парламентаризмом. На місце демократії і парламенту завели систему радянську, яка забезпечує політичну владу селянству та робітництву, а буржуазію позбавляє всяких політичних прав*.

Далі автор наводить слова Леніна що до демократії. Демократії та парламентаризму немає в Росії, але немає і на заході, де панують маскований абсолютизм, фашизм і проста воєнна диктатура! „Диктатура пролетаріату на Україні є могутнім двигуном національно-політичних змагань українського народу“ (наводить приклад відношення Польщі, Румунії і Чехословаччини до українського народу), бо вона нищить гегемонію буржуазії над українським народом. „А всяка система, яка нищить гегемонію буржуазії на українських землях, промощує шлях свободному національно політичному розвитку українського народу“.

Ця стаття є ніби теоретичним підмурком редакції збірника: парламентаризм зогинь, радянська система неминуча, радянська система бажана, бо вона нищить диктатуру буржуазії і визволяє український нарід!

Інші статі є варіацією основного постулату: оцінка відносин в Польщі, на Радянській Україні, порушення різних політичних питань в звязку з політичною орієнтацією і шукання шляхів організації громадськ. У західно-української думки то-п.о.

Статя Івана Косака оцінює в досить гострій негативній формі попередні відносини і зміни орієнтацій галицької інтелігенції, критикує традиційний галицький

постулат, „аби своя держава, а там розберемось“, і приходять до висновку: Відірвання Західньої України від Польщі і злука її з Великою Україною.

Р. П-ий в статті „До санації внутрішніх відносин на Західній Україні“, говорить, що „суспільність наша на всіх західно-українських землях повинна керуватись найвищим нашим ідеалом — національно політичної єдності всього українського народу. Здійснення цього ідеалу — за всяку ціну — диктується як раз фактом існування між нами численних розбіжних політичних концепцій та орієнтацій, диктується в кінці нашим положенням під Польщею“. Проте автор не вдоволений теперішнім станом революційної акції в краю — „роздрібнення, хаос, упадок“. Порятунком — консолідація всього суспільства під прапором одної ідеї: Об'єднання з Україною „незалежно від державних форм“. Цей приспів „незалежно від державних форм“, означає, що, мовляв, чи радянська Україна, чи якась инакша, все одно — „об'єднання“. Цей приспів не новина в західно-українській суспільності. Не раз ми чули також від Панейка про об'єднання Галичини зо Східно-Європейськими Штатами, незалежно від форм. Та недавно, коли Панейко дістався до „Діла“, він несподівано виявив, що під „незалежними формами“ він як-раз розуміє зовсім певні, а саме монархістичні форми. Така вже гнучка ця форма. Воно, звичайно, похвально для націоналіста говорити, що польська держава є вічний ворог західно-українського народу. Та чи не було би вже краще раз назавше з'ясувати і розкрити цю гумову раму: може воно таки вийшло - б, що об'єднання не є вже таке можливе „незалежно від усяких форм“, що властиво певні „форми“ таки потрібні. Чи хочуть галичани приєднатись до абсолютистичної форми, коли - б Західня Україна жила при парламентських демократичних умовах, а Україна під царатом? Мабуть ні. Який був-би сенс?

Ну та можливо, що колись в дальших збірниках побачимо також і докладнішу аналізу, чому автори стоять за „об'єднання“ і чи „незалежно від форм влади“ на Україні. А тепер згадаємо ще кілька статей.

А. Ільченко пропагує ідею західно-українського конгресу для проголошення політичної єдності і загальної платформи всіх партій Західньої України, Карпатської України та Північної Буковини. Петрушевич, на думку автора, спирається тільки на мандат одної партії і це не вистачає.

Крім того, на конгрес треба також закликати представників інших народів, що захотіли - б узяти участь в такому конгресі. До цього в панадає приходить уміщений в збірнику заклик д-ра Ізраєля Вальдмана, що кличе західно-українських жидів стати по боці українців (заклик, що був уже надрукований, але одразу - ж сконфіскований в Галичині в пресі)

Дві статті хронікального характеру про культурне життя в Радянській Україні (Жука) та про стан українського шкільництва в Польщі, яскраво, точно і спокійними фарбами малюють дві картини: — по той і по цей бік Збруча. І нам не доводиться говорити, в чю користь випадає це порівняння. Різні критичні уваги Жука що до шкільництва і культурного життя мають в собі певне почуття міри і тому вони не порушують загальної досить правдиво змалюваної картини. Між иншим він нарікає, чому не спроваджено з закордону книжок на Україну, бо серед тих книжок, мовляв, є також політично нешкідливі. Видко, що не збагнув вимог радянської школи. На прикінці автор гадає, що для української культури і українізації треба більше простору, ніж той, що його дає комуністична доктрина і комуністична практика; воно (питання українізації) вимагає доступності для широкої суспільності цілого українського культурного надбання попередніх поколінь і навязання сучасних культурних змагань до минувшини; в кінці воно (питання українізації) вимагає терпимого відношення до живих творців того культурного надбання і репрезентантів того українського національного відродження та понехання отої методи політичної боротьби, яка все українське, що не підходить до пануючого тону, охрещує „петлюрівщиною“, — це нагадує колишнє „мазепинство“, яким охрещував царський уряд усі прояви українського руху.

Шило вилізло з мішка. Видко, людина живе почуваннями старої доби, видко, що вона оцінює відносини з закордонного пташиного лету, видко, що для неї це й донині після стількох живих доказів і фактів, комуністична доктрина не дозволяє виявлення культурних особливостей України! Таке зауваження автор доводить парю дрібних фактів, хоча є далеко більше фактів, які зовсім протилежне твердять.

Проте автор не довго утримується на своїй позиції ображеного мазепинства і петлюрівця, бо далі такв признає:

„На загал треба сказати, що політика комуністичної партії і радянської влади в національній області створює обставини, в яких український народ має змогу завершити своє національне самопізнання і з німої та сліпої етнографічної маси стати

свідомим свого національного я колективом. цього чим далі, тим більше починає переконуватись некоммуністична українська інтелігенція і братись до позитивної культурної праці*.

А доказом тому може послужити і сам автор, що своєю статтею не одному спантеличеному землякові зовсім об'єктивно може показати клаптик правди з того боку.

Дуже гарна між иншим стаття „Західно Українська справа і Радянський Союз“. Зміст її коротенький: захід відмовився розв'язувати галицьку проблему, але східній політичний світ не відмовився. Не в змісті власне лежить її цікавий сенс, а в простім і ясно логічним викладі розрізнених численних фактів, резолюцій і заяв: українського і союзного уряду, Комінтерну і т. д. Західно-українська міщанська думка до останнього часу здебільшого блукала в нетрах ризького трактату: мовляв більшовики віддали Західню Україну полякам, бо їх не обходять інтереси України, забуваючи при тім, що більшовики накладали головами, щоб не віддати її Польщі, в той час коли ті-ж самі націоналісти накладали головами, щоб віддати Західню Україну Польщі (зрада галицької армії і участь Петлюри по боці поляків).

В цій статті маємо, правда, не вперше висловлену, але докладно обгрунтовану думку — обгрунтовану людиною з націоналістичного табору, яка ставить точку над і і говорить, що в справі політично-державного означення всіх західно-українських земель, означення їх як одної національно-політичної цілості й надання цій цілості форми окремої держави, позиція „Комуністичного Інтернаціоналу сходиться з нашої позицією“, а далі знову: „Треба висловити надію!!), що й Радянський Уряд у своїх виступах в західно-українській справі стане на тім становищі“. Одно слово, західно-українське міщанство починає в різних точках „солідаризуватися“ з Комінтерном і навіть висловлювати побажання, щоб і радянська влада погодилася вже раз... з Комінтерном.

Коли б „об'єднанні“ уважніше читали радянську пресу, вони - б легко могли розчовпати, що радянська влада вже давно, відколи існує, слідує цим порадам західно-українських політиків; та на жаль західно-українські політики самі щойно почали висловлювати свої поради, а кілька років тому вони зовсім иншої співали.

Наприкінці не можемо обминути без уваги історичні документи: листи Драгоманова, Українських стрільців то що. Редакція, як видно, і тут намагається нав'язати сучасність з нитками традиції минувшини, як давньої, так і недавньої. Нам видається, що в тих матеріялах буде чимало цікавого і для комуніста, не менше, як для кожного історика, що студіює українську минушість і рухи соціалістичні перед парою десятками років.

Впадає в вічі повний брак економічних статей: ні слова про Україну, ні слова про економічне становище українських мас під Польщею та Румунією.

Що-ж врешті ми маємо перед собою в цім збірнику? Зміновіховство, тільки инакше переломлене в спеціальних українських відносинах?

Маємо самотійне явище: люди спираються на „Скитальця“, на його фонд, організують видавничий фонд „народної оборони“. Правда, серед співробітників також є кількох наддніпринців і це надає збірникові вигляду загально-українського, але одночасно з тим більшість тем пристосована до Західної України. Збірник в цілому має вигляд переважно західно-український.

Властиво в цім і полягає його особливість: російське змінотичинство зверталося до російської еміграції і переконувало її признати радянську владу, бо вона „об'єднала всі славянські струмені в однім руським морі“. „Об'єднання“, наскільки воно стоятиме на ґрунті об'єднання з Радянською Україною, мусить звертатися до восьми мільонів західно-українців. Воно мусить також об'єднати розсорошене серед цих мільонів західно-українське міщанство під одною провідною ідеєю, об'єднання з Великою Україною „незалежно від форми, або навіть і приймаючи теперішню форму“. Коли порівняти це зміновіховство, то аудиторія цілком инакша. Російська білогвардійщина могла признати радянську владу і поїхати до дому. Західно-українське міщанство є вже в домі, але в тім домі хазяйнує не воно саме, а гнобитель. Український робітник і селянин Західної України знає, що над ним повис батіг і він знає, чого він хоче. Цього про західно-українське міщанство до нині не можна сказати; звісно хіба те, що його бажання різняться від бажання мас.

Чи потрапить це міщанство з нами в себе і збагнути сучасну добу, зречтись від химер і стати за реальне, конкретне, життєве і єдино можливе, чи воно буде блукати далі в трьох соснах? Чи зуміє воно знайти засоби і силу духа висловити свою думку одностайно і рішуче? А коли потрапить досягти цього, то чи буде воно здібне надати висловленням думкам організаційної форми?

Г. П.

Українська Академія Наук. Збірник історично-філологічного Відділу. ч. 7. Проф. В. Резанов. Драма українська I. Старовинний театр український. Випуск перший. Вступ. Сценічні вистави у Галичині. У Києві 1926. стор. 200 + 3. Тираж 1200. Випуск третій. Шкільні дійства великоднього циклу. Додатки. У Києві 1926 стор. 389 + 3. Тираж 1200.

Українська драма XVII—XVIII віків, що такого блискучого зазнала розвитку, одна з найбільш досліджених порівняно епох минувшини театру українського. Пам'ятки цього репертуару — спочатку суцільні драми, а згодом і дрібні навіть фрагменти, почали друкувати вже давно; перші кроки зробив тут ще Макенкович; великий гурт драм видав р. 1872 Тихонравов у відомій збірці своїй „Русские драматические произведения“, чимало роботи до цієї-ж справи приклали далі С. Голубев, Ів. Франко, В. Перетц, В. Резанов, М. Возняк, Іл. Свенцицький та інші. Видання ці супроводилися серйозними вступними розвідками, що більш менш точно визначали місце, що його посідає та чи инша пам'ятка в історії українського театру. Яко синтез цієї праці з'явилася року 1911 книга М. І. Петрова „Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII вв.“, з головними висновками якої погодилися уважні рецензенти, що її розглядали (В. Перетц, В. Резанов, М. Возняк). Проте не можна було вважати дослідження українського давнього театру за викінчене. По перше, розглядувано в попередніх дослідях пам'ятки укр. драми переважно в літературному аспекті. На перешкоді до викривання театральної суті цих пам'яток стояла і розпорошеність їх по багатьох виданнях і відсутність певності що до тієї точності, з якою видавано ці пам'ятки років за 40—50 тому, коли вони в друку з'явилися: як це добре відомо, не стояла тоді палеографія українська на високому рівні.

Отже й цілком до речі заходився проф. Резанов, що за 1907—1916 роки дав велику кількість публікацій і дослідів з історії українського театру, коло видавання суцільного корпусу старовинних драм українських із вступними до них розвідками. Давня українська драма має всенска в цьому виданні бути зібрана, що й дасть змогу уявити собі шляхи її розвитку. Матеріал розподіляє видавець по 9 випусках таким чином т. I: Сценічні вистави у Галичині, т. II: Теорія драми в шкільних латинських піїтиках; як устатковано сцену (з малюнками), т. III: Шкільні дійства великоднього циклу, т. IV: Шкільні дійства різдвяного циклу, т. V: Драми про святих, т. VI: П'єси характеру „мораліте“, т. VII: Драми на історичні сюжети, т. VIII: Українська драма в Росії (п'єси Сим. Полоцького, Ус. Хмарного, Одровонж-Мігалевича, „Стефанотокос“ та ин.). IX: Як почалася на Україні драма побутова (інтермедії та інтерлюдії).

В основу цього розподілу покладено, як бачимо, принципи драматичного жанру, бодай і не вповні його додержано: у першому томі друкує проф. Резанов виключно галицькі матеріали усіх серйозних жанрів. Є для цього й певні підстави: у Галичині, цьому аванпості України проти Заходу, де найміцніше польські, чеські та німецькі впливи відчувалися, найраніше народився театр український, та й стояв він чи не найближче до західніх форм. До того-ж і хронологічно маємо ми найдавніші пам'ятки знов таки з Галичини; і генетично доховалася тут чимала кількість найелементарніших з театрального боку форм. І переглядаючи зміст першого тому, спостерігаємо ми немов усю ранню еволюцію театру українського — од діалогів, що наближаються ще до декламації, — і до п'єси з деякими елементами мораліте. Не бракує проте цієї системі певних хиб. Дбаючи про суцільність еволюційної схеми, не завів автор до першого випуску комічного матеріалу; тому і відкладено галицькі інтермедії аж на 9-ий том. Невідомим лишається й те, як влаштується автор з ембріональними формами драми української, що з'явилися не на терені галицької України. В якому, приміром, випуску опиняться діалоги з „Зерцала богословія“ Кирила Транквіліона, „Воскресенськіє стихи“, що видав їх з поздавського рукопису акад. Перетц, декламація Йосифа Горленко „Брань честних седьми добродѣтелей с седьмо смертними грѣхами“ та инші такі-ж пам'ятки?

Звичайно, так чи инакше, матиме кожна система розподілу свої хибі: надто вже важко погодити принципи локальний з еволюційним; а кожен з них чимало має за себе в будіванні історичної схеми розвитку театру. І, якщо переважає в проф. Резанова цей еволюційний принцип, — можливо, що це ще й краще рішення такого складного по суті питання.

Не зовсім ясно стоїть в автора справа з критеріями, що ними керувався він, вибираючи тексти для свого видання. Як це добре відомо (за це між иншим пише і автор, вип. I, 10), знав шкільний театр різні ступені драми що до її театральності. Од різдвяної чи великодньої вірші — орації, що її прочитував один учень, черз розвиненіші форми декламації, які вимагали вже певного театрального вбрання, до

діалогів, що потребували иноді й десятка виконавців і до цілях зрештою п'єс, що їх більше чи менше театральністю насичено — отакі були етапи, що ними розвивався логічно шкільний театр. Але й тоді, коли народилися вже були яскраві театральні форми, що по великих школах знаходили досить барвистих форм свого втілення — існували принагідно і простіші форми — декламації та діалоги. Майже позбавлені иноді ці форми справжньої театральності: виступаючи, дієві особи одна за одною промовляють чергову декламацію, а не беруть участі у будь-якому діалозі. Але встановити певну межу, щоб ці нетеатральні форми від театральних відрізняла, дуже важко, навіть неможливо. (Див. до цього Н. Гудзій) „Еще одна школьная декламация. Известия Таврического Университета, № 1, або в мене — Зап. Іст. Філол. Відд. ВУАН. т. V, 210). Тому й вимагає, на мою думку, повнота збірки, яка й полягала в ідеї „корпусу“, запровадження до неї навіть елементарних форм театральних. На жаль, не висловив ніде проф. Резанов свої думки що до згаданих вище форм, як і не обґрунтував того вибору текстів, що ми його бачимо в 1-му томі. Автор друкує там Різдвяні вірші Памви Беринди та „Вірш з трагедії Христос Пасхон“, кваліфікуєчи їх як декламації (I; 22, 26), а разом із тим не бачимо ми там таких безперечно галицьких діалогів як „Бенкет Духовний“, виданий ще Франком (Києв. Стар. 1892 IV), або „Архангелови в'їщанія Марії“ (видав. Ул. Свенцицький, ЗНТ: Ш, т.т. 76-77); не зустрічаємо ми й менш театральних форм — декламацій¹⁾. Отже й промовляє все це на мою думку за те, що варто було - б авторові зібрати в додатковому томі всі ці первісні форми театральні; тільки тоді набула - б ця збірка цілковитої повноти та викінченості.

Перші випуски дають нам тексти, що не odrізняються майже нічим від надрукованих раніш Галицькі тексти довелось проф. Резанову друкувати, не перевіряючи їх: за долю рукописів, що в них вони доховалися, нічого певного і досі невідомо; можливо, що й загинули вони під час війни 1914 — 1918. Загубилися й київські рукописи двох драм, що їх видав був ще С. Голубев. Шість п'єс 3-го випуску надрукував ще пр. Резанов, і своєчасно навіть сувора критика визнала його видавничі прийоми за достатні. Отже й бачимо ми таким чином у цих двох випусках тільки один текст, що його видав раніше другий видавець (Тихонравов) і що його мав тепер проф. Резанов змогу перевірити за рукописом. І навіть поверхове порівняння видань обох вчених дає нам чималу кількість одмін у читанню окремих літер чи слів.

Що-ж до інших видавничих прийомів пр. Резанова, то є тут де про що пожалкувати. Перш за все, подаючи текст драми, занадто вже скупенько сповіщає нас автор про самий рукопис, не зазначаючи точно часу і характеру почерку, не згадуючи, бодай і коротенько за зміст рукопису, що з нього того чи иншого текста взято. Далі зауважити можна, що, подаючи уривки з пасійної містерії (I, 167 і далі) з виданого ак. Перетцем тексту, не передрукував пр. Резанов і геть усіх приміток, що їх подав під рядками перший видавець. Зрештою, випадково, очевидно, обвинув пр. Резанов п'ятій текст одного з найцікавіших уривків — „Слово о збуренню пекла“, що його надрукував Я. Гордянський (ЗНТ: Ш т. 97, Misc, 155 і далі); дає цей текст деякі цікаві доповнення до видаваних раніше текстів, де чим збігаючись із найдавнішим варіантом „Слова“, що його, цікаво виправляючи І. Франка, так влучно використав був проф. Резанов (I. 44 — 45).

У вступних розвідках своїх дає автор не новий по суті матеріал — це здебільшого оброблення поданого вже раніше у книзі „Школьные действия XVII — XVIII в. и театр иезуитов“ (Москва. 1910) матеріалу. Проте подано їх у значно приступнішій читачеві формі: помітно зменшено кількість порівняльних цитат; самий характер викладу живіший. У першому випуску розповідає автор про зв'язок української драми з західньо-європейською, про новолатинську драму, про загальний хід еволюції української шкільної драми, середньовічний театр європейський у Польщі, про відгуки європейських релігійних вмотав на Україні, зрештою дає він і вступні уваги до кожного тексту з'ясовуючи джерела п'єси, а иноді навіть переказуючи і зміст. Можна пожалкувати: що не дає разом із тим автор детальнішого огляду літератури за ту чи иншу п'єсу, а також вичерпної бібліографії. Але й на підставі поданого матеріалу діалогів та матеріальних фрагментів матиме вже читач суцільну уяву про галицький театр. Галицькі пам'ятники вміщено, здається, всі, окрім маленького фрагменту про багача й Лазаря (видрукував ак. Перетц — Изв. Огд. рус. яз. и словес. 1907. № 4). — Вступні розвідки до III випуску дає автор приблизно в

¹⁾ Значачу хоча - б надруковані І. Франком (Києв. Стар. 1892. III — IV), або М. Возняком (Стара Україна, 1924, I); порівн. ЗНТ: Ш, т. 96 стор. 126 та інші.

такому ж самому напрямку. Низка великодієвих драм (майже всі — київські) дає нам дуже гарну уяву про цей жанр, що послідовно розвивався у мурах Київської Академії. В розвідках своїх показує автор пересхрещення в цих п'єсах двох напрямків: середньовічного релігійного театру містеріяльного й єзуїтського. Численними паралелями з різноманітних п'єс викриває пр. Резанов у кожній з українських драм наявність біблійно-містеріяльного, конкретного матеріалу, або морально-єзуїтського, алегоричного, що розрахований був на міцне піднесення релігійного духу, перекоування глядача в тому чи іншому догматі. Якщо не бракувало єзуїтському театрові агітаційності, то була вона в ньому витонченою, більше запозичала вона од тодішньої світської освіти; тому й впливала вона актуальніше.

Чималу у цих до III тому вступних розвідках увагу віддає автор і тій стороні шкільного театру, що історика найбільше по суті цікавити може — тоб-то специфічно театральним його елементам. З єзуїтів, як це добре тепер дослідями встановлено, були не аби-які майстри театральної справи. Як що мусіли тогочасні проповідники прикрашувати та оживляти у всякий спосіб свої казання, аби зробити їх для слухачів цікавими — те-ж саме робили і єзуїти свої п'єси до вистав готуючи. З розвиненої театральної машинерії доби пізнього Ренесансу запровадили вони до свого театру найрізноманітніші театральні ефекти — грім, блискавку, добре впорядковане пекло, то що... Звичайно мало в кожному місті влаштування сцени свої одмінні, навіть у мурах одної школи по різному можемо ми собі сцену уявляти — відповідно й до самого свята і до тієї драми, що на нього виставлялася. Походячи безумовно від містеріяльного театру, з яким шкільний театр як-найтісніше був зв'язаний, мала його сцена проте характерну одміну. Театр містерій розташовувався на міській площі, бодай і було середньовічне місто обмежене що до своїх просторів, проте сприяло воно все-ж таки розростанню самої п'єси і відповідно до цього і самої сцени. Отже й маємо ми, як наслідок цього, сцену, що хоча й мініатюрно, а вмщає кільканадцять окремих планів, що з одного до одного переносяться в них дія. Отже, коли перейшов такий устрій сцени до умов шкільного театру, мусів він обмежитися значно меншим обсягом, порівняно до площі середньовічного міста. Правда, ми дуже мало знаємо про те, як відбувалися шкільні вистави, і автор спеціальної статі про „Сцену та костюм в українському театрі XVII — XVIII в.“ В. Адріанова-Перетц пише за це так: „Тяжко, а часом і зовсім неможливо уявити не тільки повно, а хоч-би більш чи менш ясно сценічне втілення творів наших старих драматургів“ (Україна, 1925, III, 97). Проте, можемо ми все-ж таки стверджувати, що відбувалися театральні вистави в значно вужчих помешканнях — по церквах, конгрегаційній залі, то що. І звичайно не могла там широко розкинутися сцена; не сприяла цьому і сама оєтика єзуїтська, що, під певними впливами класичними складаючись, до єдності прагнула. Що-ж до театральної машинерії десь у Києві, або в Львові то була вона теж певно простішою, аніж по великих містах Західньої Європи, де існували давні традиції що до містеріяльної справи. Отже й примушують всі ці уваги уявляти собі українську сцену шкільну і саму театральну техніку елементарнішими, порівнюючи до Заходу. Тому, читаючи українські драми і змагаючись уявити собі їх театральне втілення, треба, здається мені, приймати „суп grapo zalis“ ті рядки тексту, де можна було-б вказівок на яскраву театральність шукати. Якщо й були грім і блискавка цілком приступними ефектами (вип. III, 13, 21), то в складніших, можливо, чималу частку відраховувати треба на долю того машиніста, що таку велику роль відігравав у житті кожного примітивного театру — уяви.

Проф. Резанов не ставив собі у вступних до окремих драм розвідках завдання українського театру. Докладніше з'ясуватися має питання про театральне влаштування, очевидно, в II-му томі. Проте деякі згадки за цю справу знаходимо ми вже в цих томах. Так раз-у-раз зазначає він, що складалася українська шкільна сцена з трьох відділів, або навіть поверхів (II — 15, III; 12, 44); одного разу підкреслює автор і багатоплановість сцени (III, 17: Царство Нат. Люд.). Окрім того, припускає пр. Резанов можливість існування і простішої сцени, тоб-то естради (I, 38). Небагато по суті розходить тут автор із В. Адріановою-Перетц. На її думку вимагав репертуар цього театру або невеличкого кону без спеціальних сценічних приладь, або естради з перемінними декораціями, або зрештою двохповерхової сцени що найближче з усіх до містеріяльної підходила.

На другому поверсі такої сцени влаштувалося небо, по різних кінцях сцени — рай і пекло; середину займали різні пункти землі, де чергуючись відбувалася дія (Україна, 1925, 96, 98). Таким чином, найскладніша навіть сцена являє собою одну велику площу з виразно зазначеними кутками — раєм і пеклом, з порожньою напевно серединою, де з'являлися окремі місцевості землі, і з небом на підвищенні. Такий

устрій сцени здається мені ймовірнішим, ніж розподілений різко на три плани: своєю простотою більше відповідає він як умовам видави в залі чи церкві, так і примітивній певно українській театральній техніці. Цікаво між иншим, що й уміщений на обгортці „Української драми“ В. Резанова малюнок сцени, що його взяв автор з сзутської поетики, теж вражає своєю примітивністю.

Але, як це питання про устрій сцени, що я його тут побіжно торкнувся, так і довгу низку аналогічних — можна розв'язати тільки на підставі уважного студювання тексту самих драм, широкого порівнювання з чужоземним матеріалом і насамперед — орієнтування всього цього матеріалу в конкретних умовах тогочасного українського життя і техніки. Отже й дасть для такої праці твердий ґрунт глибоко задумане і серйозне розпочате видання проф. Резанова.

П. Рулін

З нової літератури про Шевченка

Шевченківська література безнастанно росте й ширшає. Ще недавно вся вона складалася з загальників і популярних нарисів. Тепер вона істотно змінилася і що до якості, вона, коли можна так висловитися, рафінувалася. Шевченкознавство, як окремий концентр наук про літературу, зробилося дійсним фактом. Історикові літератури доводиться пильно слідкувати за новинами в шевченкознавстві, бо майже кожна робота додає щось нового, більш менш цінного.

Ці замітки не претендують на щось більше, як звідна рецензія про кілька робіт, з якими познайомитися може бути цікаво читачеві.

Передусім спинімося на книзі О. В. Багрія — „Т. Г. Шевченко в літературній обстановці“ (Баку, 1925. VIII + 171 стр. Наз. Азербайджанського Госуд. Университета ім. В. І. Леніна, т. 2-3, 1925, ст. 165-328): це один із найсолідніших і найдокладніших дослідів про великого укр. поета.

Своє завдання, виразно визначене самим заголовком книги, автор ще більше конкретизує в передмові. „Творчість Шевченка, — пише він, — видається нам синтезом попередньої і сучасної йому укр. літератури, упорядкуванням укр. літературної мови, приєднанням укр. літератури до широких джерел сусідніх європейських літератур, одночасно з визначенням твердих шляхів самостійного її розвитку“ (ст. VII). І слідом за тим, тут таки, в передмові, автор відзначає вплив на Шевченка польської і російської літератур, особливо Міцкевича й Пушкіна, вказує на те, що „основний пушкінський жанр — жанр ліро-епічної байронічної поеми робиться основним жанром і Шевченка“, трактує звернення до російської прози також як змагання опанувати певний жанр і т. н. Уже ці побіжні уваги притягають до себе увагу читача: з такого становища творчість Шевченка в цілій повноті її ще не була досліджувана і проф. Багрієві довелося літерально йти цілком, користуючись лише для орієнтації з аналогічних робіт з історії російської літератури (зокрема, деякий вплив зробила на нього книга В. Жирмунського „Пушкін і Байрон“).

На жаль рецензент одразу таки мусить відзначити, що автор трохи спрощено трактує саме поняття „літературної обстановки“. Цілком справедливо, „що Шевченко, не вважаючи на трагічно-несприятливі умови особистого життя, був завжди в курсі літературного життя свого часу і що до вивчення його творчості треба ставити всі ті вимоги, які звичайно ставиться до діячів поетичного мистецтва“ (24). Так само справедливо, досліджуючи „літературну обстановку“ Шевченка, мати на увазі головну обстановку російську: кінець кінцем, ми повинні це робити, байдуже, чи то нам подобається чи ні, бо такі факти. Але певна річ, не можна питання про літературну обстановку цілковито заступати иншим питанням — про „літературні впливи“, та ще ставлячи останнє так примітивно.

Справді, чи можна, приміром, назвати „літературною обстановкою (цеб-то оточенням, ґрунтом, що на ній з'явилося певне літературне явище) поема „Катерина“ ряд творів Карамзіна, Жуковського, Баратинського, Суходольського та ин., що їх так дбайливо вивчає й відзначає О. Багрій? Шевченко міг їх читати, міг просто знати за них, але - ж важно не це, важно те, що сюжет „Катерини“ з'явився в поета самостійно (може під впливом не зовсім нам відомих біографічних фактів), що ця поема сюжетом близька до багатьох инших творів Шевченка, що цей сюжет, очевидно, був для поета через щось непозбутньою *idée fixe*, від якої від старався звільнитися протягом усієї своєї літературної діяльності.

Подібним способом автор трактує і літературні впливи в окремих місцях і епізодах шевченкових творів. Ось, прим., що пише він про „Русалку“: „Основу сюжета, взяту з народної поезії, поширив Шевченко під впливом Рыбк'и Міцкевича мотивами:

невірний полюбовник — пан; він доводить мати до розпачу, її понімає жаждою помсти, через нього вона гине. В Міцкевича мати робиться рибкою-русалкою і мститься над паном, в Шевченка мати топить свою дитину, яка, ставши русалкою, повинна покарати пана за горе матери. — З пушкінською „Русалкою“ звязують Шевченка такі моменти: 1) в Пушкіна і в Шевченка дочка стає русалкою (в Міцкевича тільки мати), 2) в обох дочка повинна помагати матері в помсті. Від балади Міцкевича „Русалка“ Шевченка відрізняється розмірно малою кількістю фантастики: русалок поет виобразив незалежно від Міцкевича, може під невеликим впливом „Майской ночи“ Гоголя. (76). Тут зміст поняття „вплив“, „обстановка“ розпливається так, що робиться майже зовсім неувимий. За цими поняттями не відчувається реальної основи, вони зовсім нічого не доводять та й, по суті, і довести нічого не можуть. Згадуються з цього приводу прості й справедливі слова В. М. Ейхенбаума: „зіставлення фавул і зближення окремих виразів або образів не можна вважати за „метод“... Факт запозичення, навіть доведений, ні трохи не свідчить про загальний вплив, про близькість. Окремий образ може зацікавити або стати імпульсом зовсім незалежно від загального впливу. Факт запозичення аж тоді набуває значіння, коли його можна теоретично обґрунтувати, коли за ним відчувається літературна перспектива“ (Сев. записки, 1914, № 10-11, ст. 223). Саме літературної перспективи, цеб-то того, чого ми й повинні вимагати від книги О. В. Багрія, автор не дає, не дає, правда, не з своєї вини: ми не бачимо літературної перспективи там, де він її бачить.

Тут ми маємо на увазі одно з середньох міськ роботи О. В. Багрія — твердження що основним жанром Шевченка в добу розквіту його творчості (за Багрієм 46 — 50 р. р.) є жанр ліро-епічної байронічної поеми. Знайомість з книгою В. М. Жирмунського, що, здається, й навела О. В. Багрія на це твердження, зовсім не примушує нас погодитися з автором рецензованої книги. Навіть більше, книга В. М. Жирмунського виразно показує, що найменше підходить до Шевченкових поем спітет „ліро-епічних, байронічних“, що накидає нам О. В. Багрію.

Як каже В. М. Жирмунський (Байрон й Пушкін, 259), „вплив Пушкіна й Байрона визначає загальні риси російської романтичної поеми, як історично-зумовленого літературного жанру, одночасно — в обсягу тематики й композиції“. В обсягу тематики романтична поема характеризується екзотичними сюжетами, екзотичною обстановкою дії, що задалегідь намічує піднесений тон, романтичне забарвлення поетичної оповіді. Звідси — потяг російських послідовників Байрона до гаремних трагедій, до тем повстання, полонення і т. н. Теми, що цікавили Шевченка (В. М. Жирмунський називає їх темами „зведеної і покинутої дівчини“) також порушали російські байроністи, але й з цього факту зовсім не треба робити поквапних і необґрунтованих висновків: навіть у тематичному розробленні цієї теми Шевченко з байроністами не має нічого спільного. О. В. Багрію захопився привабливою гіпотезою і, зазнайомившись з книгою В. М. Жирмунського (пор ст. 252 книги Жирмунського і ст. 30 роботи Багрія), поскорився ствердити байронізм Шевченка; і далеко більше підстав, здається нам, має думка П. Філіповича про те, що „байронічний культ титаничної індивідуальності, розчарованої, ворожої до маси, часто злочинної — ...був чужий Шевченкові“, що „проблеми індивідуалізму взагалі не цікавили його“ (Зан. Іст.-Філ. Відділу ВУАН, т. IV, ст. 16).

Ми зупинилися на деяких окремих місцях книги О. Багрія тому, що вважаємо їх за найоригінальніші місця його роботи. Може помилкою автора було те, що ці спірні питання, які потребують іще поглибленого монографічного розроблення, він включив до своєї книги, що самим своїм змістом претендувала на ряд висновків і узагальнень. Це й збавляє добре, загалом, вражіння, яке робить книга О. В. Багрія на читача: автор зібрав дуже великий матеріал і вперше зняв питання про літературні впливи на Шевченка на протязі цілої його літературної діяльності. Як збір матеріалів, книга Багрія зберігає своє значіння мимо відзначених уже методологічних хиб її.

О. В. Багрієві належить ще одна книжка про нашого поета — „Т. Г. Шевченко в руських переводах“ (Баку, 1925, 98 ст. Изв. Азербайджанского Госуд. Университета имени В. И. Ленина, т. 4 — 5, 1925). Як каже сам автор в передньому слові, мета цієї роботи — „показати, що число російських перекладів з Шевченка не відповідає його популярності в Росії, що якість тих перекладів не завжди задовольняє, через що автор критичних статей воліє цитувати твори Шевченка, а публіка читати їх в оригіналі, ризкуючи де-чого не зрозуміти, але бажаючи відчути чар його дійсної мелодії й ритмики“. Але крім виконання цього безпосереднього свого завдання, О. В. Багрію мимохідь висловив де-які загалні твердження і подав чимало нових матеріалів про Шевченка.

Власне, безпосередньо темі роботи Багрія присвячені розділи 2 („Видання російських перекладів творів Шевченка“) 4-й („Лірика Шевченка в російських перекладах“) 5-й („Російські переклади поем Шевченка“), 6-й („Пісенний цикл 1848-49 р. р. в російських перекладах“). Розділ 1-й (Т. Г. Шевченко в російській критиці) згромаджує матеріал, вже не раз оброблюваний (пор. недавні роботи І. Свенціцького, Шевченко в світлі критики й дійсності, Львів, 1922 і М. Плевако, Шевченко й критика, Харків, 1924); при тім проф. Багрій обробляє матеріал суто бібліографічно, не відзначаючи еволюції поглядів російської критики на українського поета. Тому цей розділ і не дає того, що мусів би дати в інших обставинах, при іншому критичному підступі до матеріалу.

Зате несподівано цікавий другий вступний розділ: 3. Принципи художнього перекладу. Сказавши коротко про ті вимоги, які ставили до перекладачів Ф. Д. Батюшков та Н. С. Гумілев (Див. „Принципы художественного перевода“ СПб. 1920) і які — для віршових творів — полягають на додержанні: 1) числа рядків, 2) метру й розміру, 3) чергування рим, 4) характеру enjambement, 5) характеру рим, 6) характеру словника, 7) типу порівнянь, 8) окремих прийомів, 9) переходів тону — О. В. Багрій відзначає, „що за дуже нечисленими винятками жодної з десяти... заповідей не додержувано“ і що „навіть найдіпши збір перекладів Славинського й Колтоновського часто погіршає проти найважливіших із цих заповідей“ (ст. 35 — 36). Слідом за тим автор досить докладно говорить про можливість передати в перекладі ритм і метр Шевченка, доводячи труднощі цього завдання аналізом найчастіше уживаних у поета народніх ритмів.

Висновок О. В. Багрія такий: „Ми не дуже винусмо перекладачів за недодержання ритму народніх поезій Шевченка, тим більше, що наймиліший поетові народній вірш за схемою 8+6 (в Шевченка цих розмірів 58%) та інші народні розміри справді не даються ніяк метризувати“ (38).

Для безпосереднього дослідження російських перекладів Шевченка О. В. Багрій цілком вичерпав належну сюди бібліографію. В справі вивчення поета подібна робота має значіння переважно при дослідженні того, що німці називають Nachleben — життя художнього твору після його появи в дальших поколіннях. Яких-небудь уваг або заперечень ця частина роботи проф. Багрія не викликає.

В додатку дано „попередні короткі вимітки з матеріалів, які автор зібрав, їздивши до Ленінграда. Цінність цих матеріалів, певна річ, далеко не однакова. Поруч „невданих перекладів двох поезій Шевченка“, що належать В. Делгорукову, видруковано „чернетку академічного прохання 1857 р. про дозвіл Шевченкові приїхати до столиці“ та „варіанти поезії“ „На городі коло броду“ і „Сон“ 1858 р. А в тім, треба сказати, що подані варіанти уже були друковані: текст пісні „На городі коло броду“, що подав П. О. Куліш в листі до Н. А. Маркевича, спадається з текстом малої „захалявної книжки поета М (див. Доманицький, Критичний розслід..., 261); про текст поезії „Сон“ див. Доманицький, 321 — 323. На закінчення книжки О. В. Багрій подає чимало доповнень до бібліографічного покажчика літератури про Шевченка М. Яшека (Харків, 1921); важливість цих доповнень ще раз нагадує нам за потребу дійсно поважної наукової бібліографії Шевченка.

Кінчаючи розгляд двох книжок О. В. Багрія, не можна не відзначити великої продуктивності цього автора, що дав протягом останніх років, в дуже недовільних умовах роботи, в далекій провінції, далеко від українських бібліотек, — кілька важливих і корисних робіт про українського поета.

Кінець року і столітні роковини повстання декабристів принесли нам книжку П. Филиповича: „Шевченко і декабристи“ (Київ, 1926, 107 ст.). Книжка ця не є новою в Шевченківській літературі: це, власне, перевидання (перероблене й доповнене) статті того-ж таки автора, з тим самим заголовком в „Шевченківському збірникові“ (вид. „Соробкооп“ 1924). Але стаття ця поглядно мало відома і без сумніву заслужила на перевидання не тільки з огляду на свою „зободенність“, але й тому, що вона подає до вивчення нашого поета чимало цікавих висновків та узагальнень.

Прим., автор зібрав всі фактичні відомості, які показують інтерес Шевченка до декабристів: він притяг і використав записи в щоденнику про зустріч з Аненковим, дочкою Пущина, Волконським та іншими, виясляє твори поетові, спеціально присвячені декабристам і згадки про них, розкидані по окремих творах. Всі відомості П. Филипович підтирає докладними фактичними довідками, даючи таким способом читачеві змогу перевірити тези автора.

Дуже цікаве твердження автора, що „Неофіти“ — поема про декабристів; твердження це дуже цікаве, але до якогось часу ми повинні прийняти його як гіпотезу,

як одно з можливих тлумачень поеми, бо певних фактичних даних, які тільки й могли б обернути гіпотезу на доведену теорему — нема¹⁾.

Доказніші (для нас — безперечні) припущення П. Филиповича, що декабристи згадуються і в „Сні“ („Заворушилася пустиня...“). Тут автор дуже влучно довів, що ці рядки можуть стосуватися тільки до декабристів і що поет мав тут на оці ту саму антитезу, про яку багато років пізніше писав у щоденнику (медаль, на якій з одного боку вибито портрети „первых благовестителей свободы“, а з другого — портрет „не первого коронованого палача“).

Для історика будуть мати вагу цінні замітки про зв'язок ідеології Кирило-методіївців з ідеологією найпоступовіших декабристів. На зв'язок цей свого часу вказував ще В. І. Семевський; П. Филипович ці вказівки значно поширив і доповнив, користаючи з нових матеріалів.

Нарешті, досить багато уваги віддав автор знайомості Шевченка з кн. Н. Г. Рєпніним (рідним братом декабриста С. Г. Волконського) і вясненню впливу цієї знайомості на інтерес поета до декабристів. І останні сторінки книжки присвячені літературним впливам декабристів-поетів (переважно, Рилєєва) на творчість Шевченка, головню на російські його поеми.

Книжка П. Филиповича насичена матеріалом (але не пригноблює ним читача) і, написана легко й просто, здобуде, мабуть, велике поширення. Сам автор так характеризує її призначення; „Простудіть-вавши Шевченкове відношення до декабристів, не тільки краще зрозуміємо громадське обличчя поета-революціонера, здобудемо і цікавий матеріал до історії грудневої спадщини, до розвитку вільної думки, бунтарських настроїв“. (9).

І. Айзеншток

Д. Дорошенко-Л. Білецький. Памяти академика Никола Сумцова Прага, 1925, 15 стор. in. 4°.

Названа брошура містить дві статті: Д. Дорошенко („Академик Никола Сумцов. Його життя і діяльність“) подає короткий життєпис покійного вченого та побіжний огляд його наукової й культурно-просвітної роботи, Л. Білецький („Никола Сумцов як історик української літератури“) зупиняється докладніше на одній, найцікавішій стороні наукової діяльності Сумцова — його роботах з історії української літератури.

Д. Дорошенко в загальній характеристиці діяльності М. Сумцова годиться з іншими особами, що писали про нього (В. Гнатюк, І. Айзеншток). Як і ці останні він вважає за найхарактерніші риси творчої індивідуальності покійного вченого — „стремління наблизити здобутки науки до читача з народу, популяризувати їх, робити доступними й зрозумілими“ з одного боку і широкість наукових інтересів („Трудно сказати, яка з дисциплін, що входять в обсяг філології в широкому розумінні слова, була найбільшою його спеціальністю“), — з другого. Разом з тим Дорошенко відзначає як домінуючу етнографічні і фольклорні інтереси М. Сумцова і зовсім спиттє цитує характеристику цього боку його наукової роботи, дану А. Гнатюком: „Стоячи на строго науковому ґрунті він уникав хибних і фантастичних висновків своїх багатьох попередників і, порушаючи найрізноманітніші теми, відкривав нам цілу душу народу, всі пружини його психики, які, взяті разом, складають суму тих ознак, що відрізняють народ від народу, націю від нації, і дають цінний матеріал для вяснення ідеї національності“.

Л. Білецький, як сказано, зупиняється спеціально на роботах М. Сумцова з історії української літератури, також на тій групі його робіт, що присвячена історії української літератури XVIII сторіччя. Характеризуючи ці роботи, Л. Білецький приходить до висновку, що „розроблені вони на основі всієї знаної до того часу літератури й документів, є цілком оригінальні, з історичного становища побудовані цілком добре і до сьогоднішнього дня вважаються найціннішою вкладкою в українську науково-літературну скарбницю з літератури часів XVIII століття“. На жаль автор ні словом не згадує за роботи Сумцова з обсягу нової української літератури і через це, певна річ, характеристика, що він подає, виходить трохи кучкою і односторонньою.

До рецензованої брошури не можна, звичайно, ставитися з надто строгими вимогами: це — даць пам'яті відомого вченого від його забордоних шановників.

¹⁾ П. Филипович взагалі часто надає своїм гіпотезам характер зайвої категоричності; пор., прим., — Шевченко, безперечно, відчував те, про що писав Достоевський в записній книжці: „Чацкий — декабрист. Вся ідея его в отрицании прежнего, названного поклонничества“ (див. Л. Гросман. Библиотека Достоевского. Одесса, 1919. 129 ст.).

Значіння брошури—в самому факті її появи (хоч і дуже запізненої). Завдання рецензента — відзначити її появу для відома численних учнів М. Ф. Сумцова, які шанують пам'ять цієї не зовсім звичайної людини.

І. Айзеншток

Мамонтов Я. Батальйон мертвих. „Книгоспілка“ 1926, стор. 71, ц. 50 к.

Нова п'єса Я. А. Мамонтова — як і слід було сподіватися від автора драм „Коли народ визволяється“ та „Ave Maria“ й инш., — продукт не реалістичного, а схематизаційного, „ідеалізаційного“ стилю. Дію вилучено з побутових обставин: місце дії — „театр військових подій“, час — „наш“. Дієвих осіб названо іменами, навмисне добраними з різних національностей (капітан Герд, сестра - жалібниця Марієт, вона - ж Ольга Штайн, лейтенант Юрій Бунак, начальник генерального штабу генерал Бург, його ад'ютант - полковник Чіто і т. ин.). Одне слово, проблему зобразити середовище, „декоративне тло“ автор навмисне усунув з поля свого зору. Люди його цікавлять, як соціально психічні організації, позбавлені того місцевого обарвлення, в якому завжди є щось випадкове, скороминуще, що перешкоджає придивитися до їхньої справжньої суті. Ми знаємо такий літературний стиль, прим., із п'єси Ж. Ромена „Армія в місті“, почасти з п'єс Л. Андресва („Жизнь человека“, „Царь Голод“ та инш.), а за наших днів з таких творів А. В. Луначарського, як „Полум'ярі“ або „Слюсар та Канцлер“. Зовнішню схожість з ними мають і деякі драми німецьких експресіоністів. В українській літературі такий стиль ще новий. Драматичні спроби наших символістів мають инший напрямок.

Форма, що її обрав Я. Мамонтов, має, зрозуміла річ, ту зручність, що автор може зосередити свою увагу на певній цікавій для нього етичній, чи філософській, чи суто-психологічній проблемі, загострити її, дати її, так-би мовити, голою. Але з другого боку її трудно до кінця витримати, не вдавшись у сухість абстрактної формули. „Батальйон Мертвих“ вигідно відмінний, прим., проти драми „Коли народ визволяється“ тим, що він все-ж таки більше зв'язаний з місцем та часом. Видно, що п'єсу навіяли думки про недавню імперіалістичну війну, про революцію, минулу або майбутню, як неминучий наслідок та відплату ініціаторам різанини.

Дуже чітко зроблено експозицію драматичної дії в 1-му акті. Генеральний штаб якоїсь великої армії радиться під головуванням генерала Бурга: становище катастрофічне, армія розпадається, число втікачів, число розстріляних польовими судами, вмерлих від хороб дохоплюється фантастичних розмірів. Що робити? Капітулювати — визначає підписати смертельний вирок і імператорові, й усій державній системі, цілому добробуту орудуєщих клас... Лишається зробити ще одну очайдушну спробу наступу. Для цього, на думку генерала Бурга, треба обманити ворога фальшивою атакою на 'дному з флангів, цеб-то, инакше кажучи, кинути на неминучу смерть салдатів — для того, щоби в цей саме час атакувати ворога з иншого флангу. Треба найти батальйон, що пішов-би на неминучу смерть, — і командира, що погодився-б повести цей батальйон. Такий командир є: капітан Герд, відомий своєю безоглядною відданістю цареві й отчизні.

Капітан Герд стає героєм драми. Для трагічного героя він надто простодушний, по дитячому наївний, нескладний і безпосередній. В армії вже давно провадиться революційну пропаганду, польові суди розстрілюють тисячами „бунтівників“, а він знає про революціонерів тільки те, що вони „вороги імператора, їх зараз багато в наших арміях, вони хочуть зірвати фронт і їх карають на смерть“ та й квит. А тимчасом його кохана, сестра жалібниця — Марієт — насправді революційна робітниця Ольга Штайн. Герд і Марієт люблять одне одного, але, очевидно, у вирі війни зовсім не мали часу придивитися одне до одного... І аже одержавши в штабі фотографічну картку Ольги Штайн, небезпечної революціонерки, та порівнявши її з своєю коханою, капітан Герд викриває істину, а Ольга - Марієт пробує (спізнавшись) його спронувати. Звичайно, нічого з цього не виходить; капітан Герд перемагає хвилиenne вагання і з ентузіазмом готується вести своїх салдатів на неминучу смерть — „за імператора й отчизну“.

Але даремно він такий певний своїх салдатів; його батальйон давно спронугований і готовий, в разі потреби, з ним „не панькатися“. Лейтенант Бунак бере команду над батальйоном і веде його не в „Долину семи рік“, а на генеральний штаб. А Марієт, вірна своєму коханню, вживає всіх заходів, щоб затримати Герда. Коли він явився, батальйона вже немає, „зрада“ стає для нього очевидно, він з огидою відштовхує Марієт і біжить наваздогін за салдатами: „у-у! гади! Я дожену їх— я тисячу смертей кину їм в очі!“

Ми дійшли до останнього акту — і все ще не бачимо трагедії. Яка ж трагедія при такій непохитності Герда. Ніякого прикрого перелому в н ому ще не відбулося. Перелом цей відбувається за сценою під впливом випадкового ефекту: побачивши, що його батальйон, з наказу генерала Бурга, розстрілюють з кулеметів, Герд кидається вперед, і сам падає серед трупів своїх солдатів, поранений на смерть. Але й це не перелом, а звичайний надрив: не витримав жаху. Ніби щось, нарешті, зрозумів — і все-таки не опинився на другому березі — сонячному березі „за димом пожеж, за смертним криком і дикими прокляттями“ — про який каже йому Маріет. — „Я не бачу твоїх берегів, Маріет“ — відповідає він їй. Він уже майже мертвий і обурення, що вибухає в ньому при візиті ад'ютанта його Величності з службовою відзнакою («а віщо?») — не так революційний протест, як передсмертні корчі вбитої жахом людини. А за стінами шпиталю в момент смерті Герда проходить із співами повстале військо, почалась революція, зоря нового життя — ще йому Герд так і лишився чужий, як і був.

Читач, заклавши книгу, лишається безпорадний. Щось очевидно недоказав автор, і це досадне вражіння недовомовленості не зараджує ані прекрасна композиція першого акту, ані чітке окреслення всіх діючих осіб, не виключаючи й другорядних, ані вмілі діалоги, де немає жодного зайвого слова, жодного невинновданого руху. Автор досить дозрілий драматург, драматург „європейського“ складу, щоби зробити свою п'єсу й літературною і театральною. Вона, безперечно, зробить сильне вражіння і зі сцени, але це вражіння буде невиразне, глядач буде незадоволений. Що власне хотіли йому показати в п'єсі? Жах імперіалістичної війни? Чи трагедію „зайвої людини“, трагедію, що випливає з простодушності та дитячості героя?

Ми не спиняємося на дрібницях — хоч якби автор на них спинився довше, може-б, п'єса була виразніша. Що, власне, роблять детективи генерала Бурга в 3-ій дії (стор. 40—41) і чому зовнішність їхніх дій така невдала? Що мусить визначати Бунаків Дункерові лист, що з'являється на екрані — в тій самій дії? Чого в останній дії приходить до Маріет Невідомий, який просить її щось передати, поговорити по телефоні — а далі вона нічого не передає і ні з ким не говорить по телефоні? І чи справді Маріет — революціонерка? По суті їй більш за все цікаві відносини з капітаном Гердом, а зовсім не революція. А втім, ні: адже в другій дії вона пише шифрованого листа до Центрального Комітету Революційних Організацій і віддає його лейтенантові Бунакові.

П'єсу цікаво було-б перевірити на театральному помості. Може, актори зуміють сказати неказане автором, а режисер дасть певне уставилення її хисткому, невиразному задумові. П'єса, повторюємо, має безперечні театральні гідності, а окремі ролі в ній дадуть виключно вдячливий матеріал для акторів.

О. Білецький.

М. Коцюбинський. Fata morgana. Ювілейне коментоване видання. Серія V Виш. 37. Літературно-Педагогічна. Бібліотека Українського Письменства. Склали під редактуванням проф. О. Ветухова та І. Соколянського, А. Ковалівський та А. Шамрай. Державне видавництво України 1926.

Одлунав ювілей 1905 року, і в наслідок його ми маємо нові видання письменників, що їх творчість розквітла в добу першої нашої революції, нову оцінку їхньої творчості. Це „Вибрані твори“ Ол. Олесея за редакцією та вступною статтею П. П. Филиповича, „Fata morgana“, редакція та вступна стаття А. Д. Лебеда в виданні Книгоспілки та друге видання того-ж твору „Fata morgana“ в V серії ч. 37 Літературно-Педагогічної Бібліотеки, що її видає Харківська Науково-Досл. Кат. Іст. Укр. Культури. На цьому останньому виданні „Fata morgana“ я й маю зупинитися.

В нього входять такі частини: „Передмова редакторів“ (ст. 5—6), „Літературно-Педагогічна бібліотека українського письменства — пояснююча записка до плану“ (стор. 7—13), сам твір Коцюбинського „Fata morgana“ (ст. 15—165), „Історичний коментарій та економ. соціальне з'ясування літературного твору“ А. Ковалівського (стор. 167—207), „Fata morgana“, як витвір мистецтва“ А. Шамрая (стор. 208—218) та зрештою „Бібліографічне“ (219—220).

Дуже корисну й потрібну річ для молодшої вищої школи на Україні береться зробити Харків. Досл. Кат. Істор. української культури — видати в ряді випусків ілюстрацію найхарактерніших явищ української літератури. Проте перший випуск — ювілейне коментоване видання „Fata morgana“ — показує, що чимало труднощів містить в собі задумане видання. Коли-ж взяти під увагу, що в нас нема досконалого дослідження ні епох, ні окремих письменників, то й вийде, що й труднощі не абиякі.

Як центр коментованого видання – в двох статтях, що додано на кінці, то ми й звернемося просто до них.

Перша стаття „Історичний коментарій та еком.-соціально з'ясування літературного твору“. Хоч у своїй статті автор чимало подав матеріалу що до характеристики доби і російської революції, коли розквітла творчість Коцюбинського, проте брак даних у автора з життя та творчості письменника (у нашій літературі такі матеріали уже з'явилися) привів до того, що Коцюбинський та доба в статті мало поєднані. Поєднати заважав ще й спосіб авторів будувати міст між літературним твором та добою, що його витворила. Автор найчастіше бере з твору ту чи иншу фразу, вирвану з цілого, й підшукує до неї паралелі з життя економічного, громадського та політичного та ще й з праць, написаних в наші чася: Яворського, Покровського, Троцького. Розуміється, роботи шановних істориків та критиків багато дають до розуміння доби, але – ж соціальна група, до якої належав Коцюбинський, не через ці роботи знайомила з подіями. Та і не тільки з психологією українського інтелігента того часу з замишуванням до соціалізму Коцюбинський дивився на події. Він, як відомо, був яскрава індивідуальність, мав свої власні методи спостереження. Це також свою частку внесло в художній твір. Коли доба й твір так механічно поєднані, тоді, зрозуміло, однаково, де шукати відповідностей в спостереженнях, чи на Полтавщині, чи де в иншому закутку України. Можна назбирати цілі томи таких спостережень, але чи поглиблюватиметься в міру збільшення такого матеріалу розуміння твору, в даному разі „Fata morgana“? Думаю, що ні. Здається, це відчуває й сам Ковалівський А., коли в примітці (стор. 170) признається, що він не в міру збільшує огляд економічно-соціальних обставин та революційних подій того часу.

Отже, повторюю, нема рації дивитись на твір „очима історика“. Бо в літературному творі, як у дзеркалі, можна побачити не взагалі „картину життя“, а матеріал, уже організований в певний спосіб. А таке штучне препарування літературного продукту (автор: „при цьому твору самого ми не помічали“ стор. 194) не може допомогти перекладові з мови поезії на мову соціології та соціальних відносин.

Шкода, що про відстань I та II част. „Fata morgana“ ніже словом не згадано в коментарії. Це-ж бо важко, і точна соціологічна аналіза не може цього поминути. Що до I част. „Fata morgana“, то А. Ковалівський правильно догадується, що спостереження до неї було зроблено „раніше, може ще до 1898 р.“. Справді, ці спостереження з селянського життя, що їх обробив в I частині Коцюбинський, треба віднести ще до року 1891 (пам'ятний рік тим, що в багатьох місцях старорежимної Росії виник через неурожай голод). Того року Коцюбинський був репетитором в с. Лопатинцях на Поділлі в домі великороса Кондрата Мельникова. Цей Мельников був вартовим сахарні, яка перестала працювати, як згадують старі люди, ще року 1884. Власником цього заводу була компанія з якимось Броцьким на чолі. Вона крім того мала сахарні в околиці, як у Джурині.

Отже компанія пускала в рух инші сахарні (може й купила Лопатинську лише на те, щоб уникнути конкуренції). З того, що вона, Лопатинська сахарня, як пригадують старі люди, була прилаштована з ткацької фабрики, треба гадати, що технічне її устаткування не відповідало рівневі, на якому стояли инші сахарні. Отож Лопатинська сахарня так і не дождалась, щоб її пущено в рух. Пізніше її продано на злом. Коли ми звернемо увагу на те, що Коцюбинський власне ж і жив біля цієї мертвої сахарні, мешкаючи в фабричному будинкові, разом з родиною Мельникова, то стане зрозуміло, що образ засудженої до руйнації сахарні мусів надовго лишитися в душі вразливого письменника. Але це не все. Поруч мешкання Коцюбинського жила одна бідна родина Андрухова, що мав двох дітей. Равіш служив сахароваром на сахарні, а в часи перебування Коцюбинського, будучи фактично через брак землі безробітним, жив надіями на фабрику. Коцюбинський, як згадують, дуже часто одвідував цю родину. Виходить, що селянські розрухи на Полтавщині 1902 року зовсім не таку ролю відіграли в творенні I част. „Fata morgana“, якої їм надає А. Ковалівський в своєму коментареві. Вони Коцюбинському, що тоді вже міцно засів в Чернигові і ніколи аж до 1908 року не був на Полтавщині, а знав про події з преси та може від знайомих, просто збудили колишні враження з селянського життя теж у часи голоду. Відтіля-ж, з Лопатинців, де Коцюбинський був 1891 р. і де він інтересувався всіма сторонами селянського життя, треба виводити й ті мотиви з I част. „Fata morgana“ що еднають це оповідання з пісеньною народньою творчістю. Так, напр., спогади Маланчини за свов весілля запроваджено за записами Дуляка, які через Коцюбинського були вміщені в „Этнографических материалах“ Гривченка (Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях, Том III. Песни. Б. Д. Гривченко. Чернигов).

„Імберу, матінко, імберу,
Вивени рубочок з паперу“...

це перші рядки пісні під числом 1221 (стор. 522)

„Імберу, матінко, імберу,
Вивени рубочок з паперу,
З біленького шовку
Явдосі на головку!

яку співають свахи молодого на відповідь пісні, що співають свахи й дружки
молодої (ч. 1220):

Ой матінко-любко
Не дай рубочка хутко,
Най посижу в віночку
Хочь годяночку!

(В творі: „З одного боку співають свахи, з другого — дружки“ — стор. 28).

Місце з I част. „Fata morgana“ (стор. 30), де Маланка мріє про червоні чоботи,
білу намітку й смерть, відповідає таким словам пісні, записаної від Коцюбинського
в Лопатинцях (ч. 547) „Заповіт передсмертний“

Сусідам пишу
Грубі коралі,
Щоб мене положили
Гарно на лаві
.....
Сестрам пишу
Білі намітки,
Щоб за мною щебетали,
Як перепілки“

(вищегадані матеріяли Грінченка т. III стор. 285 ч. 547).

Зрештою міркування Маланки про долю Гафійчину в протиставленні до повної
хати ковалешинних дівок треба виводити з таких рядків пісні „Свекруха лиха, чоло-
вік п'яниця“, що її записав Коцюбинський там же в Лопатинцях.

„Я, мили*, не сплю і не дримаю,
Тільки лежу та думи думаю,
Що породила ненька одную,
Уділила долю нещасливую,
В кого дочок сім, то є доля всім,
Я в батька една, та й долі нема“.

(Ті-ж „матеріяли“ Грінченка, стор. 320, ч. 609).

Иноді Коцюбинський використовує форму своїх записів з уст народніх для
I частини „Fata morgana“. Так в „У старости в гостині“ (ч. 1391 стор. 563) в жартівли-
вому тоні розповідається, як староста Семен запрохав до себе в гостину старшинну
(„Голосного“). За чаркою староста скаржить на непослух людей до панів. Присутні
Сидір та Силифонт кажуть: „Ми їм (панам) перше пасли (свиней), а вони нам нехай
відпасують і до хліва заганяють“. Старшина образився за панів. Силифонт, щоб
уникнути халепи, просить старшинну взяти його на поруку, а старосту прочить пору-
читися за нього. Але староста відповідає:

„Я за нього не поручаюся,
В мене стрябий собака, називається Гонта,
То я лучче за нього поручуся, як за Силифонта“.

Интересно, що Коцюбинський, як і у всій I частині „Fata morgana“ не бере на
увагу моменту класового розподілу селянства з цієї сфери народньої. А подаючи
лише скарги на панів в особі вічного наймита Хоми Гудзя в 4 сцені свого твору,
скористовується формою інтимної бесіди Андрія та Хоми в Менделєвій нивній.

Що до II част. „Fata morgana“, то це такий далекий від творення I частини момент, таке ґрунтовне зрушення пережила країна, соціальна група, що до неї належав письменник і сам Коцюбинський, як особа, що кваліфікувати його, як тотожний з першим, ніяк не можна. Тому то нас не переконує авторова гадка, що письменник „події першої частини писав раніше, ніж вони відбулись за повістю й таким чином посунув їх наперед“... (стор. 169). Бо по написанні її 1903 року Коцюбинський сам написав вважає за окремий цілий твір, як це видно, напр., з листа до Андрія Дуляка 30/VI 1905 р. „Посилаю ще раз („Із уст народу“ С. К.), а також 2 з своїх останніх оповідань — Fata morgana і Під мінаретами“. Та й справді I част. „Fata morgana“ замикає попередню довгу добу в житті мужика, трактує про соціальну справедливість все-ж абстрактно, навмисне вибираючи контрасти — безземельний мужик і пан. I частині ще не властива думка, що проходить червоною ниткою через усю II частину: „Один біс, що пан, що багатий мужик“ (стор. 78).

За А. Ковалівським в „Fata morgana“ ми маємо „панський двір старого типу з ліберальними сільськими панами та безладним ведінням господарства, поруч них промислове підприємство; раніше сахарня, потім гуральня“. Але ми вже бачили, як попала до I част. „Fata morgana“ погоріла сахарня. Існування її зовсім не свідчило про безладдя в промисловому господарстві компанії Бродського. Так саме гуральня неодмінно потрібна була письменникові, бо події, що лягли в основу II частини, зв'язні були як раз з гуральнею (Див „1905 рік у творчості Коцюбинського“ „Україна“ 1925 кн. 4). Отже ми ще раз переконуємось, що наївно зв'язувати будь яку ситуацію в творі просто з явищами економічного життя.

Друга менша частина статті А. Ковалівського говорить про літературні напрямки доби і зокрема про напрямок, що відбився на „Fata morgana“. Розуміється, корисно давати в п-пулярному виданні контури стилів реалістичного, імпресіоністичного в світовій літературі. Але коли взагалі про ці контури можна говорити схематично, то особливо ця абстракція через брак відповідних студій відчувається на українському ґрунті.

Друга стаття в коментованому виданні — „Fata morgana“, яко витвір мистецтва* А. Шамрая по сучасному ставить питання що до стилю в широкому розумінні, але здебільшого не вирішає. Гадаю, що в тих стислих тезах, що їх навів автор, теж не охопити обох частин „Fata morgana“. На стор. 211 ми читаємо: „Поставивши своїм завданням змалювання широкого масового руху, Коцюбинський збудовує свій твір таким чином, що в ньому масові сцени є центральними композиційними вузлами, що коло них зосереджується кульмінаційні пункти дії“. Так характеризує автор композицію „Fata morgana“. Але не може бути сумніву, що цю тезу можна прикласти тільки до II част. твору.

Зрештою, не можна не пошкодувати, що дане популярне видання не обійшлося без друкарських помилок. Так, ст. 67 „у всіх її рухах“ (не „рухак“), 212 „Сомко“ (не „Самко“), 214 — „Маланка чорна, як земля (не „гарна, як земля“).

С. Козуб.

Володимир Ярошенко. Б а й к и. Видання друге. Київ — 1926. 62 стор. Ціна 40 к

Новий побут потребує нової моралі, а нова мораль потребує для себе художнього вияву. За традиційну форму для поетичного вияву моральних приписів ми маємо байку; отже в наші часи, коли новий побут починає поволі приборати сталі форми, до його послуг з'явилась революційна байка. Байка поруч фельетонів Остапа Вишні виконує моралізаторські обов'язки, буде для сучасного громадянства новою етикою, тимчасом, як серйозна революційна література стоїть зовсім по-за побутовою мораллю і не цікавиться етичними питаннями. Очевидно, вона, велика література, вважає мораль за фактор антихудожній. Та й насправді виконати суто-художньо моралізаторський обов'язок надзвичайно важко. Для цього треба мати зовсім не аби-яке соціальне чуття. При всьому тому треба мати більший від середнього художній смак, бо де-ж є більша небезпека шаблонової загальщини, як у моральних приписах для загального вжитку. А що за якості треба мати, щоби читачеві і слухачеві не було нудно від моралі, вже й зовсім не добереш.

Байки Володимира Ярошенка — селянські, за винятком дуже вдалої байки — передмови „Без передмови“, що дає, здається, перший в українській „Байківниці“ приклад міського змісту байки. Збудовано байки за їхнім сталим стилем, з моральним приписом на закінченні. Моральні приписи мають подвійний характер, — частина з них, значно менша за останню, розгортає мораль ще, так-би мовити, загально-людську, доводячи, що

терпіння, воля й труд
Все переможуть, перетруть!..

у „Данилової криниці“ (8—9 ст.), або, що не тра надто поспішатись — у „Точилі“, (26—7 ст.). Переважно - ж це радянські байки з б. м. класовим змістом:

Закон, що дба про наймитів,
Тяжка хвороба куркулів.
Радянська влада — смерть для них,
Життя для гноблених усіх!..

Наведені приклади показують, що мораль деяких байок В. Ярошенка добре відома кожному і без допомоги їхнього автора, який зчаста впадає в небезпеку загальшання надто вже нудної. Взагалі - ж радянські байки можна відразу поділити в цій книжці на дві половини за змістом і формою. Деякі, як „Тяжка хвороба“, що мораль до неї щойно прочитовано, мають зміст куркулячий, а форму анекдотичну. Власне, це не байки і мораль їм личить не більше, як дописові селякора. В „Тяжкій хворобі“ переказано анекдот про облудну хворобу куркуля, в байці „Сім раз одмір, а раз одріж“ просто селянський анекдот про дурного дядька, в „Попівському елементі“ вже справжній допис з життя якогось темного кутка України. Усе це тільки сировий матеріал, а байка повинна дати не сировину, а квінтесенцію в символі. Куркулячі байки В. Ярошенка нагадують аналогічні спроби В. Пронози, тільки ті були трохи веселіші. Проте поодинокі байки можна висунути перед інші, як більш-менш вдалі, видко, що коло їхньої форми автор працював. Такий анекдот — байка про „Діда Панаса“ з невеличким приписом:

Скажу я небагато: —
Щоб більше вам Панасів,
Та менше свинопасів.
(ст. 17).

Друга половина, за першу менша — то байки інтелігентські. Вони суворо додержують байкової форми і всі мають відповідне тлумачення байкових символів:

Водиця та — такі інтелігенти,
З учителів, кооператорів, студентів,
Які не знають, що поїть вола —
Це їх задача...
(ст. 15).

Сюди належать байки „Майстер“, „Гвій та вівсянка“, „Приблуда“, а почасти й „Телефон“. Остання байка зацікавила нас тим, що в ній переказано сюжет про сутичку діда з телефоном, використаний в одному оповіданні П. Панча... Загальне враження від збірки байок таке, що автор узявся до цієї важкої архаїчної форми випадково, йому в ній відразу стало тісно, але нової форми для своїх етично-художніх завдань винайти він не зумів. Суто-байкового стилю він собі не виробив, надто сповнюючи, як ми показували вище, свої сторінки випадковим, иноді газетним матеріалом.

Та проте В. Ярошенко перший серйозно поставився до байки, як до художнього твору, і було - б шкода, коли - б він залишив свої шукання на півдорозі. Деякі з його спроб справляють приємне враження і в цілому збірка майже на половину вдала. Справа в тому, що в читача є попит і на байку, і взагалі на етичну літературу. Вони не для самого сміху йому потрібні, це треба зрозуміти.

М. Доленго.

Ол. Корж. Б о р т ь. Поезії. Книгоспілка. 1926. Стор. 64 in 32°. Ціна 45 коп.

Перша збірка юного автора, що проте виступив на літературне поле вже досить давно, — його поезії друкують ще року 1920-го. В маленькій книжці зібрано збірок за п'ять років 1920—1925. Отже поет з Ол. Коржа не дуже балакучий і він має мало спільного „з горластими, чудернацькими поетами“ індустрії, про яких він згадує в циклі „Ліричне“. Ол. Корж виступає від ім'я нового села і не побоюється

індустрії, сподіваючись, що і тоді, коли вона прийде, гречка не перестане пудритись, а просо колоситись кометою.

Від неоселянських тем поет майже не відходить. Порушуючи це „майже“, він утворює неваді чи шаблонні вирази: „мрія розіп'ята на ажурно-золотім хресті“ або „стою я знов коло свого горна і молотом крешу огнисте сredo“ (46 ст.). Такі порушення можна знайти в збірочці тільки як нещасливий випадок.

В цілому вона своєрідна і перейнята иноді дуже тонкими образами, що ними поет уміє освіжити навіть випадково вжитий шаблон, як, наприклад, в останньому куплеті про розіп'яту мрію:

І стебельце холодної м'яти
Зав'ялу кинуло тіль —
Де поетами мрія розіп'ята
На ажурно-золотім хресті
(41 стор.)

Взагалі вся цитована поезія має ту особливість, що в ній гарні власні образи спелучає з поганими книжковими. Досить часто в молодих поетів буває зовсім навпаки... На Коржовій поезії дуже помітно літературні впливи, його пісня за поетовим виразом, на папері сходить, але впливи перехрещуються в цій книжці зовсім несподівано. М. Рильський сказав колись про себе: „хай буду класик, а не футурист“, а молодий Корж уперто з'єднує футуристичний стиль з класичним. Ранні поезії вміщені чомусь у кінці збірки, весь „Степ“, утворено з додержанням М. Семенка, приблизно так:

Плавали по небу хмарки біленькі,
Вироблювався мистецький серповид.
(57 ст.)

Там і манера писання нагадує Семенковий „пуанталізм“, і навіть іронія з самого себе — „близкозорий Корж подивився в лупу“ суто Семенкова. Тим часом уступна „Октава“, що з неї взято і саму назву збірки, витримана в такому класичному дусі, що дивуєшся: неже-ж ці рядки писав нещодавній учень М. Семенка... так вони нагадують М. Рильського... Та чийм учнем не бував Ол. Корж, завжди в ньому є багато власного індивідуалізму. В його двох неоселянських циклах: „Перевесник Жовтня“ та „Чучишини колеса“ уже помітно безпосередньо-літературного впливу, а футуристичні й класичні відзнаки з'єднано в синтетичному єднанні. В деяких уривках відбивається трохи ще В. Сосюра, та вже не безпосередньо і не по-учневому. Перший цикл це про перевесника Жовтня, молодого Вітасика, не історія його (заразно!), а іменно про... Авторіві, очевидно, кортить написати щось епічне, але до цього наміру підходить він ще з технікою ліричних мініатюр, і коли вона його не виручає, згадує про переклад „Самі“ Тихонова:

Був цей дядько — Ленін
Заступався за бідним людом,
Велик' і як ти — маленькі —
Всі знають про нього всюди.
(ст. 15).

Деякі уривки знов таки оригінально забарвлено:

Читанка — не шибка тьма, сіра:
Зі сторінки видно світа більш...

„Чучишини колеса“ — бандитська історія. Писано її в художньому розумінні сільвіше. Досить тільки порівняти початковий визерунок в „Перевеснику Жовтня“.

Був кривцею місяць повний —
Розлилася навколо вода.

І тут

— Повз чорноокої криниці
Непевна стежечка пішла.

Ол. Корж перейняв цю свою поему дуже вдало сучасним народнім фольклором тому вона справляє надзвичайно свіже враження, не вважаючи на тему. Тему — бандитизм — Ол. Корж освіжив, перенісши центр уваги з самих бандитів на їхні родини. *„Чучишини колеса“* повинні увійти в історію українського епосу. В збірці Ол. Коржа це найбільш викінчений і самостійний твір, що безумовно доводить талановитість свого автора. Та і вся збірка справляє приємне враження. Поет, очевидно, зумів виробити собі остаточно власний стиль.

М. Доленго.

ВСІ ДІТИ, ЧИТАЙТЕ СВІЙ БАГАТО ІЛЮСТРОВАННИЙ
ДВОХТИЖНЕВИЙ ЖУРНАЛ

„ЧЕРВОНІ КВІТИ“

(ОРГАН ЦЕНТР. БЮРА ДИТ. РУХУ)

В журналі багато цікавих оповідань, науково-популярних статей, дитячий рух за кордоном, листи диткорів (наш денник), піонерробота, сторінка молодого хлібороба, розмови з редактором, «Що робиться в світі» (фото-газета), куточок розваги, сторінка диткора, «Сам собі майстер» і БАГАТО ІНШОГО ЦІКАВОГО МАТЕРІАЛУ для ПІОНЕРІВ І ВОЖАТИХ.

В журналі беруть участь піонери і кращі письменники та партійні й педагогічні робітники.

Року 1926 всі річні передплатники одержать на додаток 6 книжок, піврічні — 3 книжки ТАКОГО ЗМІСТУ:

1. Піонер. Жива газета.	4. Дитрух за кордоном і в нас.
2. Стінгазета й пам'ятка диткора.	5. Збірник оповідань для піонерів.
3. Збірник до Жовтневих свят.	6. Робота в таборі.

ПЕРЕДПЛАТА: 1 рік — 6 крб., 6 міс. — 3 крб. 25 коп., 3 міс. — 1 крб. 75 к., 1 міс. — 60 коп. Окреме число — 30 коп.

Всі річні передплатники, що внесли гроші наперед, одержать на додаток шість (6) книжок, піврічні — три (3) книжки

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ:

ГОЛОВНА КОНТОРА СЕКТОРУ ПЕРІОДВИДАНЬ ДВУ, ВІДДІЛ ПЕРЕДПЛАТ, (вул. Енгельса, 19), А ТАКОЖ УСІ ОКРУГОВІ КОНТОРИ

ПРОДОВЖУЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1926 РІК
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

„СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК“

«СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК» МІСТИТЬ:

ПРОВІДНІ ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ ДО КАМПАНІЙ І ЧЕРВОНИХ СВЯТ, СТАТТІ ПРО МЕТОДИКУ ПОЛІТОСВІТРОБОТИ, ПОРАДИ ПОЛІТРОБІТНИКАМ І КОНКРЕТНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ПОЛІТОСВІТРОБОТИ НА СЕЛІ

МАЄ РОЗДІЛ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ, ХУДОЖНІ ІНСЦЕНІЗАЦІЇ, ОПОВІДАННЯ, ВІРШІ, ПІСНІ, МАРШІ

ВСЕ ДЛЯ ГЛИБОКОЇ МАСОВОЇ РОБОТИ НА СЕЛІ

РЕДАКЦІЯ: Харків, площа Рози Люксембург, Селянський Будинок.

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік — 3 крб., 6 міс. — 1 крб. 50 к., 3 міс. — 75 к., 1 міс. — 30 к.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЄ:

СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ
ВІДДІЛ ПЕРЕДПЛАТИ м. Харків, вул. Енгельса, 19,
а також у всіх округових конторах

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ЧИТАЙТЕ!

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1926 ГОД

ДВУХМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ИСТПАРТА УКРАИНЫ

„ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

Задачей «ЛЕТОПИСИ РЕВОЛЮЦИИ» является восстановление героического прошлого партии пролетариата и выявление тех путей, которыми рабочие и крестьянские массы Украины пришли к освобождению от экономического, политического и национального порабощения.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» освещает историю КП(б)У и РСДРП (б - ов), историю массового революционного движения и вооруженной борьбы с царизмом, историю пролетарской революции и гражданской войны на Украине.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает исследовательские статьи по истории партии и редвижения, написанные на основании архивных материалов.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» помещает воспоминания участников редвижения, работников царского подполья и подполья белогвардейской оккупации.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» стремится воскресить в памяти старого революционного актива уроки прошлой борьбы, а партийному и комсомольскому молодняку дать понимание того процесса освободительной борьбы русских и украинских рабоче - крестьянских масс, которой он призван довести до конца.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает биографический материал о героях революции, павших в борьбе.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает библиографические отзывы о новых книгах и журналах, посвященных истории революции и партии.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» дает хронику, освещающую деятельность истпартов на Украине.

«ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ» будущим историкам революции и партии готовит фактический материал, а партийной массе помогает в серьезном и углубленном усвоении истории партии и Октября.

УСЛОВИЯ ПОДПИСКИ:

1 год (6 книг) . . . . . 6 руб. 50 коп.

1/2 » (3 книги) . . . . . 3 » 50 »

Отдельн. номер . . . . . 1 » 25 »

ПОДПИСКУ ПРИНИМАЕТ

СЕКТОР ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ ГИУ

ОТДЕЛ ПОДПИСКИ

г. Харьков, улица Энгельса, 19

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 3 місяці — 3 карб. || на 6 місяців — 6 карб. || на 12 місяців — 12 карб.

ІЗ ДОСТАВКОЮ.

Передплата для Америки — 1 долар 25 центів USA, для Чехії — 1 дол. USA, для решти Європи — 75 центів USA, на місяць із доставкою.

КОМПЛЕКТИ „Червоного Шляху“ за 1923 рік (7 книж.) може придбати за 4 карб., за 1924 рік (8 книж.) за 5 карб. і за 1925 рік (9 книж.) за 6 карб. Разом за 15 карб. із доставкою. При замовленні всіх комплектів припускається кредит на три терміни: 7 карб. при замовленні 5 карб. 50 коп. через 3 місяці й решту 5 карб. 50 коп. ще через 3 місяці а разом у кредит буде коштувати — 18 карб.

Окремі числа можна виписувати по номінальній ціні.

Передплата приймається грішми, при чому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Періодичних Видань Державного Видавництва України — Харків, вул. Фрідріха Енгельса буд. № 19, в усіх конторах, філіях та представництвах Держвидавництва, в усіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Головної Контори, по усіх конторах по прийому передплати, по всіх філіях агентура газети „Вісти ВУЦВК“ і в усіх залізничних кіосках контрагентства друку, по всіх книгарнях Книгоспільки, в усіх конторах та філіях Вид-ва „Укр. Робітник“, а також у місцевих агентурах Українського банку, де вони є.

Закордонні передплатники мають звертатися до Головної Контори Вид-ва — до Харкова.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, зберігаються і в приводу їх редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній сторінці аркушу.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

20
ЦІНА 1 КР. 50 КОП.

Журнал продається у всіх
залізничних кіосках Контр-
агентства Друку на Україні